

Регистрационный № 4188-Ж
Основан в 1997 году

№ 1, 2016 г.
Выходит 4 раза в год

Ғылыми журнал

І. Жансугіров атындағы
Жетісу мемлекеттік университетінің

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

Жетысуского государственного университета
им. И. Жансугурова

Научный журнал

Бас редакторы - главный редактор
Ә.Е. Бектұрғанов
ректор, доктор юридических наук, профессор
член-корреспондент Национальной академии Наук
Республики Казахстан

Редакция алқасы – Редакционная коллегия:

главный редактор – ректор, доктор юр. наук, профессор,
член-корреспондент Национальной академии Наук Республики
Казахстан

А.Е. Бектурганов

зам. главного редактора – д.э.н. М.Т. Кантуреев
ответственный секретарь – к.ф.м.н. Е.Б. Мукажанов

Члены редколлегии:

Л.К. Еркинбаева – д.ю.н., профессор
М.Ж. Мальтекбасов – д.п.н., профессор
Е.Ш. Дусипов – д.ю.н., профессор
Д.Н. Нургабыл – д.ф.м.н., профессор
Е.С. Андасбаев – д.т.н., профессор
Х.Т. Наубаева – д.пс.н., профессор
С.И. Мурыгина – магистр образования

**Регистрационное свидетельство издания № 4188-Ж выдано
Министерством информации и общественного согласия
Республики Казахстан от 12 сентября 2003 г.**

**Международный центр ISSN в Париже зарегистрировал
журнал «Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік
университетінің хабаршысы» под номером
ISSN 1813-1123**

МАТЕМАТИКА

ӘОЖ 004.942

ОҚУ ПРОЦЕСІНІҢ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУДА КОМПЬЮТЕРЛІК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ МАҢЫЗЫ

Оразбаева Ә.А.

И. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.

Жаңа технологияның маңыздылығы – оның көптүрлілігінде және барлық саланы қамту сипатында. Сондықтан, ғасырлар бойы жинақталып, тұрақталған білім жүйесіне ақпараттық технологияларды ендіру қажеттілігі мен оны қолдану әдістемесінің аз жасалуының арасында қарама – қайшылық туындап отыр. Анықталған қарама – қайшылық осы зерттелініп отырған мақаланың өзектілігін анықтайды.

Будущее нашей страны за прогрессивно – развивающей молодежью. Поэтому проблема освоения новых информационных технологии в сфере образования стоит в ряду первых в этой области. К сожалению, несмотря на большую потребность в применении таких технологии в образовании на практике мы сталкиваемся с проблемой недостаточной изученности методической составляющей данного вопроса. Это противоречие обуславливает актуальность данной статьи.

The future of our country belongs to progressive and advanced youth. That is why the problem of mastering new information technologies in the educational sphere becomes one of the most important. Unfortunately, despite the big demand for using such technologies in education, on practice we face the insufficient knowledge of the methodical component of this subject. This contradiction serves as a actuality of this article.

Кілттік сөздер: Жаңа ақпараттық технологиялар, 3 ds max бағдарламасы, сплайндар, полигондар, модификатор, модель.

Тәуелсіз еліміздің туын биікке көтеріп, болашаққа жетелейтін негізгі күш — білімді азаматтар. Қазіргі білім жүйесі бабалардың ғасырлар бойы сүзгісінен өткен рухани күш-қуатын бойына жинаған, әлемдік өркениеттің барлық талабына сайма-сай, парасатты, білімі мен білігі кемел мамандар дайындауды қажет етеді. Сонымен қатар, білім жүйесіне қойылатын негізгі талаптардың бірі, заманауи технологияларды оқу процесіне қосу. Өкінішке орай, өркениетті елдерде технология қарқынды дамуда және біздің елден бірнеше саты жоғарыда орналасқан. Біздің мақсат олардың соңынан қуып отыру емес, олардағы озық технологияларды игеріп, оны өндіріске ендіріп, қатар даму. Еліміздің басты саясатының бірі, әлемдегі отыз елдің сапынан орын алу.

Соңғы он жылдағы технологияның қарқынды дамуы компьютерлік технологияның және оны бағдарламалық қамтамасыз етудің тез дамуына ықпал етті. Қазіргі өлшемдер бойынша маңызды емес болып көрінген арнайы эффектілер көмегімен құрылған фильмдер эпизоды, кезінде таңданыс толқыны мен пікірталас тудырғаны белгілі. Қазір кино мен теледидардағы арнайы эффектілермен ешкімді таңдандыра алмайсың. Олар компьютерлік графиканы жәнәсоның ішінде үш өлшемді модельдеуді құру бағдарламасының жалпылай тарауының арқасында күнделікті құбылыс бола бастады. Осындай мүмкіндіктері шексіз, ал атқаратын қызметтері ауқымды бағдарламалардың бірі 3 ds max бағдарламасы.

3 ds max бағдарламасы өзінің тамаша мүмкіндіктерінің және менгеруінің қолжетімділігінің арқасында қызығушылардың арасында да, кәсіпқойлардың арасында да үлкен сұранысқа ие. Оны ойындармен фильмдерді құру үшін, сәулет және құрылыс, медицина және физика, сондай - ақ басқа да көптеген салаларда белсенді түрде қолданады.

Оқу процесінде жаңа 3 ds max бағдарламасын оқу орындарында қолданудың өзектілігін анықтауда көптеген шет ел ғалымдары айналысты, олардың арасында Диканская Н.Н., Микула Н.П., Турлаева О.И., Мэрдок К.Л., Верстак В, Верстак Е, Каляева Г, Блинов М.Н, Маров және тағы басқалары бар. Өзіміздің елімізде компьютерлік графиканы оқу процесінде қолдануды ұсынып, оның әдістемесін жасаған ғалымдар да жеткілікті. Алайда, үш өлшемді графиканы оқу процесіне қолдану бірлі жарым ғана магистрлік диссертацияның нысаны болған. Сондықтан, заман талабына сай 3d max бағдарламасының қолданысқа енгізу қажеттілігі мен оны қолдану әдістемесінің жасалмауының арасында қарама – қайшылық туындап отыр. Анықталған қарама – қайшылық осы зерттелініп отырған мақаланың өзектілігін анықтайды.

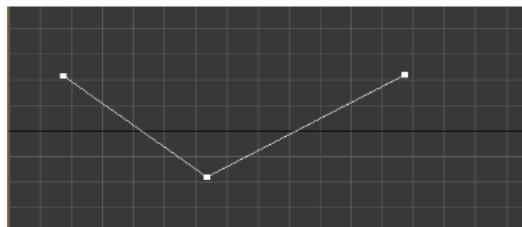
3D Studio Max компьютерлік графика және анимациялардың бағдарламалық құрылғыларын құруға жабдықталған Discreet фирмасымен ойлап шығарған және ол Autodesk компаниясының жеке меншігі болып табылады.

Max бағдарламасы үшөлшемді графика немесе басқаша айтқанда 3D графика бағдарламалар тобына жатады және жеке суреттерді, сонымен қатар *анимация* деп аталатын объектілердің қозғалысын синтездеуге арналған.

3ds max бағдарламасы кез-келген керекті объектінің моделін және сплайндік моделін құруды, натюрморттарды визуалдау арқылы түс беруді, берілген объектіні хромдауды және олардың көленкесін шығаруды, лазерлік сәуле түсіруді, фрагменттер мен кадрларды қозғалту арқылы анимациялауды, динамикалық эффектілер көмегімен судың толқыны мен желдің бағыттарын жасауды, адамның келбеті мен шаштарын «Hair and Fur» эффектісімен жүзеге асыруды және тағы да басқа да көптеген мысалдарды құруға мүмкіндік береді [1].

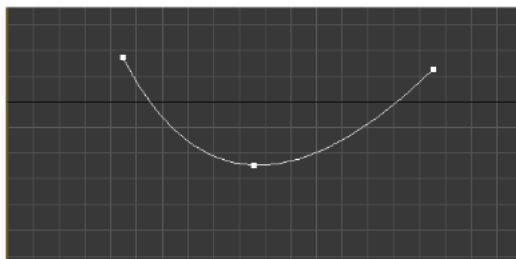
3ds max бағдарламасында сплайндар мен полигональдардың жұмыс жасау мүмкіндіктері анықталып қолдану аясы көрсетілді. Сплайндар дегеніміз не? Бұл екі өлшемді геометриялық фигуралар. Сплайндар ретінде еркін нысандағы сызықтар, сондай-ақ тік үшбұрыштар, жұлдызнамалар, эллипстер және тағы басқа осы сияқты геометриялық фигуралар да болуы мүмкін. Егер дайын примитивтер қажет болса, талап етілген типтегі Object Type орамасын таңдау керек. 3 ds max - та шындардың төрт типі пайдаланылады.

Corner (бұрыштық)-мұндай шындарға түзу сегменттер қиылысады (1-сурет).

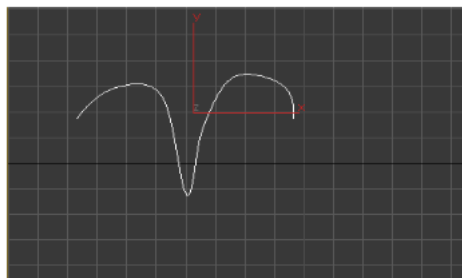
Сурет 1. Corner шыңы

Smooth (Тегістелген)- сплайн қисығы иілімелі жүргізіледі және ол екі жағынан да сегменттердің бірдей қисығына ие (2 - сурет).

Сурет 2. Smooth шыңы

Besier (Безье) – тегістелгенге ұқсас, бірақ сплайн сегменттердің қисықтарын оның екі жағынан да өзгертуге мүмкіндік береді. Манипуляторларды қозғай отырып, сплайн сегменттері шыңдарға шығып, және одан түсетін бағыттарды өзгертуге, ал қалам ұзындығын өзгерте отырып, сплайн сегменттерінің қисығын реттеуге болады (3 - сурет).

Сурет 3. Besier (Безье) шыңы

Besier Corner (Безье бұрышы) - Besier (Безье) шыңдары сияқты жанама вектормен жабдықталған, бірақ жанамалары бір-бірімен кескінделген байланыспаған және Безье қаламдарын тәуелсіз ауыстыруға болады [2].

3 ds max ортасындағы модельдердің көпшілігімен құру параметрлік объектілерді пайдаланудан басталады. Тағы да бір айта кететін мәселе, параметрлік объект-бұл қондырғылар немесе параметрлердің жиынтығымен анықталады, яғни оның формасының нақты емес сипаты қолданылмайды. Олар құрылыс блоктарды қамтамасыз етеді, олардың көмегімен көптеген басқа формалар құрылады. Примитивтерді каркас пен шыңды құру үшін негіз ретінде қолданылады. Параметрлік объект модельдеу мен анимацияның маңызды бағыттарын қамтамасыз етеді. Мұндай операциялардың мысалдары мыналар болып табылады:

- Модификаторлардың бірінің көмегімен объектілерді бір-біріне қосу, атау құрамына Edit сөзі кіреді;
- Модификаторлар қиылысын бұзу;
- Модификаторлар объекті кеңістігіндегі ішкі объектілермен жұмыс істейді;
- Объектінің жағдайына және сахнадағы оның бағдарына тәуелді емес;
- Оларды қолдану сәтінде модификаторлар мен объекті құрылымын

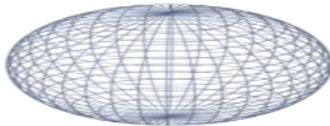
қолдану тәртібіне байланысты;

- Модификаторларды бүкіл объектіге немесе ішкі объектілерді ішінара таңдауға болады.

Осы себептен модельдеу торлы қабықшаларды түзеткіш құрамымен жалғастыруға тура келеді, оларды осы мақсаттар үшін Editable Mesh қалыптасуы немесе ішкі объектінің қажетті деңгейіне қол жеткізуге мүмкіндік беретін модификаторларды қосуға болады.

Жоғары математика пәнінде геометриялық фигураларды 3ds max бағдарламасы арқылы визуалдау нәтижесінде тек сапалы білім ғана емес, әр түрлі техникалық, медициналық мәселелерді шешуге қолдануға болады.

Бастапқы модель деп анықталған жағдайда объектіні алмастыратын қандай да бір көмекші объекті аталған. Сондықтан табиғат заңдарының әмбебаптығы, модельдеудің жалпылығы және біздің білімдерімізді модель түрінде бейнелеудің мүмкіндіктері сәйкессіз болды. Уақыт өте келе нақты объектілер жасанды сызбалардың, суреттердің, карталардың модельдік ерекшеліктері арқылы сипаттала бастады. Келесі қадамда модель ретінде нақты объект ғана емес абстрактылы, идеалдық құрлымдардың да жұмыс істеу мүмкіндіктері белгілі болды.

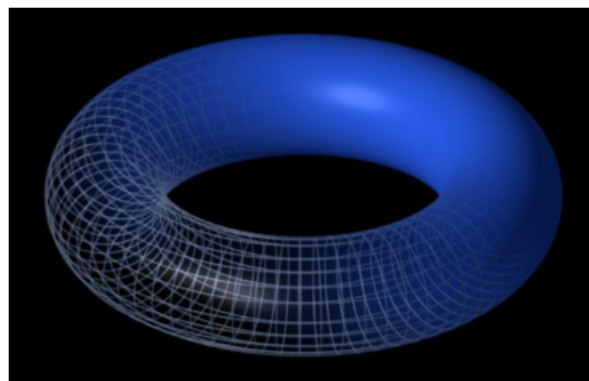
Сфераның сыртқы аудандық пішіні $S = 4\pi r^2$, $S = \pi d^2$
 Сфераның өлшемі $V = \frac{4}{3}\pi r^3$

Сурет 4. Сфераның үш өлшемді сыртқы пішіні

Мұның мысалы математикалық модельдер болаалады. Математика негіздерін зерттеумен айналысатыны математиктер мен философтардың еңбектерінің нәтижесінде модельдер теориясы жасалды. Онда модель бір абстрактылы математикалық құрылымның басқасына бейнелеу, түрлендіру нәтижесі болып анықталады.

Тор — осьтің шетімен айналғандағы пайда болған геометриялық фигура. Оның теңдеуі

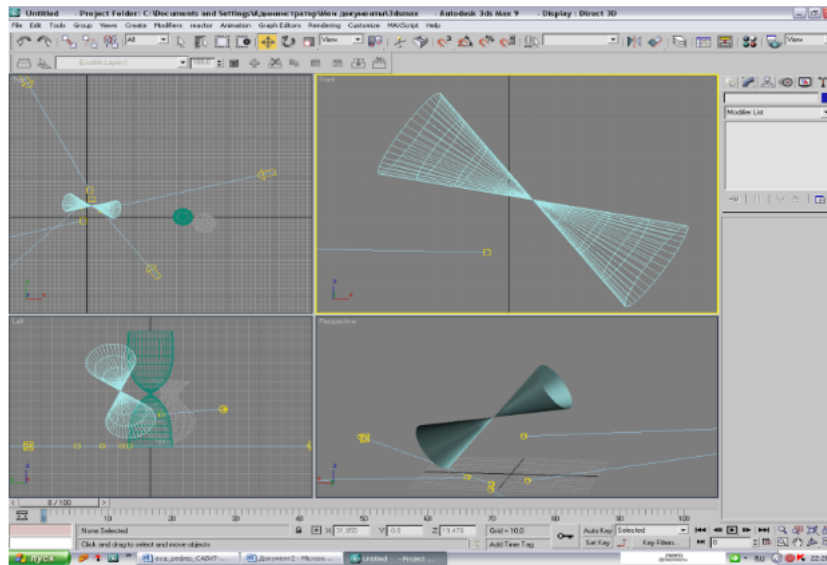
$$\begin{cases} x(\phi, \psi) = (R + r \cos \phi) \cos \psi \\ y(\phi, \psi) = (R + r \cos \phi) \sin \psi \\ z(\phi, \psi) = r \sin \phi \end{cases} \quad \phi, \psi \in [0, 2\pi)$$

Сурет 5. 3ds max бағдарламасы арқылы салынған тор фигурасы.

XX-ғасырда модель түсінігі нақты және идеалдық модельдерді қатар қамтитындай болып жалпыланды. Сондықтан, абстрактылы модель түсінігі математикалық модельдер шеңберінен шығып, әлем туралы білімдер мен танымдардың барлығына қатысты болды. Модель түсінігінің айналасындағы кең талқылаудың қазіргі кезде де жалғасып отырғандығын естен шығармау қажет. Бастапқыда ақпараттық, кибернетикалық бағыттардағы ғылыми пәндер аясында, содан соң ғылымның басқа да салаларында түрлі тәсілдермен іске асырылатын модель ретінде танылды.

Математикалық фигуралардың үшөлшемді моделін құруға (Lathe) айналдыру әдісі өте ыңғайлы және жақсы келеді. Мысалы 6- сурет көрсетілген модель.

Сурет 6. (Lathe) командасы арқылы орындалған конустық бет геометриялық фигурасы толық 360 градуске бұрылуы.

Ақпараттық модель – бұл кең көлемде ойлағанда кез-келген объектінің ойша немесе шартты пішінін модельдеу ақпаратты процеске әкеледі. Ақпараттың өмір сүру формасы екі фактормен анықталады: кодтау әдісі (күпия сан - әріппен күпиялау) және материалды тасымалдаушы күпиялау (кодтау) әліпбиі модельдеу объектісінің зерттеу дәрежесін анықтайды. Бұдан шығатыны ойша модельдеу сұрыптағанда көз алдына келтіру (елестету) амалдарын ажырата білу өте маңызды [3].

Осындай әдіс-тәсілдерді қолданып оқыту процесінің тиімділігін арттыруға болар еді, себебі қазіргі оқушылардың сана-сезімі қазіргі заман талабына сай қалыптасқан. Яғни, олар электрондық технологияларға, әсіресе компьютерге өте жақын. Математика пәнінің кейбір ұғымдарын компьютерлік технологиялардың, оның ішінде 3D графиканың көмегімен қалыптастыру нәтижесінде біз осы пәнге деген қызығушылықты дамытып, қазіргі қоғамдағы математиканың маңызын арттыра түсетін едік.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. 3 ds max, <http://warnet.ws/news/28173>

2. Murdock K.L. Autodesk 3ds Max 2013. Bible. – 2013-816

3. Караев Ж.А. Активизация познавательной деятельности учащихся в условиях применения компьютерной технологии обучения. Диссертация на соискание ученой степени доктора педагогических наук. -Алматы, 1994. 312 с.

ӘОЖ 631.171

ЖЫЛЫЖАЙ МИКРОКЛИМАТЫН БАСҚАРУДЫҢ МЕХАТРОНДЫҚ ЖҮЙЕСІН ҚҰРАСТЫРУ

**Мальтекбасов М.Ж., Мукажанов Е.Б., Шаяхметов Н.Н., Алимбаев Ч.А.,
Телебаев Е.Е., Акжолов Е.К, Закирұлы О.**

*I.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті , Талдықорған қ.
e-mail: mukazhanov_e@mail.ru*

Жылыжайдағы микроклиматты басқаруды пайдаланудың негізгі мақсаты тиімді өсу ортасын қалыптастыру. Өзінің күрделілігіне байланысты, жылыжайлардағы шамадан тыс бақылау ауылшаруашылық өнімдерінің өнімділігіне кері әсерін тигізуі мүмкін. Сондай-ақ, микроклиматты тиімді басқаруда қалдық деңгейін төмендететін және өндірістік шығындарды азайтатын күрделі міндеттерді орындауымыз қажет. Бұл мақалада жылыжай микроклиматын басқару жүйелері бойынша тәжірибелік тәсілдемелер сипатталған.

Основной причиной применения управления микроклиматом в теплицах является достижения оптимальной растущей среды. Из за своей сложности, чрезмерное контроль в теплицах может негативно влиять на выращивание сельскохозяйственных культур. Более того, нам нужно оптимальное контроль для достижения этих сложных цели, в том числе низким уровнем выбросов и снижение производственных затрат. В этой статье описан практический подход к системе управления теплицы.

The main reason for applying microclimate control in greenhouses is to achieve optimal growing environment. Because of its complexity, excessive control in greenhouses can adversely affect the growing crops. Moreover, we need an optimal ambiental control to accomplish these complicated objectives, including low emissions and reduced production costs. This paper describes one practical approach to the real-time control system in a greenhouse.

Кілттік сөздер: жылыжай микроклиматын басқару, жылыжай өсімдігі, тиімді орта.

Өсімдіктің тиімді өсуіне қол жеткізу үшін және өнім мөлшерін барынша арттыру үшін жылыжайлардағы микроклимат алдыңғы қатарлы мехатрондық жүйелермен басқарылуы тиіс. Жылыжайдың ішкі ерекшеліктеріне байланысты климатты қадағалау және баптау жеңіл немесе қалыпты рәсім емес. Жылыжай контроллерларының баптауларының көптігіне байланысты нәтижеге және кететін шығынға әсерін байқау қиын. Жылыжайлардағы микроклиматтың динамикалық жағдайы, энергия таралымы (радиация және жоғары температура) және масса теңгерімі (су буының және CO₂ – нің шоғырлануы) сияқты физикалық

процесстердің үйлесімі. Бұл процесстер сыртқы орта жағдайларына, жылыжай құрылымына, өнімнің түріне және басқару жетегінің әсеріне тәуелді [2].

Жылыжайлардағы микроклиматты басқарудың басты мақсаты, өсімдіктің өсуінің және өнімнің беруінің ең жоғарғы мәніне қол жеткізу.

Автоматты басқару жүйесі бақылайды:

- жылыжай ішін (топырақ және ауа температурасы, салыстырмалы ылғалдылық, көмірқышқыл газының шоғырлануы)
- жылыжай сыртын (температура, салыстырмалы ылғалдық, күн радиациясы, жел жылдамдығы және бағыты)
- қондырғылар (температуралық құбырлар, желдеткіш саңылаулар және бағыттағыш перделер).

Микроклиматтың әрбір параметрі, өнімнің түрі мен жай-күйімен анықталатын тиімді деңгейде сақталуы тиіс [3]. Түрлендіргіштердің саны мен орны жылыжайдың құрылымы мен көлеміне байланысты. Жылыжайларда түрлендіргіштер өсімдік деңгейінде орналасуы тиіс. Жылыжай микроклиматы келесілермен басқарылады:

- жылыту жүйесі;
- желдету және қараңғылау жүйелері;
- жарықтандыру және көлеңкелеу жүйелері;
- CO₂ бұрку жүйесі.

Жұмыс істеу принципі

Автоматты басқару жүйесі түрлендіргіштерден, атқарушы механизмдерден және бағдарламаланатын логикалық контроллерлардан тұрады (БЛК). Жылыжай микроклиматын автоматты басқару бірнеше кезеңдерден тұрады:

1. Түрлендіргіш климат параметрінің деңгейін анықтап, сигналды БЛК-ға жібереді;
2. БЛК оның, диапазонда ма әлде жоқпа екенін тексереді (жоғары немесе төмен).
3. Егер өлшенген мән максималды мәннен жоғары немесе минималды мәннен төмен болса, онда БЛК іске қосылады. Ол климаттық параметрлер қалыпты жағдайға келгенше жұмыс істей береді.

Жылыту жүйесі

Сумен жылыту жүйесі жылыжайдың төменгі жағына айналдыра құбыр тарту немесе желдеткіш-радиаторлар көмегімен жүзеге асырылуы мүмкін [5]. Ыстық сумен жылыту жүйесі жылыжайдағы температураның бірқалыпты таралуын қамтамасыз ететін жақсы тәсіл болып табылады [6]. Сумен жылыту жүйесі келесілерден тұрады:

- жанарғысы бар қазаннан;
- негізгі қыздыру контуры;
- қосымша қыздыру контурры.

Жанарғы қазандағы суды қыздырады, қызған су негізгі контур арқылы өтеді. Ыстық су қосымша қыздыру түтіктері арқылы өсімдік арасында және қабырғада орналасқан құбырлар жүйесіне беріледі.

Жылыжайда қоршаған орта температурасын бақылап және БЛК-ға сигнал жіберіп тұратын термо-гигрометр орналастырылады. БЛК, өлшеп алынған және бізге қажетті тиімді температураның айырмашылығына сүйене отырып қазандағы және құбырлардағы су температурасын есептейді [7].

Құбыр бетінің температурасын араластырғыш клапаннан 1-1,5 метрден кейінгі жерден өлшейді [8]. Жүйедегі су температурасы үш түрлі араластырғыш

клапандардың көмегімен ыстық және суық суларды араластыру арқылы жылыжайда қалаған температураны ұстап тұрады. Клапандар БЛК көмегімен басқарылады. БЛК клапандағы дефлектор күйін өлшемейді (позициясыз кері байланыс). Сондай-ақ су сорғыштар да БЛК арқылы басқарылады. Негізгі айналдырғыш насос, бірқалыпты температуралық өрісті сақтай отырып, тұрақты жұмыс істеп тұрады (жоғары/төмен/сөндірулі). Энергия шығынын азайту мақсатында ортаңғы қыздыру секцияларында (өшірп/қосқыш) айналдырғыш насосы қолданылады.

Желдету және буландыру жүйелері

Температура, салыстырмалы ылғалдық және CO_2 деңгейін бақылауда жылыжайлардағы желдету ең маңызды жүйе болып табылады. Шатыр, алдыңғы есік және вентиляторды өзара үйлестіру арқылы жылыжайларда жақсы желдетуге қол жеткізуге болады [9]. Температура өсімдіктің физиологиялық даму кезеңдеріне (гүлдеу, өсу, даму) тікелей ықпалын тигізеді, булану жылдамдығын бақылайды, фотосинтез процесі кезіндегі өсімдік суларының саңылаулар арқылы шығып кетпеуін бақылайды. Жылыжайлардағы температура мәні көбінесе өсірілетін өсімнің түріне байланысты.

Әр жеміс және оның даму процесі температураны әр түрлі сезінеді. Жоғары температура өсімдіктің үлкен аумақты ала отырып қарқынмен өсуін қамтамасыз етеді. Нәтижесінде суды көп мөлшерде жоғалтуға және фотосинтездің таралу үйлесімінің бұзылуына алып келетін үлкен булану жылдамдығын тудырады. Өз кезегінде бұл физикалық өзгеріске ұшырауға және өсімдіктің репродуктивті дамуына тежеу болуы мүмкін [10].

Жылыжайда температура, салыстырмалы ылғалдылық (термогигрометр) немесе CO_2 деңгейі (көмірқышқыл газының датчигі) жоғарлаған кезде БЛК электрқозғалтқыштарды іске қосып, шатыр люгі 10%-ға ашылады. Жел бағытына байланысты үнемі екі жағының біреуі автоматты түрде ашық тұратындай шатыр желдеткіштерінің көбелек тәрізді түрін қолданған тиімді [11].

Температура, салыстырмалы ылғалдық және көмірқышқыл деңгейлерінің өлшенген және берілген мәндерінің айырмашылығына сүйене отырып БЛК шатыр желдеткішінің позициясын есептеп шығарады. 3 минут өткеннен кейін БЛК қайта тексереді, егер бақыланатын параметрлер қалыпты деңгейде болмаса шатыр желдеткіші тағы 10%-ға ашылады.

Бұл процесс параметрлер мүмкін болатын максималды мәннен төмен түспейінше жалғаса береді.

Егер станция жауын-шашын немесе қатты желді байқаса БЛК шатырдағы саңылауды жабады және вентилятор немесе буландыру жүйесін іске қосады. Температура мен ылғалдықты бірқалыпты ұстап тұруда вентилятордың маңызы зор. Таза ауа жылыжайдың бір жағынан кіріп қарсы жағындағы ыстық ауаны алмастырады. Вентилятор ауа ағынын индукциялап, ыстық ауаны жоғары көтереді.

Буландыру арқылы салқындату жылыжайдың температурасын төмендетіп қана қоймай, іштегі салыстырмалы ылғалдықты арттыруға көмектесетіндіктен Қазақстанның оңтүстік аймақтары үшін салқындатудың басқа түріне қарағанда осы түрі тиімдірек.

Су жоғары қысыммен шүмек арқылы өте ұсақ тамшылар ретінде ауаға тарайды. Тамшы көлемінің кішіреюі ауа мен су арасындағы жылу алмасуды арттырады, нәтижесінде булану жылдамдығы да арта түседі. Булану эффектісі

салқындатуды және ылғалдандыруды шақырады. Тұман ағыны БЛК-мен басқарылатын электромагниттік клапанның көмегімен өзгертіліп отырады.

Жарықтандыру жүйесі

Өсімдіктің өсуі үш жарықтық процесспен байланысты, атап айтсақ, фотосинтез, фотоморфогенез және фотопериодизм. Жарықтың әр нұсқасы осы процесстерге тікелей әсер етеді. Жарық, көмірқышқыл газын органикалық материалдарға айналдырып оны оттегі ретінде шығаратын фотосинтез процессінің бір бөлігі. Өсімдіктің әр түрлі жарық түрлерінің әсерінен өсуін Фотоморфогенез және күн ұзақтығының өсімдіктің өсуіне ықпалын, яғни гүлдеуі немесе түйін беруінің күнге тәуелділігін фотопериодизм деп атаймыз.

Жасанды жарықтандыру табиғи жарық жоқ кезде немесе қараңғыланған кезде қолданылады. Күн радиациясының тікелей түсуі жылыжайлардағы температураның көтерілуінің негізгі көзі болып табылады. Бұл көлеңкелеу немесе шағылыстырудың көмегімен басқарылуы мүмкін. Көлеңкелеу әр түрлі жолдармен іске асырылады, атап айтсақ, іштен немесе сырттан көлеңкелеу қалқандары арқылы және бояулардың көмегімен. Қалқандар сондай-ақ түнгі уақытта шатыр арқылы кететін жылу шығынын азайтуға көмектеседі. Егер станция жоғары күн радиациясын сезсе БЛК электроқозғалтқышты іске қосады және қалқандар көлденең қозғалады.

Күн радиациясының өлшенген және берілген мәндерінің айырмашылығы есептелініп көлеңкелеудің орны айқындалады. Ауылшаруашылық өнімдерінің қалыпты өсуі үшін жеткілікті жарықпен қамтамасыз ететін арнаулы шамдар қолданылады (қыс айларында және бұлтты күндері). Табиғи жарық жоқ болса БЛК жасанды жарықтандыруды қосады [13]. Фотосинтез процессіне қажетті жарық мөлшерін анықтау үшін өсімдіктің өсіп-өну мерзіміне қарай БЛК қажетті жарықтандыру уақытын есептей алады [14].

CO₂ бүрку жүйесі.

Көмірқышқыл газы (CO₂) фотосинтез процессін түзудегі негізгі субстрат. Бұл фотосинтез процессін арттыра отырып өсімдіктердің өсуін жылдамдатады.

CO₂ деңгейі қалыпты жағдайдан шоғырлану деңгейіне дейін өскенде, 700 ден 900 μ 11⁻¹ -не дейін, өсімдіктің өсуі артады. Соңғы зерттеулер CO₂ мөлшерден көп болған жағдайда (1000 μ 11⁻¹) кері әсерін тигізетінін көрсетті. CO₂-нің өсімдікпен жұтылуы микроклиматтың өзге де факторларына тікелей байланысты.

Арнаулы вентилятор көмірқышқыл газын сыртқы ауамен араласу үшін және ауа температурасын төмендету мақсатында желдету саңылаулары арқылы сыртқа айдайды [16]. Жылыжайлардағы CO₂ жақсы таралуы суғару жүйесіне үксас құбырлар желісінің көмегімен іске асырылуы мүмкін. Газдан мүмкін болатын қауіпті байқау үшін CO₂-нің шоғырлануын өлшейтін арнаулы датчиктер таратқыш құбырларға орнатылады. Егер көмірқышқыл газының шоғырлануы ұсынылған мәннен азырақ болса БЛК газдың таралуына жауапты электромагниттік клапанды ашады. Біраз уақыттан кейін CO₂-нің шоғырлануы күрт өсіп кетпес үшін тексеріс болады [17].

Қорыта келе ауылшаруашылық өнімдерінің өсуі тиімді болуы үшін температура, салыстырмалы ылғалдылық, күн радиациясы, көмірқышқыл газы сияқты микроклиматтық параметрлер үнемі бақылауда болуы тиіс.

Мақалада келтірілген тиімді мехатрондық жүйені жүзеге асыру үлкен жылыжайлармен қатар орта және шағын жылыжайларға да қол жетімді. Жылыжай көлемі ұлғайған сайын жүйенің тиімділігі арта түседі. Жылыжайдың әр бөлігі жеке бағдарламаланатын логикалық контроллерлармен (БЛК) қамтылған

және барлық БЛК-лар жиынтығы бір орталықтан басқарылады. Сөйтіп әр түрлі өсімдіктердің жиынтығын микроклиматы тиімді басқарылатын жеке блоктарда өсіруге болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Lala, H.R., Nacer, K. M. and Jean-Francois B.: Micro-climate optimal control for an experimental Greenhouse Automation.
2. Bot, G.P.A: Greenhouse climate from physical processes to a dynamic mode, PhD thesis, Agricultural University of Wageningen: The Netherlands, 1983.
3. Momirović, N., Vasić, B., Raičević, D. and Oljača M.: Technical systems for microclimate control in greenhouses, Agricultural Engineering, Faculty of Agriculture, Universities in Belgrade, Institute of Agricultural Engineering, No.4, 2007.
4. Farid, G. and Benjamin, C.K.: Automatic Control Systems, 9th edition, John Wiley & Sons, 2010.
5. Buffington, D.E., Bucklin, R.A., Henley, R.W. and McConnell, D.B.: Heating Greenhouses, document AE11, Institute of Food and Agricultural Sciences, University of Florida, published in 1983 and revised in 1992, Reviewed July 2002, April 2010, and January 2013.
6. Okada: The Heating Load of Greenhouses, Heat Transmission in the Greenhouse with Pipe Heating Systems, Acta Horticulture, Acta Horticulture, 1978.
7. Chalabi, S., Bailey, J. and Wilkinson, J.: A realtime optimal control algorithm for greenhouse heating, Computers and Electronics in Agriculture, Vol. 15, No. 1, pp. 1-13 1996.
8. Roberts, J: Soil Heating Systems for Greenhouse Production, Cooperative Extension Publication, E208, Department of Bioresource Engineering, The State University of New Jersey, New Brunswick, 1996.
9. Hellickson, A. and Walker J: Ventilation of Agricultural Structures, ASAE, St. Joseph, MI, 1983.
10. Pawlowski, A., Guzman, R.F, Berenguel, M., Sónchez, J. and Dormido S.: Simulation of Greenhouse Climate Monitoring and Control with Wireless Sensor Network and Event-Based Control, MDPI, Switzerland, 2009.
11. Boulard, T. and Baille, A.: Modelling of Air Exchange Rate in a Greenhouse Equipped with Continuous Roof Vents, Journal of Agricultural Engineering Research, Vol. 61, No. 1, pp. 37-47, 1995.
12. Montero, J.I., Anton, A., Biel, C. and Franquet, A.: Cooling of greenhouses with compressed air fogging nozzles, Acta horticulturae, pp. 199-210, 1990.
13. Moe, R. and Grimstad, S.O. and Gislerod, H.R.: The use of artificial light in year round production of greenhouse crops in norway. Acta horticulturae, pp.35-42, 2006.
14. Mortensen, L.M. and Strømme, E.: Effects of light quality on some greenhouse crops, Scientia Horticulturae, Vol. 33, No. 1–2, Pages 27-36, 1987.
15. Hao, L., Ai-wang, D., Fu-sheng L., Jing-sheng S. and Yan-Cong, W. and Chi-Tao, S.: Drip Irrigation Scheduling for Tomato Grown in Solar Greenhouse Based on Pan Evaporation in North China Plain, Journal of Integrative Agriculture, Vol. 12, No. 3, pp. 520-531, 2013.
16. Holloway, S., Karimjee, A., Makoto, A., Pipatti, R., and Rypdal, K: Guidelines for National Greenhouse Gas Inventories, Chapter 5 (Carbon Dioxide Transport, Injection and Geological Storage), IPCC, 2006.

17. Kliding, H.-P., Hauschild, C., HeiЯner, A. and Bar-Yosef, B.: Model-based control of CO₂ concentration in greenhouses at ambient levels increases cucumber yield, *Agricultural and Forest Meteorology*, Vol. 143, No. 3–4, pp.208-216, 2007

ӘОЖ 004.942

ЖЫЛЫЖАЙ МИКРОКЛИМАТЫНЫҢ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ МАТЕМАТИКАЛЫҚ МОДЕЛІ

**Мальтекбасов М.Ж., Мукажанов Е.Б., Шаяхметов Н.Н., Алимбаев Ч.А.,
Телебаев Е.Е., Акжолов Е.К.**

І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.
e-mail: mukazhanov_e@mail.ru

Объектіде болып жатқан процесстерді көрсететін объектінің моделін құрастыру технологиялық объектілерді басқару алгоритмін зерттеудің маңызды кезеңі болып табылады. Объектіні басқарудың типтік шешімдері абстрактілі параметрлерге сүйенген қарапайым модельдерге негізделген. Мұндай модельдер параметрлерінің абстрактілі сипаттамаларына байланысты объектіні тереңірек зерттеуге және сипаттамаларын өзгертуге мүмкіндік бермейді. Автоматты басқару жүйесін тереңірек зерттеу және талдау үшін объект жұмысының физикалық негізін ашатын модель ұсынылады.

Важнейшей стадией исследования алгоритмов управления технологическими объектами является разработка модели объекта, которая отражает происходящие процессы в объекте. Типовые решения по управлению объектами основаны на простейших моделях, оперирующих абстрактными параметрами. Такие модели, в связи с абстрактным характером параметров, не дают возможности глубокого изучения и изменения характеристик объекта. Для более глубокого исследования и синтеза систем автоматического управления представляют интерес модели, раскрывающие физические основы работы объекта.

The most important stage of technological objects of control algorithms research is to develop an object model that reflects the processes taking place in the facility. Typical solutions for the management objects based on the simplest models, operating parameters of the abstract. Such models, due to the abstract nature of the parameters do not allow a deep study and modify the characteristics of the object. For more in-depth research and synthesis of automatic control systems are of interest model, revealing the physical basis of the object.

Кілттік сөздер: жылыжай микроклиматы, математикалық модель, микроклимат параметрлері.

Жылыжай микроклиматының модельдерінің түрлері

Жылыжай микроклиматының модельдерін негізгі екі түрге жіктейміз:

1. Жылыжайда жүріп жатқан физикалық жылу және масса алмасу процесстері жайлы мәліметтер пайдаланылатын принципіалды модель. Процесстер физикалық талдамалары бар дифференциалды теңдеулермен сипатталады.

2. Жылыжай микроклиматы «қара жәшік» ретінде қаралып, кіріс және шығыс өлшемдерінің өзара байланысын зерттейтін кибернетикалық модельдер. Бұл модельдердің параметрлері идентификациялау әдісімен тәжірибе жүзінде анықталады.

Қазіргі таңда жылыжай микроклиматының моделіне арналған көптеген зерттеу жұмыстары бар. Барлық модельдер фотосинтез процесіне негізделген.

[1]-де ұсынылған микроклимат моделі жылыжай микроклиматының моделін құрастыруға негіз болады. Бұл жұмыста үздіксіз уақытта жұмыс істейтін принципалды модель қолданылған.

Жылыжай микроклиматының математикалық моделін құрастыру

Модель келесідей жеңілдетілген амалдарға сүйене отырып құрастырылған:

1. Модель жылыжайды қабырғалармен, шатырмен қоршалған ауа аумағы ретінде түсіндіреді. Микроклиматты сипаттайтын айнымалылардың кеңістікте таралуы ескерілмейді.

2. Даму процесі кезіндегі жеміс биомассасының өзгерісі есептелінбейді. Жеміс биомассасы тұрақты мән болып қала береді.

3. Басқарылатын объект тұрақты сыңайлы ретінде қарастырылады.

Жылыжай ішіндегі ауа температурасының өзгерісіне әсер ететін энергияның жылулық теңгерімінің теңдеуі келесідей:

$$\rho \cdot V \cdot C \cdot \frac{dT(t)}{dt} = Q_{\text{кіріс}} - Q_{\text{қоршау}} + Q_{\text{таза}} \quad (1)$$

мұндағы ρ – ауа тығыздығы (кг м^3);

V – ауа көлемі (м^3);

C – ауаның меншікті жылу сыйымдылығы $\text{Дж град} \cdot \text{кг}^{-1}$;

$T(t)$ – жылыжай ішіндегі температура (град);

$Q_{\text{кіріс}}$ – қыздыру жүйесінен келетін жылу (Вт);

$Q_{\text{қоршау}}$ – қоршаулар арқылы кететін жылу шығындары (Вт);

$Q_{\text{таза}}$ – Таза ауаны жылытуға кететін жылу шығыны (Вт);

(1) теңдеу мүшелерін жеке-жеке ашып көрсетейік.

Қыздыру жүйесінен келетін жылу:

$$Q_{\text{кіріс}} = G_{\text{жылу}} \cdot C_{\text{жылу}} (T_{\text{бас}} - T_{\text{соңғы}}) \quad (2)$$

мұндағы $G_{\text{жылу}}$ – жылу тасымалдағыш шығыны (кг/с);

$C_{\text{жылу}}$ – жылу тасымалдағыштың меншікті жылу сыйымдылығы $\text{Дж град} \cdot \text{кг}^{-1}$;

$T_{\text{бас}}, T_{\text{соңғы}}$ – жылу алмастырғыштың кірісіндегі және шығысындағы температура (град).

Жылыжай қоршаулары арқылы кететін жылу шығындары [3, 47 бет]

$$Q_{\text{қоршау}} = k \cdot F \cdot (T_{\text{ішкі}} - T_{\text{сыртқы}}) \quad (3)$$

мұндағы k – қоршаулар арқылы берілетін жылу коэффициенті $\text{Дж/м}^2 \cdot \text{с} \cdot \text{град}^{-1}$;

F – қоршау ауданы (м^2);

$T_{\text{ішкі}}$ – жылыжай ішіндегі ауа температурасы (град);

$T_{\text{сыртқы}}$ – сырттағы ауа температурасы (град);

$T_{\text{ішкі}} - T_{\text{сыртқы}} = \Delta T$ – ауа температурасының төмендеуі (град);

Таза ауаны жылытуға кететін жылу шығыны [3]:

$$Q_{\text{таза}} = G_{\text{таза}} \cdot C_{\text{ауа}} (T_{\text{ішкі}} - T_{\text{сыртқы}}) \quad (4)$$

мұндағы, $G_{\text{таза}}$ – жылыжайды желдетуге кететін таза ауа шығыны (кг/с);

$C_{\text{ауа}}$ – ауаның меншікті жылу сыйымдылығы (Дж/кг град);

$T_{ішкі}$ – жылыжай ішіндегі ауа температурасы (град);

$T_{сыртқы}$ – сырттағы ауа температурасы (град);

Ашылған (2), (3), (4) теңдеулерді қоя отырып, (1) теңдеуді толық жазамыз:

$$\rho \cdot V \cdot C \cdot \frac{dT}{dt} = G_{жылу} \cdot C_{жылу} - (k \cdot F) \cdot (T_{ішкі} - T_{сыртқы}) \cdot G_{таза} \cdot C_{ауа} (T_{ішкі} \cdot T_{сыртқы}) \quad (5)$$

Жылыжай атмосферасындағы судың массалық теңгерім теңдеуі келесідей:

$$\rho \cdot V \cdot \frac{dX}{dt} = G_{таза} \cdot X_{таза} - G_{шығ} \cdot X_{шығ} + G_{бу} \quad (6)$$

мұндағы ρ – ауа тығыздығы (кг/м³);

V – ауа көлемі (м³);

$X(t)$ – жылыжай атмосферасының абсолюттік ылғалдылығы (кг_{су}/кг_{ауа});

$G_{таза}$ – таза ауа шығыны (кг/с);

$X_{таза}$ – таза ауаның абсолютті ылғалдығы (кг_{су} / кг_{ауа});

$G_{шығыс}$ – сыртқа шығатын ауа шығыны (кг/с);

$X_{шығыс}$ – сыртқа шығатын ауаның абсолюттік ылғалдылығы (кг_{су} / кг_{ауа});

$G_{бу}$ – бу шығыны (кг/с);

Жылыжай атмосферасындағы көмірқышқыл газдың массалық теңгерімінің теңдеуі [2, 81 бет] келесідей анықталады:

$$\rho \cdot V \cdot \frac{dM_{CO_2}}{dt} = G_{таза} \cdot M_{CO_2 таза} - G_{шығ} \cdot M_{CO_2 шығ} + oxi(t, m) \quad (7)$$

$M_{CO_2} t$ – жылыжай ішіндегі атмосфераның құрамындағы CO₂ –нің абсолюттік мәні кг_{CO₂}/кг_{ауа});

$M_{CO_2 таза}$ – таза атмосфераның құрамындағы CO₂ –нің абсолюттік мәні кг_{CO₂}/кг_{ауа});

$M_{CO_2 шығ}$ – жылыжайдан шығатын ауаның құрамындағы CO₂ абсолюттік мәні (кг_{CO₂}/с);

$oxi(t, m)$ – ауадағы қышқылдану процесі.

Құрастырылған теңдеулерге сүйене отырып температура, ылғалдылық және көмірқышқыл газын мөндерін алу үшін келесі мөндерді дифференциалды теңдеулерден кесіп аламыз.

температура теңдеуін дифференциалды формада жазамыз:

$$\rho \cdot V \cdot C \cdot \frac{dT}{dt} = G_{жылу} \cdot C_{жылу} T_{бас} - T_{соңғы} - k \cdot F \cdot (T_{ішкі} - T_{сыртқы}) - G_{таза} \cdot C_{ауа} (T_{ішкі} \cdot T_{сыртқы})$$

$$\frac{dT(t)}{dt} = \frac{1}{\rho VC} - \frac{G_{жылу} \cdot C_{жылу} T_{бас} - T_{соңғы} - k \cdot F \cdot (T_{ішкі} \cdot T_{сыртқы}) - G_{таза} \cdot C_{ауа} (T_{ішкі} \cdot T_{сыртқы})}{\rho VC} \quad (8)$$

Шығатын ауа температурасын жылыжай ішіндегі ауа температурасы ретінде аламыз ($T_{ішкі} = T$). Сонда теңдеу келесі түрге ие болады:

$$\frac{dT(t)}{dt} = \frac{1}{\rho VC} - \frac{G_{жылу} \cdot C_{жылу} T_{бас} - T_{соңғы} - k \cdot F \cdot T(t) \cdot T_{сыртқы} - G_{таза} \cdot C_{ауа} (T(t) \cdot T_{сыртқы})}{\rho VC} \quad (9)$$

Бірінші реттік сызықты біртекті емес дифференциалды теңдеу алдық. Оны келесі түрде көрсестейік:

$$\frac{dT(t)}{dt} + \frac{(k \cdot F + G_{таза} \cdot C_{ауа})}{\rho VC} T t = \frac{1}{\rho VC} \frac{G_{жылу} \cdot C_{жылу} T_{бас} - T_{соңғы} + k \cdot F \cdot T_{сыртқы}}{k \cdot F + G_{таза} \cdot C_{ауа}} \quad (10)$$

ө t қосымша функциясын анықтап аламыз:

$$\theta t = e^{\frac{(k \cdot F + G_{\text{таза}} \cdot C_{\text{ауа}})}{\rho V C} t}$$

$$\frac{(k \cdot F + G_{\text{таза}} \cdot C_{\text{ауа}})}{\rho V C} = \text{const деп аламыз.}$$

сонда:

$$\theta t = e^{\frac{(k \cdot F + G_{\text{таза}} \cdot C_{\text{ауа}})}{\rho V C} t} \quad (11)$$

(10) шығыс мәнін (11) мәніне көбейтеміз:

$$\begin{aligned} \frac{dT(t)}{dt} \cdot \theta t + \frac{(k \cdot F + G_{\text{таза}} \cdot C_{\text{ауа}})}{\rho V C} T t \cdot \theta t \\ = \frac{1}{\rho V C} \frac{G_{\text{жылу}} \cdot C_{\text{жылу}} T_{\text{бас}} - T_{\text{соңғы}} + T_{\text{сыртқы}} (k \cdot F + G_{\text{таза}} \cdot C_{\text{ауа}})}{\theta t} \end{aligned}$$

$$\frac{d(T(t) \cdot \theta t)}{dt} = \frac{1}{\rho V C} \frac{G_{\text{жылу}} \cdot C_{\text{жылу}} T_{\text{бас}} - T_{\text{соңғы}} + T_{\text{сыртқы}} (k \cdot F + G_{\text{таза}} \cdot C_{\text{ауа}})}{\theta t} \cdot \theta t \quad (12)$$

(12) теңдеуді интеграциялаймыз:

$$T(t) \cdot \theta t = \frac{1}{\rho V C} \frac{G_{\text{жылу}} \cdot C_{\text{жылу}} T_{\text{бас}} - T_{\text{соңғы}} + T_{\text{сыртқы}} (k \cdot F + G_{\text{таза}} \cdot C_{\text{ауа}})}{\theta t} \cdot \theta t dt \quad (13)$$

$\frac{1}{\rho V C} \frac{G_{\text{жылу}} \cdot C_{\text{жылу}} T_{\text{бас}} - T_{\text{соңғы}} + T_{\text{сыртқы}} (k \cdot F + G_{\text{таза}} \cdot C_{\text{ауа}})}{\theta t}$ көбейтіндіні интегралдан шығарып алып, теңдеудің екі жағында $k \cdot F + G_{\text{таза}} \cdot C_{\text{ауа}}$ -ға көбейтеміз:

$$\begin{aligned} T t \cdot \theta t \cdot (k \cdot F + G_{\text{таза}} \cdot C_{\text{ауа}}) = \\ \frac{(k \cdot F + G_{\text{таза}} \cdot C_{\text{ауа}})}{\rho V C} \cdot \frac{G_{\text{жылу}} \cdot C_{\text{жылу}} T_{\text{бас}} - T_{\text{соңғы}} + T_{\text{сыртқы}} (k \cdot F + G_{\text{таза}} \cdot C_{\text{ауа}})}{\theta t} \cdot \theta t dt \end{aligned} \quad (14)$$

Интегралды аламыз:

$$\begin{aligned} T t \cdot \theta t \cdot (k \cdot F + G_{\text{таза}} \cdot C_{\text{ауа}}) = \\ \frac{G_{\text{жылу}} \cdot C_{\text{жылу}} T_{\text{бас}} - T_{\text{соңғы}} + T_{\text{сыртқы}} (k \cdot F + G_{\text{таза}} \cdot C_{\text{ауа}})}{\theta t} \cdot e^{\frac{(k \cdot F + G_{\text{таза}} \cdot C_{\text{ауа}})}{\rho V C} t} + \text{const} \end{aligned} \quad (15)$$

const орнына T_0 қойып $T t$ -ны келесідей өрнектейміз:

$$T t = \frac{\frac{G_{\text{жылу}} \cdot C_{\text{жылу}} T_{\text{бас}} - T_{\text{соңғы}} + T_{\text{сыртқы}} (k \cdot F + G_{\text{таза}} \cdot C_{\text{ауа}})}{\theta t} \cdot e^{\frac{(k \cdot F + G_{\text{таза}} \cdot C_{\text{ауа}})}{\rho V C} t} + T_0}{(k \cdot F + G_{\text{таза}} \cdot C_{\text{ауа}}) \cdot e^{\frac{(k \cdot F + G_{\text{таза}} \cdot C_{\text{ауа}})}{\rho V C} t}} \quad (16)$$

мұндағы T_0 – бастапқы температура.

Абсолютті ылғалдылық мәнін аламыз. Ылғалдылық теңдеуін (6) дифференциалдық формада жазамыз.

$$\rho \cdot V \cdot \frac{dX t}{dt} = G_{\text{таза}} \cdot X_{\text{таза}} - G_{\text{шығ}} \cdot X_{\text{шығ}} + G_{\text{бұ}}$$

Шығыс ауаның ылғалдығын жылыжай ішіндегі ауа ылғалдығы ретінде қарастырып ($X_{шығыс} = X$). Онда теңдеу келесідей болады:

$$\rho \cdot V \cdot \frac{dX}{dt} = G_{таза} \cdot X_{таза} - G_{шығыс} \cdot X + G_{бу} \quad (17)$$

Алынған бірінші реттік дифференциалдық теңдеуді каноникалық түрде көрсетеміз:

$$\rho \cdot V \cdot \frac{dX}{dt} = G_{шығыс} \cdot X = G_{таза} \cdot X_{таза} + G_{бу} \\ \frac{dX}{dt} + \frac{G_{шығыс}}{\rho \cdot V} \cdot X = \frac{G_{таза} \cdot X_{таза} + G_{бу}}{\rho \cdot V} \quad (18)$$

$\mu(t)$ көмекші функциясын анықтаймыз:

$$\mu t = e^{\frac{G_{шығыс}}{\rho \cdot V} t} \\ \frac{G_{шығыс}}{\rho \cdot V} = const \text{ деп аламыз, сонда:} \\ \mu t = e^{\frac{G_{шығыс}}{\rho \cdot V} t} \quad (19)$$

(18) шығыс мәнін (19) мәніне көбейтеміз:

$$\frac{dX}{dt} \cdot e^{\frac{G_{шығыс}}{\rho \cdot V} t} + \frac{G_{шығыс}}{\rho \cdot V} \cdot X t \cdot e^{\frac{G_{шығыс}}{\rho \cdot V} t} = \frac{G_{таза} \cdot X_{таза} + G_{бу}}{\rho \cdot V} \cdot e^{\frac{G_{шығыс}}{\rho \cdot V} t}$$

Түрлендіреміз:

$$\frac{d(X t \cdot e^{\frac{G_{шығыс}}{\rho \cdot V} t})}{dt} = \frac{G_{таза} \cdot X_{таза} + G_{бу}}{\rho \cdot V} \cdot e^{\frac{G_{шығыс}}{\rho \cdot V} t} \quad (20)$$

$\frac{G_{таза} \cdot X_{таза} + G_{бу}}{\rho \cdot V} = const$ деп алып, (20) – шы теңдеуді t бойынша интеграциялаймыз:

$$X t \cdot e^{\frac{G_{шығыс}}{\rho \cdot V} t} = \frac{G_{таза} \cdot X_{таза} + G_{бу}}{\rho \cdot V} \cdot e^{\frac{G_{шығыс}}{\rho \cdot V} t} dt \quad (21)$$

Теңдеудің екі жағында $G_{шығыс}$ -қа көбейтіп және интегралын аламыз:

$$X t \cdot e^{\frac{G_{шығыс}}{\rho \cdot V} t} \cdot G_{шығыс} = G_{таза} \cdot X_{таза} + G_{бу} \cdot e^{\frac{G_{шығыс}}{\rho \cdot V} t} + const \quad (22)$$

$const$ -ның орнына X_0 қойып, $X t$ аламыз:

$$X t = \frac{(G_{таза} \cdot X_{таза} + G_{бу}) \cdot e^{\frac{G_{шығыс}}{\rho \cdot V} t} + X_0}{e^{\frac{G_{шығыс}}{\rho \cdot V} t} \cdot G_{шығыс}} \quad (23)$$

мұндағы X_0 – бастапқы ылғалдылық.

CO_2 құрамының мәнін табамыз. Жылыжай атмосферасындағы көмірқышқыл газының массалық теңгерімін (7) дифференциалдық түрде жазамыз:

$$\rho \cdot V \cdot \frac{dM_{CO_2}}{dt} = G_{таза} \cdot M_{CO_2 таза} - G_{шығыс} \cdot M_{CO_2 шығыс} + oxi(t, m)$$

Сыртқа шығатын ауаның құрамындағы CO_2 –ні жылыжай ішіндегі ауаның құрамындағы CO_2 деп алайық ($M_{CO_2 шығыс} = M_{CO_2}$). онда теңдеу келесідей болады:

$$\rho \cdot V \cdot \frac{dM_{CO_2}}{dt} = G_{таза} \cdot M_{CO_2 таза} - G_{шығыс} \cdot M_{CO_2} t + oxi(t, m) \quad (24)$$

Алынған бірінші реттік дифференциалдық теңдеуді келесідей көрсетейік:

$$\frac{dM_{CO_2}}{dt} + \frac{G_{шығыс}}{\rho \cdot V} \cdot M_{CO_2} t = \frac{G_{таза} \cdot M_{CO_2 таза} + oxi(t, m)}{\rho \cdot V} \quad (25)$$

μt қосымша функциясын анықтаймыз:

$$\mu t = e^{\frac{G_{шығыс}}{\rho \cdot V} t}$$

$\frac{G_{шығ}}{\rho \cdot V} = const$ деп аламыз:

$$\mu t = e^{\frac{G_{шығ}}{\rho \cdot V} t} \quad (26)$$

(25) шығыс мәнін (26) мәніне көбейтеміз:

$$\frac{dM_{CO_2}}{dt} t \cdot e^{\frac{G_{шығ}}{\rho \cdot V} t} + \frac{G_{шығ}}{\rho \cdot V} \cdot M_{CO_2} t \cdot e^{\frac{G_{шығ}}{\rho \cdot V} t} = \frac{G_{таза} \cdot M_{CO_2 таза} + oxi t, m}{\rho \cdot V} \cdot e^{\frac{G_{шығ}}{\rho \cdot V} t}$$

Түрлендіреміз:

$$\frac{d M_{CO_2} t \cdot e^{\frac{G_{шығ}}{\rho \cdot V} t}}{dt} = \frac{G_{таза} \cdot M_{CO_2 таза} + oxi (t, m)}{\rho \cdot V} \cdot e^{\frac{G_{шығ}}{\rho \cdot V} t} \quad (27)$$

$\frac{G_{таза} \cdot M_{CO_2 таза} + oxi (t, m)}{\rho \cdot V} = const$ деп алып, теңдеуді интегралдаймыз:

$$M_{CO_2} t \cdot e^{\frac{G_{шығ}}{\rho \cdot V} t} = \frac{G_{таза} \cdot M_{CO_2 таза} + oxi (t, m)}{\rho \cdot V} e^{\frac{G_{шығ}}{\rho \cdot V} t} dt \quad (28)$$

Теңдеудің екі жағында $G_{шығ}$ -қа көбейтеміз және интегралын аламыз:

$$M_{CO_2} t \cdot e^{\frac{G_{шығ}}{\rho \cdot V} t} \cdot G_{шығ} = G_{таза} \cdot M_{CO_2 таза} + oxi (t, m) \cdot e^{\frac{G_{шығ}}{\rho \cdot V} t} + const \quad (29)$$

Const-тың орнына M_{CO_2} -ні қойып $M_{CO_2} t$ бейнелейміз:

$$M_{CO_2} t = \frac{G_{таза} \cdot M_{CO_2 таза} + oxi (t, m) \cdot e^{\frac{G_{шығ}}{\rho \cdot V} t} + M_{CO_2 0}}{e^{\frac{G_{шығ}}{\rho \cdot V} t} \cdot G_{шығ}} \quad (30)$$

мұндағы $M_{CO_2 0}$ - көмірқышқыл газының бастапқы мәні.

Сөйтіп, жылыжай микроклиматын сипаттайтын теңдеулер жүйесі келесідей түрге ие:

$$T t = \frac{G_{жылу} \cdot C_{жылу} T_{бас} - T_{соңғы} + \frac{(k \cdot F + G_{таза} \cdot C_{ауа}) t}{\rho V C} + T_0}{(k \cdot F + G_{таза} \cdot C_{ауа}) \cdot e^{\frac{(k \cdot F + G_{таза} \cdot C_{ауа}) t}{\rho V C}}} + T_0$$

$$X t = \frac{(G_{таза} \cdot X_{таза} + G_{бү}) \cdot e^{\frac{G_{шығ}}{\rho \cdot V} t} + X_0}{e^{\frac{G_{шығ}}{\rho \cdot V} t} \cdot G_{шығ}} \quad (31)$$

$$M_{CO_2} t = \frac{G_{таза} \cdot M_{CO_2 таза} + oxi (t, m) \cdot e^{\frac{G_{шығ}}{\rho \cdot V} t} + M_{CO_2 0}}{e^{\frac{G_{шығ}}{\rho \cdot V} t} \cdot G_{шығ}}$$

Бұл жұмыста келтірілген модель (31) жылыжай микроклиматын сипаттайды және басқару алгоритмін сараптауға және талдауға мүмкіндік береді. Модель микроклимат параметрлерінің жылыжай аумағы және биіктігі бойынша таралуын қарастырмайды.

Қорыта келе жылыжай микроклиматының параметрлері бойынша есептеулер жүргізуге, микроклиматтың әр параметрінің қалғандарына әсерін болжауға мүмкіндік береді, сондай-ақ, модель көмегімен бақылау сапасының көрсеткіштерін есептей аламыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

Семенов, В.Г. Математическая модель микроклимата теплицы. / В.Г. Семенов, Е.Г. Крушель // Известия ВолгГТУ. – 2009. -№6. – с.32-35.

1. Олссон, Г. Цифровые системы автоматизации и управления. / Г. Олссон, Д. Пиани. – СПб.: Невский диалект, 2001г. – 557 с.

2. А.Г. Егизаров. Общая теплотехника, теплоснабжение и вентиляция. Учебник для вузов. – М.: Стройиздат, 1982. – 215 с., ил.

ПЕДАГОГИКА

ӘОЖ 821.512.122-31

БАСТАУЫШ СЫНЫПТЫҢ ОҚЫТУ ҮРДІСІНДЕ ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Галиева А.Н., филология ғылымдарының кандидаты, доцент
nurai_gali@mail.ru

Жалғасбай-қызы Мағзума

Алакөл ауданы, №3 Қабанбай атындағы орта мектептің бастауыш сынып
мұғалімі

Мақалада бастауыш сыныптың оқыту үрдісінде пәнаралық байланысты пайдалану жолдарының әдістемелік ерекшеліктері қарастырылған. Авторлар пәнаралық байланыстың мақсатына қарай сабақ беру әдісін жетілдіру жолдарына тереңірек көңіл бөледі. Зерттеу мақсатына сәйкес Алакөл ауданы, №3 Қабанбай орта мектебінде бастауыш сыныптың оқыту үрдісінде пәнаралық байланысты жүзеге асыру бойынша тәжірибелік сабақтар ұйымдастырылған. Авторлар пәнаралық байланысты пайдалану оқыту үрдісінде оқушылардың белсенділігін арттырады, білім мен дағды қалыптастыруға жоғары ықпал етеді, оқу материалдарын сапалы игеруге, оқыту әдістерін шығармашылықпен пайдалануға мүмкіндік береді деп қорытынды жасаған.

В статье рассматриваются методические особенности процесса междисциплинарных связей в учебном процессе начальной школы. В соответствии с задачами исследования организованы экспериментальные уроки по реализации междисциплинарных связей в средней школе №3 имени Кабанбая, Алакольской области. Авторы делают вывод что использование междисциплинарные связи увеличивает активность учеников в учебном процессе, способствуют повышению качества образования, делают учебный материал доступным пониманию, творчески применяют методы обучения.

The article discusses the methodological process of interdisciplinary links in the educational process of primary school. In accordance with the objectives of the study, organized the experimental lessons for the implementation of interdisciplinary connections in high school # 3 at the Kabanbay, Alakol region. The authors conclude that the use of interdisciplinary connections increases the activity of students in the learning process contribute to improving the quality of education, to make educational material accessible to understanding, to apply creative learning methods.

Кілт сөздер: оқыту әдісі, оқыту үрдісі, әдістеме, пәнаралық байланыс.

Интеграцияланған сабақтың негізгі мақсаты - оқу материалдарын байланыстырып, сабақта оқушыларға терең білім беру.

Оқу материалдарын бағдарламаларға сай пәндер бойынша біріктіріп беру оқушылардың жан-жақты тұтас, терең және берік білім алуына мүмкіндік жасайды. Сондықтан жыл сайын әрбір мұғалім пәндердегі ұқсас оқу материалдарын біріктіріп, пәнаралық байланыс принципін қолданып, интегралдық жоспар жасайды. Ондағы материалдарды дер кезінде сабаққа пайдаланып, тиімді етіп іске асырады.

Соңғы жылдардағы блоктық жүйемен алынған курстар оқушыларға пәнаралық байланыс негізінде білім беруді көздеп отыр. Бұл бағыт жеке тұлғаның

интеллектуалдық потенциалын дамытады және дүниетанымын қалыптастыруды жүзеге асыруға көмектеседі.

Пәнаралық байланыстың міндетті түрде жүзеге асырылуы арқылы оқушыға берілетін білімнің тиянақтылығын қамтамасыз етуге болатындығын алғаш Я.А.Коменский айтқан болатын. Педагог өз еңбектерінде оқушыларда тиянақты білімнің қалыптасуының кейбір себептерін ашып көрсетеді. Мәселен, ол оқушылардың мазмұндас пәндерден алған білімдеріне сүйенетініне, оқушы әр пәннен алып отырған білімдерінің бір-бірімен байланысты екендігіне назар аударатынына тоқтала келіп, жалпы дидактикалық мынадай ереже шығарады: «Өзара байланысы бар нәрселердің бәрі, сондай байланыс күйінде оқытылуы керек» [1]. Одан кейінгі дәуірде осы пәнаралық байланыстың психологиялық негізін талдаған педагог К.Д.Ушинский пәнаралық байланыс арқылы оқушылардың үнемі оқыған заттары мен құбылыстарының ішкі және сыртқы байланыстарын ашуды талап етті [3]. Оқудың қызықтылығы, тартымдылығы мен нәтижелігі сонда ғана қамтамасыз етіледі деп есептеді. Өйткені қызығушылық бала сезімін кеңейтіп, тереңдете түседі, сол арқылы таным да тиянақты болады деп білген.

Соңғы жылдары Қазақстан ғалымдары мен әдіскерлері оқушыларды дамыту жолдарының бірі ретінде пәнаралық байланысқа ден қойып, бұл саланы көбірек зерттеуге кірісті. Бұған Н.Оразханова, С.Мұсабеков, С.В.Илларинова, А.А.Бейсенбаева т.б. зерттеулері жатады.

Сабақ беруде пәнаралық байланысқа мән бермеу оқу пәндері материалдарының бірін-бірі қайталауға, оқушылардың көптеген ұғымдар мен заңдылықтарды тар шеңберде түсінулеріне әкеп соғады. Білім мазмұнын меңгеру, пәнаралық байланысты ескермейінше мүмкін емес. Өйткені ол - өзара жақын пәндердің бағдарламасындағы оқу материалын үйлестірудің және іріктеудің маңызды көрсеткіштердің бірі.

Бастауыш мектептен пәнаралық байланыс арқылы білім беруді неден бастап және қалай жүзеге асыруға болады?

Бастауыш мектеп - бұл оқушы тұлғасы мен санасының дамуы қуатты жүретін ерекше құнды, қайталанбайтын кезеңі. Сондықтан да бастауыш білім - үздіксіз білім берудің алғашқы сатысы. Психологияда бастауыш мектеп оқушыларының жасы, көбінесе, білімді меңгерудің, зейінділіктің жасы деп саналса, педагогикада - бұл айналадағы өзге әлемді баланың өз бойына сіңіре бастау, қалыптастыру сияқты өмірлік маңызы бар функцияларды басымдылықпен игеру кезеңі болып табылады [3,4]. Осы функцияларды табысты орындау кіші жастағы баланың танымдық қызығушылығының дамуына қолайлы жағдай жасайды.

Пәнаралық байланыс тәсілдерінің мынадай түрлерін атап көрсетуге болады: а) бір пәннің материалын екінші пәннің материалымен салыстыра отырып, мазмұны жағынан ұқсас тақырыптарды пәнаралық байланысын жасау; ә) жеке пәндер материалдарын меңгерту барысында өзге пәндер материалдарын негізгі мәселені толықтыру мақсатында пайдалану; б) жеке материалдарды терең меңгерту тұсында ғана пәнаралық байланыстылықты жүзеге асыру; в) пәнаралық байланысты әдіс ұқсастықтарына қарай жүргізу; г) бір пәннің материалын екінші бір пәнге практикалық жаттығу ретінде пайдалану; ғ) оқулық материалын өмірдегі әр алуан міндеттермен байланыстыру.

Пәнаралық байланыс арқылы оқу үрдісін ұйымдастыруға ұсынылатын материалдар балалардың жас ерекшеліктерін, психологиялық, физиологиялық

кабылдау мүмкіндіктерін ескеріп, оны тәжірибе процесінде тиімді пайдаланған дұрыс.

Бастауыш сыныптың оқыту үрдісінде пәнаралық байланыстың мүмкіндіктерін анықтау мақсатында Алакөл ауданы, №3 Қабанбай орта мектебінде зерттеу жұмысын жүргіздік.

Зерттеу жұмысы кезінде бастауыш сынып мұғалімдеріне пәнаралық байланыс негізінде оқу-тәрбие процесін ұйымдастыру туралы төмендегідей анкета-сұрақтары ұсынылды:

- *Сіз бастауыш сыныпта пәндерді оқытуда пәнаралық байланысты қажет деп есептейсіз бе?*

Берілген анкета- сұрақтары бойынша мынандай қорытынды жасауға болады: мұғалімдердің 80 % пәнаралық байланыстың қажеттілігін мойындады.

- *Пәнаралық байланысты жоспарлайсыз ба ? Төмендегі төрт жауаптың біреуінің астын сызу керек:*

- * үнемі;
- * анда-санда;
- * мүлде жоспарламаймын;
- * жауап бермегендер;

Берілген анкета- сұрақтары бойынша мынандай қорытынды жасауға болады: пәнаралық байланысты үнемі жоспарлап, сабақ өткізетіні - 49%, анда-санда ғана жоспарлайтыны – 31 %, мүлде жоспарламайтыны -7 %, жауап бермегендері - 3 % болды.

Тәжірибелік сабақтар ұйымдастыру кезеңінде бастауыш мектеп бағдарламасында берілген тақырыптар мен озат тәжірибелерді негізге ала отырып, пәнаралық байланысты жүзеге асыру үшін арнайы әдістемелік жұмыстар ұйымдастырылды.

Жалпы білім беретін мектептің бастауыш деңгейінде «Дүниетану» пәні барлық пәндермен байланысқа түседі. Мәселен, бастауыш сынып оқушыларын өлі табиғат заттарымен: сумен, оның күйінің игеруімен (қату, қар және мұздың еруі, буға айналуы); қатты денелермен (құм, мұз, тас); олардың қасиеттерімен таныстыруда физикалық құбылыстармен; ауамен, оның қозғалысымен таныстыруда метеорологиялық ұғымдармен; желдің бағытымен және күшімен таныстыруда математикалық есептеу әдістері; тау жыныстары, жер қыртысының топырақ қабатымен таныстыруда география; өсімдіктер, жануарлар, жәндіктер, құстар дүниесімен таныстыруда биология; электрлік және жарықтық құбылыстармен (электр шамының, кемпірқосақтың жасалуы, түрлі-түсті жолақтардың үлгісі мен орналасуы), магнитпен және оның қасиеттерімен таныстыруда физика пәндеріне қатысты ұғым атаулары меңгертіледі. Оқушыларға дүниетану сабақтарында әдістемелік мақсаттарда көрнекілік үшін бейнелеу өнерін (сурет, портрет, иллюстрация, мүсін т.б.), эмоциялық әсерді күшейту үшін түрлі музыкалық шығармалар пайдаланылады. Әдебиеттік оқу сабақтарындағы «Табиғат – менің өз үйім» бөлімінде берілген көркем шығармалар бойынша тапсырмаларды орындау және проблемалық мазмұнды («Қыстап қалатын құстарға қандай көмек көрсетуге болады?», «Ағаш дәрігері деп аталатын қандай құсты білесің? Не себепті олай аталады?», «Суды үнемдеудің қандай жолдарын білесің?» т.б.) сұрақтар арқылы жүзеге асып отырды.

Дүниетану сабағында табиғат құбылыстарымен таныстыру барысындағы сабақтарды өткізгенде зерттелетін заттар мен құбылыстардың оқушыларға

көрінетін және оның сезілетін болуы, оқушының зерттелініп отырған әрекетте болуын ескеріп отырдық.

«Тірі және өлі табиғат» тақырыбына байланысты тірі және өлі табиғат құбылыстарын бақылау әдісі арқылы бірнеше тәжірибе жасалды. Бақылау жүргізу кезінде бастауыш мектеп жасындағы оқушының логикалық ойлауын дамытуға көмектесетін түрлі тәсілдерді (салыстыруларды) пайдалануға болады. Бақылау жүргізіп жаттыққан балалар салыстыру тәсілін де меңгере білді.

Мұндай эксперимент бастауыш мектеп оқушысына тек жаңа білімді хабарлау кезінде ғана емес, бұрынғы білімдерін тұжырымдау барысында да қолданылды. Осының нәтижесінде бұрын ескермеген заттың жаңа қасиеттері ендігі жерде ол бірінші қатарға шығады.

Тәжірибелік сабақ 1: "Қатты дененің сұйыққа айналатыны, сұйық заттың газға айналуы"

Сабақ барысында мынадай проблемалық жағдаят берілді: Қыста қармен ойнаған Айнал көктемнің келгеніне қуанған жоқ. Қардың ерігенін көріп, қарды ыдысқа салып үйге таси бастады. Ыдыстағы қар суға айналды. Мұны көрген Айнал не істерін білмей састы. Қар неге еріді? Суды қыздырғанда нені байқадыңдар?

Тәжірибелік сабақ 2: «Топырақ пен құмның қасиеті».

Сабақ барысында мынадай проблемалық жағдаят берілді: Таңертеңгі тамағын ішіп болған Асқар ойынға қажетті құм салған шелегін, кішкене күрек-шесін алып есіктің алдына шықты. Күн енді ғана төбеге көтеріліп келеді екен. Шелегіндегі суды құмға және екінші жердегі сазды құйды. Су топырақ бетінде тұрып алды, ал құм бетіне құйылған су тез сіңіп кетті. Асқар ойынның қызығына түсіп кетті. Құмнан әдемі етіп, үй тұрғызды, үсті құм болды, оны қағып жіберіп еді, құм тез көйлегіне жабыспай түсіп қалды.

Осы сияқты тәжірибелік жұмыстар оқушының табиғат құбылыстарының заңдылықтары мен өзара байланыстарын айқындауға, ақыл-ойын дамытуға үлкен мүмкіндік берді. Табиғат заттары мен құбылыстарын тікелей көріп, ұстап, зерделеу нәтижесінде өз көзқарастары қалыптасты. Бақылау ізденістік сипатқа ие болды, балалар құбылыстың себебін табуға тырысуды, салыстыруға, қорытынды жасауға төселді. Кейде бақыланып отырған құбылыс суреттегі бейнемен салыстырылды. Сондықтан балалардың назары олардың айырмашылықтарын белгілеумен бірге (қарлы боран, құмды боран) бірнеше құбылыстың ортақ белгілеріне (боран кезінде негізгі құбылыс желмен байланыс екендігі), әсіресе, олардың елеулі жақтарына (желкүрылғылар, желдің жаңбырды әкелуі, желдің күшін пайдаланып, электр қуатын алу, жел диірмендері, алысқа жүзетін желкенді кемелер т.с.с.) назар аударылып отырылды. Бақыланып отырған құбылысты салыстыруға тапсырмалар берілді. Сондай-ақ, тек қиналған жағдайда ғана көмек көрсетіліп, салыстырылатын белгілерді анықтауда балаларға еркіндік берілді. Бақылаудың нәтижелерін балалар өздерінің салған суреттерінде көрсете білді.

Қорыта келе, пәнаралық байланысты жүзеге асыруда мұғалімнен жан-жақты білімнен хабары бар болуын талап етеді. Бір сабақ бойынша пәнаралық байланысты ұйымдастыру үшін жеке пәндер арасындағы ортақ ұғымдарды, заңдылықтарды бір-бірімен өзара байланыстылықта қарастыру, оқушылардың танымдық, ізденушілік қабілеттерін, іс-әрекеттерін дамыту, алған білімдерін жинақтау, тәжірибеде қолдана білуге үйрету және тағы басқа мәселелерді дидактикалық тұрғыдан шешуді қажет етеді.

Зерттеу барысында бастауыш мектептің оқыту үрдісінде пәнаралық байланысты пайдалану - оқу үрдісін жеделдетуге, оқушының ойын жан-жақты дамытуға және оқу материалдарының берік орнығуына ықпал етіп, мұғалімнің сабақ өткізуде оқыту әдістерін шығармашылықпен пайдалануға мүмкіндік берді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Коменский Я.А. Великая дидактика. М., Педагогика, 1982. Т.І. 656с.
2. Ушинский К.Д. Собрание сочинении.– М., 1978. –Т.8. – 600 с.
3. Выготский Л.С. Психология развития ребенка. / Л.С. Выготский.- М.: ЭКМОС, 2005.- 512с.
4. Зверев И.Д. Взаимная связь учебных предметов. – М., 1977.

ӘОЖ 787.8(092)(574)

ДАУЫС ҚОЮДЫҢ КЕЙБІР ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ОРЫНДАЛУ ЖОЛДАРЫ

Сүлейменов Ғ.К.

*ҚР еңбек сіңірген әртісі, ҚР халық ағарту ісінің үздік қызметкері,
І.Жансүгіров атындағы ЖМУ музыкалық білім мамандығының доценті*

Педагогикалық университеттің «Музыкалық білім» бөліміне түсуші студенттердің көпшілігі музыкалық даярлықсыз мектеп қабырғасынан келетін болғандықтан дауыстың пайда болу дағдылары мен құбылыстары жөнінде, дауыс аппараты құрылысымен, тыныс жолдарымен, дауыс резонаторымен және есту органдарымен таныстырғанымыз жөн. Сонымен қатар, студентке берілетін әрбір ән жаттығулары, әртүрлі жанрдағы вокалдық шығармалардың мән-мағынасын ашу, басты мақсаттардың бірі екендігін ұмытпау шарт.

Оқу барысында алғашқы кезеңнен бастап студенттермен дыбыс тазалығын қалыптастыру, дауыстың табиғи тембр бояуын дұрыс таба білу оның жолдарын іздестіру қажет.

В данной статье рассматриваются вопросы методики и постановки голоса студентов в процессе работы над вокальными упражнениями

In this article examined questions of methodology and raising of voice students in the process of prosecution of vocal exercises

***Кілттік сөздер:**вокалдық-педагогика, кантилена, стаккато,»вокалдық шеберлік», тіректе ән салу, бас резонаторын кеуде резонаторымен қосу.*

*«Ғылым ешқашан тоқтамайды,
ақыл-ой үнемі дамып,
жақсарып, өсіп отырады;
ғалымның міндеті-осы еңбектің
негізін салушылардың жұмысын
бағалай отырып, ары қарай дамыту
жолдарын үйрен, оны алға қарай
өркендету» (Г.Пановка)*

Вокалдық-педагогика ғасырлар бойы қалыптасып келеді. Әдістері мен тәсілдері сан қилы және әр заманның ән өнерінің стиліне және бағытына тығыз байланысты.

Қазақтың кәсіптік әншілік өнерінің ірге тасын қалаған Қазақстан Республикасының халық әртісі, профессор Бекен Жылысбаев менің ұстазымның ән-вокал өнеріне сіңірген еңбегі бір төбе де, оның өзіндік педагогтық шеберлік өнері бір төбе.

Қазақстандағы ән-романс жанрына басқа композиторлар да өз үлестерін қосты. Ә. Еспаев, Ә. Бейсеов, Ә. Байділдаев, Н. Тілендиев, Е. Хасанғалиев, Ш. Қалдаяқов. Композиторлардың ән-романстары жас ұрпақты Отанын сүйуге, адамгершілікке, табиғатты қорғауға баулайтын және тағы басқа да тақырыптарда жазылған.

Педагогикалық университеттің «Музыкалық білім» бөліміне түсуші студенттердің көпшілігі музыкалық даярлықсыз мектеп қабырғасынан келетін болғандықтан дауыстың пайда болу дағдылары мен құбылыстары жөнінде, дауыс аппараты құрылысымен, тыныс жолдарымен, дауыс резонаторымен және есту органдарымен таныстырғанмыз жөн. Сонымен қатар, студентке берілетін әрбір ән жаттығулары, әртүрлі жанрдағы вокалдық шығармалардың мән-мағынасын ашу, басты мақсаттардың бірі екендігін ұмытпау шарт.

Оқу барысында алғашқы кезеңнен бастап студенттермен дыбыс тазалығын қалыптастыру, дауыстың табиғи тембр бояуын дұрыс таба білу оның жолдарын іздестіру қажет.

Әнші үшін ең қымбат дүние ол дауыс тембрі. Сондықтан ән салғанда, сөйлегенде дауыстың еркін де қарапайым және әдемі шығуына ықпал ету ол оқытушының міндеті.

«Әнші-мұғалім» болуға талпыныс жасаған әрбір студент ең бірінші өз дауыс аппаратының құрылымын жақсы білуі керек. Әнді қалай айту, дауысты күтіп баптау, уақтылы тамақтану, мезгілімен ұйықтау, тамаққа суық тигізбеу, жаман нәрседен қашу, бір сөзбен айтқанда-дауыс аппараты гигиеналарын қатаң сақтауды білулері тиіс.

Егер вокалдық өнерді «вокалдық шеберлік» ретінде түсінсек онда оның ұлттық шекарасы жоқ екенін мойындауға тура келеді, әйтседе вокал өнерінде Бекен Жылысбаев өз ән жаттығуларына қазақтың ұлттық спецификалық Ә, І, Ә, Ы, Ұ, Ү дыбыстарынан ән жаттығуларын құрастырып өзіндік шеберлігін танытып, жаңалық ашқан адам.

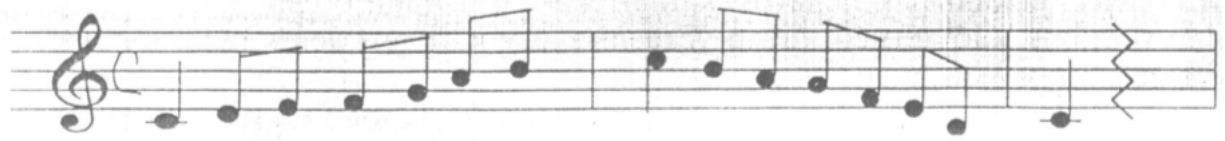
Оның бір мысалы Киев қаласында 1982 жылы қараша айында «Вокал өнерін ілгері дамытудағы маман – кадрлар дайындаудың жолдары» атты жоғары оқу орындары мұғалімдерінің ғылыми-тәжірибелік конференциясы өтті. Мен сол кезде Киевте мұғалімдердің білімін жетілдіретін 6 айлық курста оқып жүрген кезім еді. Бұл конференцияға сол кездегі Совет Одағының түкпір – түкпірінен вокал өнерінің майталмандары: Мәскеу консерваториясының профессоры Е.Нестеренко, Гнесин институтының профессоры Л.Дмитриев Киев консерваториясының профессоры Т.Михайлова сияқты өнер шеберлері қатысып өз баяндамаларында сол кездегі вокал өнерінде маман кадрлар даярлау проблема екендігін айтып өткен еді. Сонымен қатар, бұл конференцияға вокал сабағынан өздерінің шеберлік кластарын көрсетуге сол кездері атақтары дүркіреп тұрған профессорлар: Киев консерваториясының профессоры Е.И.Чавдар, Харьков консерваториясының профессоры Т.Я.Вескелер арнайы шақырылған еді.

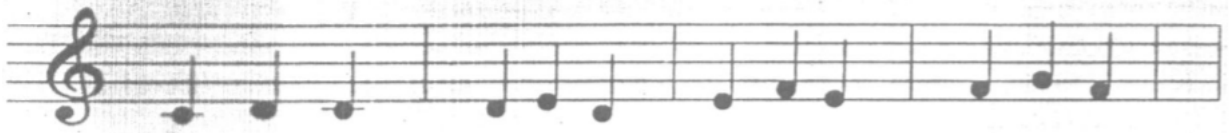
байыптайды. Жаттығу ерінмен дыбыс шығаруға әсерін тигізіп, тұрақты ерінмен үн шығаруға дағдыландырады.

2-ші жаттығу

до- ре – ми – фа- соль- ля- си, до- си – ля-
соль-фа- ми- ре до
еріннің белсенділігін арттырып, дыбысты жеңіл шығаруға көмектеседі. Сонымен қатар еріннен шыққан дауысты дыбыстар ауытқымай еш кедергісіз, түсін өзгертпей шығуы шарт.

3-жаттығу

до- ре- до ре- ми- ре ми- фа- ми
фа- соль- фа
Бұл жаттығу бір-біріне жақын ноталарды өзара тұтасып, үзілмей, теңесіп, қабысып бір деңгейде дыбыстарды шашыратпай ерін ұшынан бірқалыпты шығуына көмектеседі.

4-жаттығу

но- но- но- но- но- но
мо- мо- мо- мо- мо- мо
ме- ме- ме- ме- ме- ме

Жаттығу бас резонаторының дұрыс жұмыс жасауын сезіндіреді. Жаттығудың айтқанда ауызды кең ашпау керек, өйткені дыбыс желкеге кетіп қалады.

5-жаттығу

гно ----- о
мо ----- о

Бұл жаттығу көмейден шыққан барлық ноталарды бір қалыпқа бірдей дыбыс шығаруға икемдейді. Төменгі нотадан бастап, дауыстың жоғары және төменгі шегіне дейін бір баяумен шығуына мүмкіншілік туғызады. Жаттығу өтпелі ноталарды бір қалыпқа келтіруге өте пайдалы.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Дмитриев Л.Б. Голосообразование у певцов. Материалы рентгенол исследований. –М., Музыка, 2009.--56с.
- 2 Дмитриев Л.Б. Основы вокальной методики Учебное пособие для муз. вузов. –М: Музыка, 2011. -675с.
- 3 Дюпре Ж. Искусство пения. М: Музыка. 2011.- 286с.

ӘОЖ 373

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОЙЛАУ ЖӘНЕ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУ

Сержанқызы М., Намазбаев К.Т.

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.
Физика және Математика факультеті*

Бұл мақалада оқушылардың ойлау және шығармашылық қабілеттерін қалай даму керектігі жайлы жазылған. Физика сабағында қандай ойлау тәсілдерін қолдануға болатыны туралы сөз қозғалған. Нақтырақ әр түрлі ойлау қабілеттеріне мысалдар келтіріліп, түсініктеме берілген.

В этой статье написано о том, как надо развивать мышления и творческие способности учащихся. Речь идет о том, какие можно использовать способы мышления на уроках физики. В работе даны конкретные разъяснения о том, как проявлять способности учащихся в применении различных примеров.

This article has been written about how to develop thinking and creativity of students. The question is what ways of thinking can be used at physics lessons. You can see the specific explanation of the manifestation of students' ability to apply a variety of examples.

Кілт сөздер: логикалық ойлау, физикалық ойлау, ғылыми – техникалық ойлау, диалектикалық ойлау, шығармашылық қабілет.

Оқушылардың танымдық іс-әрекетінің негізін ойлау процесі құрады. Ойлаудың формаларына түсіну, ақылға салып, байымдау және ой қорытындылау әрекеттері жатады.

Ойлаудың адамның танымдық іс-әрекетінің жоғарғы сатысы, объективтік шындықтың мыймен жаңғыртылуы екендігі философиялық және психологиялық әдебиеттерден белгілі. Оқушылардың ойлау қабілеттерінің олардың жас ерекшеліктеріне байланысты біртіндеп дамып отыратын сипаты бар. Солай болғанмен де әр жастағы оқушылардың барлығының ойлау қабілеттері бірдей дамиды деуге болмайды. Әр баланың психикалық даму қасиетіне байланысты ойлау қабілеттері де әрқалай болып қалыптасады. Сондықтан, оқушыларға білім берудегі басты міндет оларды дұрыс ойлай білуге үйрету, яғни *логикалық ойлау* қабілетін қалыптастыру.

Оқушылардың ойлау қабілеттері ұзақ оқыту процессінде мыйды ұдайы жаттықтыру арқылы қалыптасады. Ойлаудың аналитикалық және синтетикалық тәсілдерін, абстракциялау мен қорытындылауды, салыстыру мен аналогияны, классификация мен жүйеге келтіруді, ой қорытындылауды оқушы оқыту процесі

кезінде мұғалімнің көмегімен үйренеді және ол тәсілдер мен операцияларды өздігінен шығармашылық тапсырмаларды оқулықтармен, қажетті әдебиеттермен жұмыс істеу арқылы орындау кезінде, яғни, үй тапсырмасын орындау кезінде пайдаланады.

Физика пәнін оқыту нәтижесінде оқушылардың ойлау қабілеттері оқушылардың бұл пәннен алған білімдерінің сапасына тікелей тәуелді. Егер ол білімдер оқушыда терең және жүйелі болып қалыптасса, оларды пайдалануға негізделген проблемалық мәселені шешу де жеңіл болады. Ал егер білім бір бірімен байланысы жоқ, ажыратылған қалыпта формальды қалыптасса, оларды көздеген мақсатқа сай жұмылдырып, белгілі бір дұрыс қорытындыға келу де қиынға түседі.

Физиканы оқуға байланысты біз оқушының *физикалық және ғылыми-техникалық* ойлау қабілетін дамытуды көздейміз. Бұған қол жеткізу үшін оқушы ең алдымен физикалық құбылыстардың, оларды сипаттайтын заңдардың және түсініктердің арасындағы айырмашылықтарды сауатты түрде ажырата білуі керек. Физикалық заттардың мәні оның барлық қасиеттері мен ішкі құрылымында болса, физикалық құбылыс оның байқалуы мен бар болуының сыртқы формасы. «...Заттың мәнін құратын заң құбылыста байқалады., ... Мән құбылыста ашылады, ал құбылыс мәнді байқатады, оны жаңғыртады.»[1]. Осы айтылғандардан физикалық ұғымдардың логикалық кезектілігін - құбылыс, оның мәні мен заңын және функционалдық байланыстар арқылы заңдылықты құратын түсініктер, деп қарауға болады. Мәселен, М. Фарадейдің ашқан электромагниттік индукция құбылысы, тұйықталған контурды қиып өтетін магнит өрісінің өзгерісі кезінде сол контурда токтың пайда болуын көрсетсе, оның мәні магнит пен контур және олардың өзара әсерлесуі, ал заңы пайда болған индукция электр қозғаушы күшінің магнит ағынының өзгеру жылдамдығына шама жағынан тең екендігін көрсететін математикалық өрнек, түсініктер – индукция ЭҚК-і, магнит ағыны мен уақыт.

Физикалық құбылыс материя қозғалысының өзгеру жағдайында пайда болады. Мәселен, судың қайнауы, будың конденсациялануы, диффузия құбылысы, температураға байланысты заттардың көлемінің ұлғаюы, электролиттік диссоциация, магнит стрелкасының токпен әсерлесуі, термоэлектрлік эффект, электромагниттік индукция, термоэлектрондық эмиссия, фотоэлектрлік эффект, жарық дисперсиясы, радиоактивтілік т. б. Бұл құбылыстарды оқушылар табиғаттан тікелей немесе физикалық эксперимент арқылы бақылай алады. Егер бақылау жинақталған білімдерге сүйеніп, логикалық негізде жүргізілсе, яғни оқушы құбылыстың мәні неде екендігін және оның қандай теориялық жағдайлардан шығатындығын ажырата білсе, ондағы күрделіні бөлшектерге жіктеп, олардың арасындағы байланыстар мен тәуелділікті анықтай алса, құбылыстың сапалық және сандық жақтарын байланыстырып, біріктіріп түсінетін болса және қорытындысында осы құбылыс жайлы білімдерді практикалық мақсаттарға пайдалана білсе *физикалық ойлау* дұрыс бағытта жүрді деп санауға болады[2].

Оқушылардың *ғылыми-техникалық ойлау* қаблеті физикадан алған білімдердің техникалық қолданыстарын түсінуге байланысты қалыптасады. Егер оқушы физикалық құбылысты, заңды практикалық мақсаттарға пайдалануға, ғылыми идеяларды техникалық схемалар арқылы құрылғылардың құрылысы мен жұмыс принциптерін түсінуге, модельдер мен конструкцияларды меңгеруге

үйренсе, оның ғылыми-техникалық ойлау қабілеті де дұрыс қалыптасады деуге болады.

Ойлаудың осындай біліктері бірден үйрене қоятын нәрсе емес, олар ұзақ оқу процессінде ұдайы жаттығулармен мыйдың қызметін белсендіріп отыру нәтижесінде қалыптасады. Оның қандай түрі болмасын сабақтың әр түрлі формаларында мұғалімнің көмегімен логикалық операциялардың ережелерін дұрыс сақтау нәтижесінде біртіндеп жетілдіріліп отырады. Мәселен, сабақта демонстрациялық эксперимент арқылы құбылыстың себебі мен мәнін түсінуге, зертханалық жұмыстар орындауда және физикалық есептер шығару кезінде ойлаудың *аналитикалық және синтетикалық* тәсілдерін пайдалана білуге үйретуді мұғалімнің негізгі міндеттерінің бірі деп қарау керек. Сабақта мұғалім оқу материалын ұзақ түсіндіруінен гөрі, оған оқушыларды жиі араластырып, олармен кеңесіп, сабақтың мазмұнына қарай проблемалық жағдайлар тудырып отыруы ойлау қабілеттерін жетілдіруде әлде қайда тиімді болып саналады.

Оқушылардың физикадан және жаратылыстанудың басқа пәндерінен алған білімдері олардың жалпы дүние тану қабілеттерін жетілдіреді, яғни *диалектикалық ойлау* қабілеттерін қалыптастырады. Дүние материадан тұрады, материя үздіксіз қозғалыста болады, қозғалыс формаларының өзгерісінен физикалық құбылыстар туындайды, олар бірімен бірі өзара байланыста болады. Физикадағы барлық құбылыстардың өзіндік себептері және олардан туатын салдары мен қарама-қарсылықтары бар. Міне бұлардың барлығының да диалектикалық сипаты бар[3].

Оқушылардың *шығармашылық қабілеті* олардың логикалық ойлау қабілетіне тікелей байланысты. Ойлау қабілеті дамыған, ой-өрісі кең оқушы өздігінен алдына қойған мақсатқа жете алады, проблеманы шеше алады, ал бұл қасиеттері төмен дамыған оқушы үшін кез келген өзіндік жұмысты орындау әлдеқайда қиынға түседі. Сондықтан мұғалімнің міндеті қандай оқушы болмасын, олардың барлығын да логикалық түрде дұрыс ойлауға үйретіп, шығармашылық қабілетін ұдайы жетілдіріп отыру жолдарын естен шығармауы керек.

Оқушылардың шығармашылық қабілеті күнделікті сабақта, үй тапсырмасын орындау кезінде, әсіресе шығармашылық есептер шығару, оқулықтармен, қосымша әдебиеттермен жұмыс істеу кездерінде қалыптасады. Физикадан шығармашылық жұмыс орындау барысында оқушы оның зерттеу әдістерін де пайдалануды үйренеді. Егер жұмыс рефераттық сипатта болса, алдымен ол берілген тақырып бойынша деректер жинап, оны талдай білуі керек. Бұдан кейін көздеген мақсатқа байланысты болжам жасалынады және ұсынылатын жұмыстың негізгі мазмұнын өңдейді, оны теориялық тұрғыдан дәлелдеп, эксперимент арқылы тексереді, қорытынды шығарады. Моделдеу мен конструкциялау жұмыстарына бейім оқушыларға арнайы тапсырмалар беріліп, оларға идеялық және материалдық көмектер беріп отыру қажет. Бұл әдетте физикалық немесе физика – техникалық үйірмелердің жұмыстары арқылы орындалатын жұмыс[4].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Соколов И.И. Методика физики. – М.: Учпедгиз, 1934, с. 4-6.
2. Основы методики преподавания физики в средней школе /В.Г. Разумовский, А.И. Бугаев, Ю. И. Дик и др.; Под ред. А. В. Перышкина и др. – М.: Просвещение, 1984. – 398 с.: ил.

3. Құдайқұлов М., Жаңабергенов Қ. Орта мектепте физиканы оқыту әдістемесі. Мұғалімдер мен студенттерге арналған құрал.- Алматы: Рауан, 1998 ж., 310 б.
4. Ланина И.Я. Внеклассная работа по физике. – М.: Просвещение, 1977.

ӘӨЖ 159.9

МЕКТЕПТЕГІ ПСИХОЛОГ ҚЫЗМЕТІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мамекова А.Т. магистр, аға оқытушы
Asem_mamekova1979@mail.ru.

І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.

В этой статье рассматриваются особенности профессии психолога в учебно – воспитательном процессе школы. Дается характеристика нормативным документам, направлением методам и приемам работы психолога.

Мақалада мектептің оқу-әдістемелік үрдісінегі психолог мамандығының ерекшеліктері қарастырылады. Психолог жұмысының нормативті документтеріне, әдіс-тәсілдерінің бағыттарына анықтама беріледі.

In this article discussing is about psychological problems of the teachers in the school. The problem of psychology`s method`s, problems.

Тірек сөздер: кеңес, релаксация, әдістер, тренинг.

Қазіргі нарықтық экономика заманында қоғам, сонымен бірге мектепте де жұмыс ауқымы кең және қиын екендігіне ешқайсысымыз да күмән келтіре алмаймыз. Сондықтан әрбір жеке тұлға іскер, шаруашыл, ізденімпаз, шығармашыл, талғампаз болуы тиіс. Қазіргі міндет әр азаматты білімге емес ғылымға жетелеу болып отырғандықтан, жаңа заман, жаңа талап, ғылым заманы артқа қарап ойлануға мұрша бермеуде. Осындай зымырандай жүйткіген уақытта мұғалімнің, психологтың әсіресе ауыл мұғалімінің жағдайы қандай деген ой көп толғандырды.

Балалық өмірдің ең бір қызықты кезеңдері мектепте өтеді. Сол мектептің тұлғасы – ұстаз. Ұстаз шәкіртінің жан сұлулығын, тән сұлулығын зерделей отырып, оның адамдық асыл қасиеттерінің жақсара түсуін қадағалап, қамқорлық жасап отыруы тиіс.

«Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстанды» құру біздің алдымызға үлкен мақсаттар қойып отыр. Ол жеке тұлғаның және қоғамның қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін бәсекелестікке қабілетті білім беру жүйесін қалыптастыру. Елбасы өзінің «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты жолдауында «Дүние – шаруашылық байланыстары жүйесіне белсене кіріккен осы заманғы белді мемлекеттердің барлық дерлік бәрін де «парасатты экономиканың жолына тіккен еді» деп атап көрсетті [1]. Бұл дегеніміз – білім беру саласының қайнар көзі ретінде аса маңызды басымдық әрі қоғамды дамытудың негізі болып отырғанын көрсетеді. Республика мектептерінде психологиялық қызметтің енгізілуі мемлекетімізде білім сапасына, оқушыларды жеке тұлға ретінде қалыптастыруына, жалпы айтқанда, оқу-тәрбие жұмыстарын ғылыми негізінде ұйымдастыруына ерекше назар аударуының дәлелі. Мектептегі психолог баланы мектеп қабырғасына алғаш келген күннен бастап бітіргенге дейін зерттеу

жұмыстарын жүргізеді. Психолог өз жұмысында әрбір оқушының жан – жақты білімді, білікті және тәрбиеленген тұлға болып жетілуіне әсер ететін барлық жағдайларды қарастырады. Қазіргі заман талаптарына орай педагог – психолог «мұғалім – оқушы», «оқушы – оқушы», «мұғалім – ата – ана», «ата – ана – оқушы» қарым – қатынастарын жақсарту, оның сапасын көтеру үшін зерттеу жұмыстарын жүргізіп, оқу мен тәрбиенің бірге жүргізілуін қадағалайды. Шынында, жастар өмірге деген тұтынушылық қарым – қатынасты қалыптастырып, тұлғалық қабілетін, дарындылығын және мәдениетіне көңіл бөлуді тудырып отыр. Мектептегі психолог оқу мен тәрбиенің бірлікте алып жүруін қамтамасыз етеді. Тәрбие- әлеуметтік ортаның адамдарының қарым-қатынасының құрамдас бөлігі, сонымен қатар адамдарды тәрбиелеу мен жетілдірудің сыртқы әсері.Тәрбиенің ерекшелігі, ол басым бағыттардың бірі болумен қатар, қоғамның адамдар арқылы жүзеге асатын әлеуметтік функциясының бірі болып табылады. Тәрбиенің негізгі ықпалы- тұлғаның жалпы бағытын қамту, оның рухани талап-тілегін қанағаттандыру. Талап, тілектер адамгершілік, ізгілік ниетте болса, соғұрлым тәрбиенің мәні де ашыла түседі. Балалар мен жасөспірімдер психологиясын зерттеу нәтижесінде тұлға санасындағы бағыттылық пен мақсатымен оның іс-әрекетінің мақсаттылығына да байланысты екенін анықтады. Ғылыми дүниетаным мен қоғамдық моральды игерген жандар өмірлік мақсатына, іс-әрекеттеріне сенімді болып, өздерін жақсы жағынан көрсете алады. Жастардың жоғарғы қоғамдық-саяси белсенділігі әлеуметтік сенімділік деңгейіне байланысты. Олар ұжымшылдық, жауапкершілік, оқуға, білімге, ұмтылушылық, байсалдылық, қарапайымшылдық, қарапайымдылық, ерік-жігердің мұқалмастығы, күш қуаттылық сапалары тәне. Оқушылардың қоғамдық бағыт-бағдары эмоционалдық көңіл-күйі мен оқу процесінде аңғарылады. Бұдан әлеуметтік тұлғны тәрбиелеу олардың ғылыми дүниетанымы және моральдық санасына ғана емес, сонымен олардың іс-әрекетіне де байланысты екенін көреміз.

Мектептегі тәлім – тәрбие үрдісінде оқушы жеке тұлғасына нұқсан келтірмеу үшін, сондай – ақ оның сапасын арттыру үшін әрбір жас дәуірдегі жетекші іс – әрекеттің психологиялық ерекшеліктерін еске алу қажет. Мектептегі психолог пән мұғалімдер, сынып жетекшілері мен семинар, консилиумдарды ұйымдастыру арқылы бастауыш, орта және жоғарғы буында білім алып жатқан балалардың жас ерекшеліктерін, бұл ерекшеліктердің білімді меңгеруге сондай – ақ тұлғалық қасиеттерінің қалыптасуына әсерін көрсетіп беруі керек. Әрбір буындағы жетекші іс – әрекет типіне негізделіп тәлім және тәрбие беру жұмыстарын алып жүруіне психолог өз бақылауына алады.

Мектептегі психологиялық қызмет – баланың мектепке болған дайындығынан бастап, орта буынға бейімделу мәселесі, сондай – ақ оқушының кәсіп таңдауына көмек берумен аяқталады. Бұл жерде айтып кететін бір нәрсе оқушылардың жүйке жүйесіне әсер ететін барлық факторлар психолог бақылауында болуы тиіс. Мәселен, оқушылардың бос уақыты және оларды пайдалануы. Мектептегі психологиялық қызметтің тәләм – тәрбиенің орталығы болып, жас ұрпақты қоғам талаптарына сай жеке тұлға ретінде жетілдірудегі рөлі зор.

Мектеп психологы қайда, қалай, қанша уақыт жұмыс істеуі керек деген сұрақ туындайды. Бұл сұрақты қоя отырып, біз психологтың жұмыс орны мектеп екеніне еш күмән келтірмейміз. Психолог өзінің негізгі бақылауларын мектептің күнделікті өмірінде жүргізеді. Психологтың жұмыс күні тұрақты емес. Сондықтан

оған кешкі уақытта, демалыс күндері жұмыс істеуге тура келеді. Психологтың іс – әрекетінің көптеген бағыттары (психотерапевтік, коррекциялық, консультативтік, тренинг) спецификалық жағдайларды қажет етеді. Психологтың қалыпты жұмыс істеуі үшін, ең аз дегенде, 12 – 15 адамға арналған, телефоны, компьютері, психодиагностикалық әдіс – нағалар мен зерттеу нәтижелерін сақтайтын жабық шкафы бар кабинет қажет. Қазіргі таңда бұл барлық мектептерде қамтылған.

Егер психолог оқушылармен, мұғалімдер және ата – аналармен жұмыс барысында жабдықтарды тиімді пайдалана алса, оларды сатып алуға кеткен мектеп ақшасы өзін – өзі ақтайды. Бұл жерде психологтың белгілі бір топпен жұмыс істеу уақыты, берілетін көмек түрі көрсетілуі тиіс. Психологиялық көмекке зәру адамдар өздері танымайтын, көрінбейтін маманға, арбитр, кеңесшіге баруды жөн көреді. Тіпті кей жағдайларда психолог еш көмек бере алмауы да мүмкін. Бұл жағдайда оның кеңестері адамды сабырлыққа шақырып, кез келген жағдайдың шешімі болатынын түсіндіруге бағытталады. Көптеген адамдар психологтан аяушылықты күтеді. Психологтың консультативтік көмегі, медициналық көмек сияқты, қарым – қатынас барысында пайда болған қиыншылықтардан арылту болып табылады. Оқушылардың өзінде әсіресе өтпелі кезеңде көптеген мәселелер кездеседі. Соған айтатын, айтпайтын кеңестер психологтардың қызметіне жүктеледі.

Мектеп психологы іс – әрекетінің өзіндік бағытының бірі – оқушыларға жас ерекшелік психологиялық кеңес беру. Оның негізгі міндеттері мыналар болып табылады:

1. Ата – аналардың, мұғалімдердің және тәрбиелеу процесіне қатысатын басқада тұлғалардың баланың психикалық дамуындағы жастық және жеке ерекшеліктеріне баса көңіл бөлу.
2. Психикалық дамуы бұзылған және дұрыс жетілмеген балаларды анықтап, оларды мамандарға тіркеу.
3. Психикалық – жүйке аурулары бар балалардың психологиялық ахуалын ескерту, психогигиена және психопрофилактика жайында нұсқаулар беру.
4. Ата – аналар мен мұғалімдер үшін тәрбиелеудің қарым – қатынастың, оқытудың қиындықтарына қатысты психологиялық – педагогикалық нұсқаулар жазу.
5. Баланы отбасында тәрбиелеуге байланысты нұсқаулар жасау.
6. Арнайы топтарда ата – аналармен, педагогтармен, балалармен жұмыс.
7. Халықты педагогикалық – психологиялық ағарту.

Сонымен қатар психологтың әр бағыт бойынша әр түрлі әдіс – тәсілдерді қолданап, белгілі бір мақсатқа байланысты қортынды шығаруы тиіс. Соның бірі -

Психологиялық диагностика

Балалармен:

- балаларды мектепке дейінгі жаста психологиялық зерттеу;
- балалардың оқуға психологиялық дайындығын диагностикалау (1,5,9 сыныптар);
- мектепке деадаптация себебін (әлеуметтік, жекелей және т.б.) диагностикалау.

Ата-аналармен:

- бала және ата-ана қатынасын диагностикалау;
- сауалнама жүргізу.

Педагогикалық ұжыммен:

- нақты сұраныс бойынша педагогикалық ұжыммен сауал жүргізу;

- тренингтер өткізу;
- семинарларға релаксация(босаңсу) жүргізу;
- психологиялық сауалнама жүргізу.

Жалпы психологтың жұмысының іс-қағаздары

1. Бір жылға және әрбір тоқсанға жұмыс жоспарын жасау.
2. Келесі бөлімдер бойынша журнал
  - дамытушы сабақ;
  - кеңес беру (жекелей-бала, ата-ана, педагог);
  - мамандарға бағыт беру.
3. Дамытушы сабақтар және оқу курстарының бағдарламалары.
4. Психология бойынша оқу курстарының тақырыптық жоспары және журнал.
5. Өткізілген іс-шараға мониторинг жасаудың қорытындысы бойынша анықтама.
6. Оқушы және сыныптың диагностикалық картасы.
7. Жыл қорытындысы бойынша есеп және аналитикалық анықтама.
8. Мектеп жасына дейінгі балалардың папкасы.
9. Дарынды балалармен жұмыс папкасы.
10. Ауытқушылығы бар оқушылармен түзету жұмыстары.
11. ҰБТ- ге түлектермен жұмыс папкасы.
12. МАБ- ға оқушыларды дайындау.

Көп жағдайда педагог-психолог күнделікті өз қызметінде **Психологиялық кеңес беру** қызметі жүзеге асырылуы тиіс. Олар балалармен:

- 7-17 жас оқушыларының мектептік дезадаптация сұрақтары бойынша (оқу және мінез-құлық мәселелері);
- мектепке дейінгі жаста балалардың психологиялық дамуы бойынша;
- жоғарғы сынып оқушыларына кәсіби кеңес беру;
- отбасылық кеңес беру.

Ата-аналармен:

- баламен өзара қарым-қатынас сұрақтары және тәрбие (оқыту) сұрақтары бойынша;

Педагогикалық ұжыммен:

- мектептік және әлеуметтік дезадаптация сұрақтары бойынша;
- тұлғалық және кәсіби мәселелер бойынша;

Мектеп жасына дейінгі балаға кеңес беру уақыты 30 минутқа дейін, кіші мектеп оқушысына – 1 сағатқа дейін, жасөспірім және жоғарғы мектеп оқушысына 1,5 сағатқа дейін. Бұл уақытты бөліп қарастыруға болады. Адамдар психологқа өзі шеше алмайтын жағдайлар туындаған кезде барады. Ол жағдайды түсінбеген кезде, оның себептері мен шешу жолдарын таба алмаған уақытта, өз мүмкіндіктеріне сенбесе немесе стресс кезінде болуы мүмкін.

Психологиялық кеңес жағдайында психолог өзінің және клиентінің тұлғалық қасиеттеріне сүйенеді. Сондықтан клиентпен жұмысты қорытындылағанда, әсіресе баламен, оның мүмкіндіктері мен қабілеттерін кеміткеннен гөрі, асыра бағалаған жөн болады. Мұны, әсіресе, ақпарат мұғалімдер мен ата –аналарға пайдаланған әбден дұрыс [2]. Сонымен қатар педагогтарға, ата-аналарға мысалы стресске қарсы әдіс-тәсілдер пайдалануға болады. Қазіргі біздің өміріміз қарқын алғандығы соншалықты, бұл жүйкемізге әсер етіп қоймай, денсаулыққа да ықпалын тигізуде. Ғалымдар қазірге адамға «стресс торына» түсіп қалмауға көмектесетін әдістер мен тәсілдерді ойлап табуға еш шаршамайды. Барлығы үшін сауықтыру ережелері:

- Аптасына жарты күн Сізге не ұнайды соны істеңіз: билеңіз, жүзіңіз, қыдырыңыз немесе саябақ орындығында отырыңыз. Жалпы өзіңізді тек жұмысқа беруді тоқтатыңыз;
- Бір күнде кем дегенде бір рет немесе одан көп ең қымбат деген адамға жылы сөздер айтыңыз. Еш күмәнданбаңыз: ол да Сізге солай жауап береді. Біздің қатал өмірде біреу өзінді жақсы көреді деген ойдың өзі санамыздағы ауыр стрестен қорғауға қабілетті;
- Аптасына екі немесе үш рет дене жаттығуларын жасаңыз. Жаттығулар шаршататындай болмау керек, егер де жаттығудан соң душ ақжет болса, Сіз бір нәрсені дұрыс жасамадыңыз не жеткіліксіз жаттықтыңыз;
- Көп су ішіңіз (ішімдік суы емес). Денені жақсы формада ұстау үшін бір күнде кемінде 1-1,5 литр су ішу қажет т.б. [1].

Бұнымен қатар күнделікті өмірде *релаксация(босаңсу)* өте пайдалы әдіс әрі оны меңгеру де оңай – ол үшін арнайы білімнің және табиғат сырының қажеті жоқ. Бірақ бір қажетті шарт – мотивацияның (түрткінің) болуы, яғни әрбір адам не үшін релаксацияны меңгеру керек, соны білген жөн. Релаксация әдістерін ертерек меңгеру керек, яғни өте қиын кезеңде шаршау мен тітіркенуге қарсы тұру үшін. Сабақ өз кезегімен өтсе, релаксациялық жаттығулар әдетке айналады және жағымды әсерлермен ассоциацияланады, оларды меңгеру үшін табандылық пен шыдамдылық қажет. Сонымен қатар педогогикалық кеңесе және мектеп әкімшілігі тарапынан семинарларға қатысып, релаксация өткізу қажет. Оның пайдасы адам ағзасына, стрестің алдын алуға, шаршағанды басуға және көңіл күйді көтеруге байланысты қарастырған абзал.

Біздің көпшілігіміз жан және бұлшық еттік күйзеліске үйренгеніміз сонша, оны табиғи нәрсе деп оның зияндылығын ескермейміз. Релаксацияны меңгеріп, бұл күйзелісті реттеуге, төмендетуге, әліретуге болады. Релаксациялық жаттығуларды жалпы өткізуге, мейлінше жеке бөлмеде, бөтен адамдарсыз орындау керек. Жаттығулардың мақсаты – бұлшық еттердің толық босаңсуы. Мысалы: Толық бұлшықтық релаксация психикаға жағымды әсер етеді және жан күйінің теңдесуіне қол жеткізеді. Жаттығуды бастарда бастапқы күйді қабылдау керек: арқамен жату, аяқты екі жаққа қою, қолдар, алақан мен дененің бойында жату керек. Бас сәл ғана артқа кетеді, барлық дене бос, көз жұмулы, тыныс алу мұрын арқылы. Психикалық ауторелаксация «идеялық бостық, ештеңе жоқтық» күйін тудыру мүмкін. Бұл айнала әлеммен миға қажетті демалыс беретін психикалық және ойлау байланыстарын минуттық бұзу болып табылады. Мұндай кезде өте сақ болу керек, шамадан тыс күштеніп, зорлануға болмайды. Релаксациялық жаттығулар әр түрлі болады. Оны ұжымда және жеке тұлғаға қатысты дұрыс тандап өткізу қажет.

Мектепте педагог- психолог оқушылармен әңгіме жүргізу арқылы «ҰБТ жағдайына оқушылардың психологиялық мінез-құлқына» талдау және болжам жасайды. Талдау мен болжам нәтижесінде мектеп оқушыларының қолайсыз жағдайларға шыдамсыздығы және ауыр қабылдаулары анықталғаннан кейін психолог маман оқушыларға арнайы психологиялық курс бағдарламасын құрғаны жөн. Курс бағдарламасы оқушылардың психологиялық даярлығының ерекшелігіне, яғни ҰБТ-ге деген көзқарасы мен қатынасына байланысты жасалады. Түлектерді Ұлттық біріңғай тестілеуге дайындық ретінде тренингтер пайдалануға болады. Тренингтің топтық жұмысы өзіне тән бірқатар принциптермен ерекшеленеді. Олар: белсенділік ұстанымы; шығармашылық ұстанымы; түсіну ұстанымы; әріптестік қатынас ұстанымы. Ресейлік

психологияда тренинг – оқытудың немесе әлеуметтік-психологиялық тренингтің белсенді тәсілдерінің бірі деген ұғым кең таралған. Л.А.Петровская әлеуметтік-психологиялық тренингті «өзара қатынастағы білімді, әлеуметтік белгілеулерді, қабілеттілікпен тәжірибені дамытуға бағытталған әсер ету құралы», «психологиялық әсер ету құралы» [3] ретінде қарастырады. Бұл әдіс балалармен, ата-аналармен, әлеуметтік топтардың кәсіби мамандарымен, кәсіпорындар мен ұйымдардың жетекшілермен жұмыс істеуде белсенді түрде қолданылып келеді. Педагог – психологтың мектептегі қызметі өте ауқымды. Соны жүйелеп, жоспарлап жүзеге асыру үлкен міндет болып табылады. Психологқа сонымен қатар сырттан сұраныстар келіп отырады. Оған жауапкершілікпен қадағалап, уақытысында орындап отыру қажет. Психолог өз қызметінде жоғарыда айтылғандай әр түрлі әдіс-тәсілдерді дұрыс пайдалана білсе, алдына келген мәселеден қиналмай әрқашан уақытысында орындалып, бәрі сәтті жүзеге асады. Мектептегі психологиялық қызметтің қызығыда қиындығыда бар. Өз мамандығын сүйе білген адам ешқашан қиындыққа душар болмайды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Мектептегі психологиялық қызмет// журнал Алматы -2014ж. №5,7
2. Наубаева Х.Т. Педагог-психологтарға практикалық көмекші құрал, - Талдықорған, 2012.
3. Дастанқызы Б. Психологиялық жаттығулар жинағы Алматы, 2007 – 196 б.

ӨӨЖ 37.018

АДАМНЫҢ ПСИХИКАЛЫҚ ДЕНСАУЛЫҒЫ

Капенова А.А. п.ғ.к., доцент

*I.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қаласы
aka72@list.ru*

Мақалада бүгінгі дағдарыс кезіндегі адамның психикалық денсаулығы, эмоционалды аясы, әлеуметтік денсаулық пен психикалық денсаулық мәселелері, әлеуметтік және психикалық денсаулық критерийлері қарастырылады.

В данной статье рассматриваются современные проблемы психического здоровья, критерии психического и социального здоровья, влияние окружающей среды на психическое здоровье людей, а также влияния зон риска на здоровье нации в целом.

The article focuses on modern mental health problems, criteria of mental and social health, environmental influences on mental health, and the influence of risk areas on the health of the nation overall

Кілт сөздер: дененің саулығы, психикалық денсаулық, әлеуметтік денсаулық, ағзаның функционалды қызметі, ой белсенділігі, психология, медицина

Дүниежүзілік психикалық денсаулық федерациясы, әлемдік денсаулық сақтау ұйымының көрсеткен қолдауына орай, 1992 жылы 10 қазанды халықаралық психикалық денсаулық күні деп жариялаған.

Қазіргі таңдағы әлемдік дағдарыс адамдар бойында психоәлеуметтік және психоэмоционалды қысым түсіруде. *Адам қоршаған ортамен дене және рухани үздіксіз байланысқан жүйе.*

Бүгінгі таңдағы өркениет дамуында адамның психикалық денсаулығы аса негізгі мәселелері қатарында тұр. Осыған байланысты, соңғы жылдары аталған проблемаға қызығушылық байқалып, әркім де болса өз денсаулығын жақсартуға ден қойып жатыр. Денсаулықтың өзі: дене саулығы, психикалық денсаулық және әлеуметтік денсаулық деп ерекшеленеді.

Дененің саулығы - бұл ағзадағы физиологиялық үрдістер үйлесімділігі мен оның әртүрлі сыртқы орта факторларына максималды бейімделуі.

Психикалық денсаулық – психогигиена, адамның рухани аясының өзіндік тәртібі, ниет пен ой тазалығы. Психикалық денсаулық сонымен қатар, психиканы жаттықтыру мен психикалық үрдістерді дамыту және де ақыл мен сезімді тәрбиелеумен сипатталады.

Ал, әлеуметтік денсаулық – адамның қоршаған ортаға қатынасы мен әлеуметтік белсенділігі. *Әлеуметтік денсаулық - бұл адамның өзін қоғамның бір бөлшегі ретінде түсіну, қоғамда және қоғам өмірінде өз жетістіктерін сезінуі. Бұл адамның материалдық қажеттіліктерімен қамтамасыз етілуі. Әркімнің де денсаулығы оның өмірі мен тіршілігі өтетін қоршаған орта жағдайына тікелей байланысты. Ал, тіршілік ортасы – табиғи, қоғамдық түр ретінде қалыптасуына мүмкіндік беретін табиғи және жасанды жағдайлар жиынтығы болып табылады.*

«Психикалық денсаулық» ұғымы медицина мен психологиялық ғылымды байланыстырады. Психикалық денсаулық - адамның қимыл-қозғалыс және ойлау белсенділігінің деңгейін анықтап, ағза мүшелері қызметі, жалпы денсаулыққа әсер етеді. Психикалық денсаулық – даралықтың өзін лайықты психикалық қадағалауын қамтамасыз ететін қолайлы психикалық қалып. *Психикалық денсаулық адамның жаңа білімді қабылдау қабілеті, психикалық үдерістердің күші, қозғалғыштығы.* Еңбек өнімділігінің өзі адамның психикалық денсаулығына тікелей байланысты жүреді. Психикалық денсаулық проблемасы ресейде Б.С.Братусь, И.В.Дубровина, Г.С.Никифоров, елде С.М.Жақыпов, Ж.Ы.Намазбаева, Х.Т.Шерьязданова, Қ.Н.Нығыметова еңбектерінде қарастырылған[1, 2, 3, 4].

Пессимист бағыт ұстаушы адамдардан аса жарқын, аса нәтижелі, жемісті ойлар мен шешімдер күту қиынға соғады. Адамның психикалық денсаулығының нашарлауы көптеген психологиялық кедергілерге әкеліп соғады. Осыдан келіп психикалық денсаулық пен эмоция арасындағы байланысты байқау да қиын емес. Басқа адамның эмоционалды көңілін түсіне алу, оған аса сезімталдылықпен қарау – жоғары тәртіп мәдениетін айғақтайды[5].

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының Жарғысындағы (1948) кіріспе сөзіне көрсетілген анықтама бойынша, денсаулық – бұл аурулар мен дене кемшіліктердің болмауы ғана емес, ол адамның толық дене, жан саулығы және әлеуметтік сау күйі [6].

Адамның генетикалық денсаулығы жалпы алғанда «денсаулық» түсінігін құрайды. *Денсаулық – бұл тек аурудың болмауы емес, ол толық дене, психологиялық және әлеуметтік сәттіліктер. Негізінен, денсаулықтың: дене, психикалық, ақыл-ой, рухани, эмоционалды, әлеуметтік денсаулық сияқты бірнеше қырлары бар.*

Денсаулық – баға жетпес жалғыз ғана асыл дүние. Ол жақсы болу үшін уақыт, күш – жігер, еңбек, тіпті барлық дүниені аямаған абзал. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, адам денсаулығының медицинаға он пайызы ғана тәуелді. Ал қалғаны әр адамның өзіне, өмір сүру тәсіліне байланысты екен.

Адамның денсаулығы – өзгеріске ұшыраған қоршаған орта жағдайындағы адамның жас және жыныс ерекшелігіне сай дене, психикалық тұрақтылық қабілеті.

Денсаулықтың басты белгілеріне:

- зақымдалған факторлар әсеріне тұрақтылық;
- орташа статистикалық нормалар көлеміндегі даму мен өсу көрсеткіштері;
- орташа статистикалық норма көлеміндегі ағзаның функционалды жағдайы, күйі;
- ағза қорының (резерв) мүмкіндігінің болуы;
- ағзадағы қандай да бір ауру немесе дамудағы ауытқудың болмауы;
- моральды-еріктік және құндылық-мотивациялық құрылымның жоғары деңгейі жатады. Осылайша, денсаулық – ол тек медициналық диагноз емес, оны бағалауға және оған әсер етуге болатын дене және әлеуметтік өлшемдер жиынтығын береді. Психикалық денсаулыққа үстіртін қарауға болмайды.

Жоғары психикалық үрдістер қызметінің дамуы психикалық денсаулықты қамтамасыз етеді. Баланың үйлесімді дамып, қалыптасуында оның жекелей және жас ерекшелік мүмкіндіктері есепке алынбай, психологиялық жаңа құрылымдар қалыптасуы үшін қажетті жағдай орнатылмауы психикалық денсаулықтың бұзылуына әкеліп соғады.

Бала өмірге келген кезден, жаңа әлеуметтік, психикалық өлшемдерге тап болса да, ол әлі де көпке дейін ментальды симбиозды күй кешеді. Осы туралы Жан Пиаже психика дамуының кезеңдік тұжырымдамасында, алғашында нәресте өзін ортамен біртұтас күйде сезінеді, бала өзінің дара, дербес тұлға екенін екі-үш жасқа толып, түрлі әрекеттер орындап, «Мен» бейнесін түсіне бастағанда ғана сезінеді деп пайымдаған [5]. Ата-аналар, жалпы бала тәрбиесімен айналысатын педагог-психолог мамандар баланың психикалық денсаулығы ақыл-ой, дене, психикалық және рухани дамуы өзара байланысты әрі үндесе жүзеге асқан жағдайда нәтижелі болатындығын естерінде сақтағандары жөн. Осы орайда, рухани білім алу қажеттілігі әрбір адам үшін аса маңызды болып табылады.

Адамның рухани білімі неғұрлым жоғары болса, соғұрлым көбірек рухани қанағат алады. Ол өз кезегінде өмірде өзін жақсы сезіне алады. Рухани рахат ұзаққа созылады және адам санасында терең із қалдырып, шынайы рахат сезіміне бөлейді. Баланы рухани дамытуда мейірімділік, қайырымдылық, кішіпейілдік, айналадағы адамдарға қамқорлық көрсету, адалдық, ізеттілік сияқты қасиеттерді бойына сіңіре білу керек.

Әркім бақытты өмір сүру үшін ең әуелі рухани саулығына назар аударуы керек. Рухани саулыққа көңіл бөлінген жағдайда адам ойлау қабілеті жоғары, кез-келген ортада өз орнын білетін, сөзі мен ісіне жауапкершілікпен қарайтын, қоршаған орта туралы хабардар жан болады.

Баланың психикалық денсаулығы оның әлеуметтік өміріндегі: этникалық, отбасылық, білім беру, ақпараттық, рухани және басқа да көптеген факторларға байланысты. Осы көрсетілген факторлардың әрқайсысы, бүгінде өзіндік дағдарыс кешуде. Атап айтса, отбасы - баланың әлеуметтену үрдісіндегі психологиялық орта ретінде дағдарыс кешсе, мектептегі білім беру ортасы 12 жылдық білім беру жүйесіне көшу бағытында, ал кең көлемдегі ақпарат өсіп, қалыптасып келе

жатқан бала психикасына өзінше із(агрессия, оқшаулану, қынжылу т.с.с) қалдыруда.

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы сарапшылары бүгінде балаларда: эмоционалды бұзылулар, тәртіп ауытқушылығы және дамудағы кешеуілдер сияқты негізгі үш психикалық бұзылуларды бөліп көрсетуде. Соның ішіндегі эмоционалды бұзылулар қыз балалар мен ер балаларда теңдей кездесіп жатса, тәртіп ауытқушылығы мен дамудағы кешеуілдер ер балаларда ерекше байқалуда.

Әлеуметтік, биологиялық және психологиялық сипаттағы сәтсіз әрі үйреншікті емес әсерлер бала тәртібі мен мінез-құлқында болдыру, шаршау, үрей, мазасыздану, аффект, фрустрация сияқты құбылыстарды қалыптастырады.

«Орта» түсінігі кең, ауқымды мағынада қолданылады. В.В.Левин «орта» түсінігін «адамдар ортасы», «қоршаған орта», «тіршілік ортасы», «адамзат ортасы» сияқты ұғымдармен байланыстырады[4]. Адамды айнала қоршаған органы – табиғи орта, квазитабиғи орта (ландшафт, топырақ, су, ауа, фауна мен флора), жасанды орта және әлеуметтік орта деп төрт түрге бөліп қарастыруға болады.

Осылайша, психикалық денсаулықтың дұрыс болуы климаттық аймақ, тұрғын үй, тіпті баспана жағдайына да байланысты. Кеңістіктің көлемі, ауа температурасы, ол жердегі жиһаздардың өздері тұрғын үйдің микроклиматы ретінде психикалық денсаулық көрсеткіші болып табылады.

Әлеуметтік-экономикалық жағдайдың төмендеуі адамның психологиялық денсаулығы мен күйзелістік құбылыстар арқылы әсер етеді. Адам әлеуметтік жүйенің «фокус», «орталығы» ғана емес, ол сонымен қатар, биологиялық жаратылыс. Ол қозғалысқа түсуге қабілетті, физиологиялық, биологиялық, әлеуметтік, ақпараттық, энергетикалық т.б заңдылықтармен өзара байланысқан өзін-өзі басқаратын тұтас жүйе.

Соңғы жылдары американдық ғалымдары барлық қатерлі ісік ауруларының тоқсан пайызы қоршаған ортаның қолайсыз әсеріне байланысты болатындығын айтады. Аурулар индустриальды және ластанған аудандарда жиі кездеседі. Кез-келген адам тіршілік етудің алғашқы кезеңінің өзінде, белгілі бір тіршілік ортасында өзара ортақастықта болады: белгілі бір ортада оқып, білім алады, жекелей тұлғалық сапа, қасиеттерді меңгереді.

Жаһандық экономикалық ахуал қиыншылығына, өтіп жатқан дағдарысқа байланысты Қазақстан бүгінде нарықтық, әлеуметтік, саяси бағыттағы бетбұрыстарды басынан кешуде.

Психикалық дені сау тұлға қалыптастыру жағдайында әр адам үшін төменде көрсетілген әлеуметтік факторлардың алатын орны ерекше. Олар:

- макроәлеуметтік фактор – мемлекеттің, елдің нақты тарихи жағдайлар мен мәдени салт -дәстүрі;
- микроәлеуметтік фактор – қоғамдағы әр отбасының экономикалық әл-аухаты, жағдайы;
- психоәлеуметтік фактор – нақты отбасы үшін қажеттіліктер иерархиясындағы денсаулықтың алатын орны мен рөлі;
- психологиялық фактор - нақты отбасы үшін денсаулық иерархиясындағы тұлғалық бағыт – бағдар;
- тәуекел факторы – бұл тәуекел факторларының шынайы байқалуы. Келешек ұрпақтың үйлесімді психофизиологиялық жетілуін жақсарту, психикалық денсаулығын нығайту – бүгінгі таңдағы әлеуметтік саладағы негізгі міндет.

Еңбек, оқу және тынығудағы зерделі құрылған күн тәртібі - баланың психикалық денсаулығының кепілі. Бұл жерде еңбек: ой және дене еңбегі болып бөлінеді. Тынығу: белсенді және пассив болады. Күн тәртібіндегі қатал шарттар стресс жағдайына әкелуі мүмкін. Осылайша, бала сәтті психикалық және дене жағдайында ғана дені сау тұлға ретінде дамып, қалыптаса алады.

Сонымен, психикалық денсаулық онтогенездің барлық кезеңіндегі баланың толыққанды психикалық дамуының негізгі құрауышы. Жоғары психикалық қызметтің дамуы психикалық денсаулықты қамтамасыз етеді.

Баланы түрлі аурулар, аштық, ластанған қоршаған ортадан сақтандыру мемлекет, отбасы, басқа да қоғамдық ұйымдар алдында тұрған басты міндеттердің бірі болып табылады. Олай болса, келешек ұрпақтың психологиялық денсаулығын, психологиялық білімі мен сауаттылығын жақсарту жолында әр адам асқан жауапкершілік таныта білуі тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Братусь Б. С. Образ человека в гуманитарной, нравственной и христианской психологии // Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии. - М., 1999. С.67-91.
2. Жақыпов С.М. Жалпы психология негіздері. Оқулық - Алматы: Алла прима, 2012.- 36 б.
3. Намазбаева Ж.И. Психологические проблемы формирования поликультурной личности. - Алматы: Каз НПУ им. Абая, НИИ Психологии 2008. – 22с
4. Абеуова И.А., Нығметова К.Н., Шерьязданова Х.Т. Психопедагогика здоровья: Учебное пособие. – Алматы: 2006., -140с
5. Никифиров А.С. Эмоции в нашей жизни – Москва., 2009., 272с
6. The mental health context. Geneva, World Health Organization, 2003 (Mental Health Policy and Service Guidance Package).

ӨОЖ 159.9

ДАУ-ДАМАЙЛЫ ЖАҒДАЙДЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТҮРҒЫДА ТАЛДАУ ЖӘНЕ ОНЫ ШЕШУДІҢ ЖОЛДАРЫ

Кабылова М.С.

Педагогика ғылымдарының магистрі

*I.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ-сы,
madina.3024@mail.ru.*

Мақалада қарым-қатынастағы дау-дамайдың әлеуметтік-психологиялық әсерін теориялық талдау және дау-дамай – күрделі қайшылықтардың пайда болуы, қарама-қарсы қызығушылықтардың қақтығыстары, күшті эмоциялық көңіл-күйлермен байланысты әртүрлі мәселелерге өзара түсініктің болмауы туралы қарастырылады. Бұл дамушы ғылым ретінде әлеуметтік-психологиялық, заң және педагогикалық білімдердің жиынтығына сүйенеді. Бұл – қақтығыстардың тууы, дамуы, оны шешу, сонымен қатар, оның кері салдарын жою заңдылықтары туралы ғылым. «Дау- дамай» ұғымы міндетті түрде адамдардың немесе қандай да бір нәрселердің арасында пайда болатын көп деңгейлі құбылыстардың кең шеңберінде жатады.

В статье анализируются теоретические аспекты конфликта в общении. Конфликт-возникновение сложных противоречий, конфликт противоположных интересов, это сильные эмоциональные разногласия в разных ситуациях. Конфликт в виде развивающей науки опирается на социально-психологические и педагогические науки. Это наука рассматривает возникновение, развитие и методы решение конфликтов. Понятие «конфликт» рассматривается в рамках отношения людей и предметов.

The article examines the theoretical aspects of the conflict in communication. Conflict – emergence of complex conflict, the conflict of opposing interests, these strong emotional differences in different situations. Conflict as a developing science based on social-psychological and pedagogical sciences. This science considers the occurrence, development and methods of conflict resolution. The concept of “conflict” is considered within the relationship of people and objects.

Кілттік сөздер: Дау-дамай, қарым-қатынас, даму кезеңдері, биологиялық себептері, инстинкт, дағдарыс, агрессия, фрустрация, тұқымқуалаушылық; тұлғааралық, тұлғайшілік қақтығыстар.

Қарым-қатынас бұл белгілі мақсатқа бағытталған немесе сол мақсатқа жетудегі ақпарат алмасу ғана емес, осы үрдіске қатысушылардың іс- әрекеті. Адам өмірінде қарым-қатынас процесі маңызды роль алады. Сондықтанда қарым-қатынас процесі білімнің әр түрлігі саласының қызметкерлерінің назарын аударып отырғаны кездейсоқ емес. Мысалы, философия, психология, социология, мәдениеттану және лингвистика. Қарым-қатынас процесі ХХ ғасырдың екінші жартысында белсенді түрде дами түсті. 1960-70 жылдары қарым-қатынастың әртүрлі аспектілері психологтар мен лингвистердің әлеуметтік және психологиялық сипаттамасына, коммуникативтік акттердің семантикалық және тілдік мінез-құлықтың ерекшеліктері мен ережелеріне аударды. Енді қарым-қатынас іскер және достастық өзара қатынас, тілдік белгілер арқылы ой алмасу ретінде анықталады. Сонымен зерттеушілер қарым-қатынасқа қатысушылардың психологиялық сипаттамаларына, тілдік іс-әрекет ерекшеліктеріне, тілдік мінез-құлық ережелеріне көңіл аударып, зерттеуге тырысты. Психологиялық және әлеуметтік әдебиеттерде «қарым-қатынас» пен «коммуникация» ұғымы бір-бірімен қалыптасатын, бірақ синоним емес ұғымдар ретінде қарастырылады. ХХ ғасырдың басында ғылыми әдебиете пайда болған «коммуникация» термині материалдық және рухани әлемнің кез келген объектілерінің байланысы, адамнан адамға ақпарат алмасу процесі (ойлар, пікірлер, көзқарастар алмасуы), сондай-ақ әлеуметтік процестерге әсер ету мақсатындағы қоғамдағы ақпарат алмасу ретінде қолданады. Қарым-қатынас танымдық және интеллектуалдық ақпарат алмасу кезіндегі адамдарды тұлғааралық өзара іс-әрекеті деп қарастырады. Оның негізінде мәдени құндылықтар мен нормалар жатыр, оның ең биік шыңы адамның жеке мінез құлқы және басқа адамдармен қарым-қатынасы болып табылады. Қарым-қатынас адам өмірінің рухани және материалдық формаларының саналуандығын сипаттайды және тұлға өміріндегі ең маңыздылық қажеттілік болып табылады.

Поляк психологы С.Мелибруда өз еңдегінде «Өзара қарым-қатынастың маңыздылығы, біз дем алып жүрген ауадан ешбір кем емес екендігі ешкімге құпия емес» - деп жазады[1]. Ал француз халқының ұлы жазушысы Антуан де Сент-Экзюпери «Нағыз байлық, бұл адамның қарым-қатынасы»-деген қағидасын ортаға салады [2]. Қарым-қатынас қажеттілігі материалдық жағдайларды өндірудегі бірлескен әрекет қажеттілігінен

туындайды. Ал рухани өмір аумағында тұлғаның әлеуметтік тәжірбибені жинақтау қажеттілігі негізгі орынды алады. Дегенмен екі формасында да басқа адамдармен бірлеспей қарым-қатынастың жүзеге асуы мүмкін еместігі айқын. Қарым-қатынас мәселесін талқылауда ғалымдар «қарым-қатынас» ұғымының мәнін ашуға көп көңіл бөледі. Көп жағдайда қарым-қатынасты адам әрекетінің бір түрі ретінде яғни, «қарым-қатынас әрекеті», «коммуникативтік әрекет»-деп қарастырып жүр. Сонымен қатар, қарым-қатынас үрдіс ретінде қарастыратын жағдайлар да ғылымда көптеген кездеседі. Мысалы, А.С.Золотнякова «Қарым-қатынас әлеуметтік және тұлғаға бағытталған үрдіс, мұнда жеке тұлғалық қатынастармен қатар, құқықтық құндылық шарттары жүзеге асады»-деп анықтама береді[3]. Оның ойынша, қарым-қатынас әлеуметтік үрдісі болып табылады және сол арқылы қоғам индивидке әсер ете алады. Яғни, қарым-қатынас коммуникативтік-реттеуіш үрдіс ретінде түсіндіріліп, үрдісте тек әлеуметтік құндылық мөлшері беріліп қана қоймай, индивид пен әлеуметтік жүйенің сол құндылықтарды игеруін реттеп отыруы сипатталады. Ғалым А.А.Бодальев өз кезегінде қарым-қатынасты адамдардың өзара әрекетесуі ретінде қарастырады, оның мазмұнын түрлі коммуникациялық құралдардың көмегімен ақпарат алмасу құрайды деп көрсетеді. Бұл пікірге З.И.Клычникованың берген анықтамасы жақын келеді. Ол «Қарым-қатынас белгі беру құралдары арқылы субъектілердің өзара әрекетесуі, қарым-қатынас әрекет мұқтаждарына байланысты туындайды және нақты өзгерістерге, мінез құлыққа, серіктестің тұлғалық мағыналы біліміне бағытталады» -дейді[4]. Айта кету керек бұл жерде қарым-қатынасқа түсуге зор үлес қосатын бұл-тіл. Тіл арқылы қоршаған ортамызбен қарым-қатынасқа түсіп, ой пікірімізді бөлісеміз. Керек кез келген ұжым мен мекемеде, өндіріс орындарында түрлі себептерге байланысты талас-тартыстар мен дау-дамай болып отыратындығы мәлім. Бұл мәселені психология ғылымы адамдар мен көпшілік арасындағы қарым-қатынаста психологиялық ахуалдың жағымсыз көріністері деп санап, оны өз алдына бөліп қарастырады. Өндіріс орындарында ұжымдар ішінде туындап отыратын талас-тартысты, дау-дамайлы мәселелер негізінен жеке адамдардың мақсат мүдделерінің, көз-қарастары мен қалыпты жағдайлардың өзгеруіне, олардың жеке бастарының мінез-құлық ерекшеліктерінің қанағаттанбау сезімінің салдарынан туындап жатады.

Ал дау-дамайлы ұжымдарда олардың іс әрекеттерін дұрыс ұйымдастыра алмай іскерлік қасиеттерінің тоқырап қалуына әкеп соқтырады. Сөйтіп, талас-тартыстың шығуы негізінен тоқырап қалуға қарсы күрес жүргізуге байланысты екенін аңғартады. Тұлғаның жас ерекшелігіне және дамуына байланысты әр бір адам қарым-қатынастағы қажеттілікпен анықталады, негізінен үлкендермен қарым-қатынас жасау арқылы немесе келіспеушіліктен туындайтын дау-дамай(конфликт) барысында қанағаттандырылады. Жеткіншектердің күнделікті дамып, тұлға ретінде қалыптасуы мен қоршаған ортаны тануында өзара тілдесіп қарым-қатынас жасаудың қаншалықты әсер ететіндігін жете түсінуге болады. Адамдар арасындағы дау-дамайлы мәселеде «сезімдік күйдің орнын толтыру», оның «есесін қайтару» дейтін ұстам бар. Бұл ұстаным бойынша сізге шағынған адам «азап көруші», «жәбірленуші» ретінде саналуы қажет. Ал істің шындығында жәбірленуші оның қарсыласы екендігі өзінен-өзі айқын байқалып тұрады. Шағынушының көңілін басу үшін сіз онымен әңгімелескенде бір жағынан мадақтап та қойғаныңыз пайдалы болмақ. Өйткені, халық даналығы «жылы-жылы сөйлесең жылан інінен шығады» дейді[5]. Әңгіме кезінде сіз

шағындаушыға «сіз әр бір істің мән жайын жете түсетіндей нәзік не ақылды кісідей көрінесіз»[6]. Өзіңізге не мәлім, ертеден келе жатқан халық даналығы «екі адам керісе қалса, әр кезде ақылдысы кінәлі» деген мәтел осыдан қалған.

Дау-дамай, әсіресе жеке адамдардың өзара жалпы тіл тауып, түсінесе алмауы салдарынан шығады. Өйткені, әр бір адамның даралық ерекшеліктері, көзқарастары мен өмір тәжірибесі түрліше. Сондай-ақ, дау-дамай әрбір адамның өзгелерден тәуелсіз өзіндік мінез құлқына орай бостандықты қалауы деп те түсінуіміз керек. Дегенмен, дау-дамайдың жағымсыз, ұнамсыз жақтарымен бірге, пайдалы да ұнамды сипаттары болатын атап айтуға тиіспіз. Жеке адамдар мен ұжым ішіндегі талас-тартысты мәселерді дер кезінде шешіп отыру әрбір істің алдағы кезеңдерде тиісті нәтижелер беріп, олар өмір тіршілігінде барынша пайдалы екендігін атап айтқан жөн. Конфликттің шығуының ішкі және сыртқы себептері бар.

Сыртқы себептер: іскерлік және өзара тұлға аралық келіспеулер, жұмыстағы қателіктер, жұмыс тәртібі мен келісім негізін бұзу. *Ішкі*

себептер: жағымсыз эмоциялық және өзара қатынастың арасындағы байланыс[7]. Конфликтінің басқа себептері - психологиялық кедергілер мінездердің сәйкес келмеуі, талаптардың сәйкестенбеуі, өтініш пен өкілдердің келіспеуі, қарым-қатынаста серіктердің өзара түсініспеушілігі мен бірлескен әрекеттерінде кедергілердің болуы. Конфликтология ғылымында «сын» ұғымы қолданылады. Сын әр жеке тұлғаның әрекет бағасы мен бақылау формасының ұжым талабына сай болмауы. Сынның екі түрі бар: 1.Іскерлік; 2.Моральдық(адамгершілік).

Іскерлік сын - жұмыстағы қателікті анықтауға бағытталған. Ол оның себептерін ашады және сол жағдайдан шығудың нақты жолдарын көрсетеді.

Моральдық сын - жазықтыға қарсы бағытталған айыптау сөзі.Тағылатын сынның әрдайым нақты фактылары болуы керек[8]. Егер ол аргументке негізделмесе нәтижесіз болады.Конфликтілі жағдайды терең және жан-жақты талдау өзіндік сын элементтерінен тұрады, оны ерекше жіктеген Ю.Краковский.Оның ойынша сын былай болады:

1.Дем беретін (ештеңесі жоқ, келесі жолы, одан да күшті болады, ал қазір болмай қалды);

2.Сын кінәлау (неге? оныңыз қалай? мен сізге сонша сенім артып едім);

3.Сын үміт (сенемін, келесі жолы бұл тапсырманы одан да жақсы орындайсыз);

4.Сын ұқсастық (мен де бұрын дәл осындай қателік жібергенмін);

5.Сын мақтау (жұмыс жақсы орындалды, бірақ берілген нақты жағдай ескерілмеді);

6.Сын қамық ойлайтын (мен әсіресе мына кісілердің жұмыстағы болған жағдайларын қамып ойлап отырмын);

7.Сын бірге уайымдау (мен сізді жақсы түсініп, сіздің жағдайыңызды қабылдап отырмын, бі

8.Сын өкіну (өкінішті, бірақ, айтып өтуім керек сіздің жұмысыңыз сапасыз орындалды...);

9.Сын мысқыл (нағыз керек жұмыс, бірақ бір-біріміздің кездерімізге қалай қараймыз);

10.Сын таң қалу (қалай? неліктен сіз осы жұмысты орындай алмадыңыз?)

[9]Ескертпелі сындар этикалық формада айтылуы тиіс, олар жеке тұлғаның тіке өзіне бағытталып, оның есінде қалатындай, жеке басына және кәсіптік қызмет

әрекетіне жағымды әсер ететіндей дәрежеде айтылады. Өзіндік сын өзінің қатесін ашу жеке жұмыстағы кемшіліктерге тағылатын сын. Өзіндік сынның ішкі реттеушісі жауапкершілікті сезіну. Сынды әңгіме тақырыбына және серігінің өзіндік сын деңгейіне байланысты ауыстыру қажет. Әсер ету шараларын таңдамас бұрын, неге жеке тұлға осындай әрекет жасады деп түсінушілікпен қарау міндет. Сынды жасаушының мінездемесі. Сын - бұл үшкір, өткір қару, ол тек жасаушы ғана емес, адамның жеке тұлғасының қасиетін бұзуы да мүмкін. Сондықтан сынды жасаушы сын шешімінің жақсы болуына мынандай жағдай әкеледі

- ол мақсат емес, құрал болуы мүмкін;
- сынды сенімі мен сыйластығы бар адам айтады;
- адам емес, іс-әрекет пен іс сыналады;
- ол күнделікті жағдайда, не үнемі қолданылмайды;
- ол басқалардан оңашада, достық түрінде ескертіледі;

Сын - дәрі сияқты, оны қолдана және қабылдай білу керек. Нақты және тактикалы сынау қажет және сынаушы адамның жағымды іс-әрекетіне негізделеді. Сын кезінде шектен тыс шықпаңыз, мүмкіндігінше бір ғана кемшілікті ескертіңіз және т.б. Сын жағдайында мына сұрақтар жүйесін қолданыңыз: «Бәрі де жаман ба?», «Нақты қай жерде?», «Неге, себебі неде?». Жеке тұлғаға зиян келтірмеңіз, өзіндік сенімге нұсқан жасамаңыз. Конфликтолог, психолог кеңесі: егер қасыңыздағы әңгімелесуші адамға таңдау құқығын берсеңіз, ол өзін ерікті, ыңғайлы сезінеді. Сіздерге «Қиын таңдауы бар сұрақтар» технологиясын қолдануды ұсынамыз. Мұның ерекшелігі: серігіңізге таңдау варианттарын ұсына отырып, оның маңызды мінез-құлық зейінін ауыстырасыз. Мысалы: бір адам екіншісінен сұрайды: «Сіз менімен автобуспен, таксимен немесе жаяу барасыз ба?» Бірнеше таңдауды ұсына отырып, сізбен қандай жағдайда болса да баруды ұсынасыз. Балаларға: «Сен қазір бірден ұйықтауға барасың ба, әлде ойыншықтарды жинап болған соң ба?» және т.б. «Мен бұрыннан айтайын деп жүр едім» - деген сөздерден әңгімеңізді ешқашан бастамаңыз, «үнемі» және «ешқашан» терминдерін қолданудан сақ болыңыз, олар бұрынғы, ескі қателікті еске түсіруге себеп болады. Егер сіз қарсы адамда еш жағдайда мақтамаған болсаңыз, ол сіздің сыныңызды қабылдамайды. Өзгертуге болатын әрекетті ғана сынаңыз. Басқа адаммен оны салыстырмаңыз. Бұл оны төмендетіп, кемсітеді. Өзіңізге айтылған сынды үнемі мұқият тыңдауға үйреніңіз. Ескертпе сынды қалай тыңдау туралы бірнеше кеңестер:

- ішкі диалогыңызды тежеңіз;
- сынды қайта өрлеуге арналған резерв ретінде қабылдаңыз;
- сіз ескертуді түсінгеніңіз туралы белгі беріңіз, оларды нақтылаңыз және қайталаңыз;
- қарсы шықпаңыз;

-сынды «қанға-қан, жанға-жан» деп қабылдамаңыз, ешқашан кек сақтамаңыз, кек алуға айналдырмаңыз[10]. Бұл жағдайда сізді қатерлі, қауіпті және кек алушы деп санайды. Егер сізді тәжірибелі адамдар сынаптын болса, онда оған өзіңіз сын айтуды сұраңыз: «Сіздің менен тәжірибеңіз жоғары, сондықтан өзіңіздің ескертпе сындарыңызды айтып беруді сұраймын. Сіздің кеңестеріңіз маған пайдалы». Бұл жағдайда сын құрылымды, жүйелі болады. Адамдарда реніш сезімін тудырмаңыз, сынды тікелей емес, жанама тағыңыз. Мысалы: той немесе кештерде ұзақ және мағынасыз сөйлеген құрбыңызға былай деуге болады: «Сіздің тілегіңіз мерекелік жиналыстарда өте тамаша болар еді...» Бірінші өз қателеріңізді тексеріп, содан кейін басқаларды сынаңыз. Құрбыңызға үкім жасаудың орнына сұрақ қоюға

тырысыңыз: «Осы туралы сіздің ойыңыз қалай?», «Жақсы нәтиже береді деп сенесіз бе?», және т.б. Мұндай тәсілдер адамның қателігін жойып, өзінің барлық іс-әрекетте маңызды екендігін сезіндіреді, қарсы шығуға жол бермейді, үйлесімді қарым-қатынасты сақтап қалуға мүмкіндік болады. Әрине, осы айтылған жәйттердің бәрі даулы мәселені шешудегі тұрақты өлшем, қасаң қағида деуге болмайды. Дегенмен, адамдар арасындағы қарым-қатынас психологиясына қатысты дау-дамай мен талас-тартыс мәселелерді шешуде осы кезге дейінгі өмір тәжірибесінен жинақталған факторлар екені шындық.

Тілдесу барысында тұлғаның ең жағымды жақтары анықталады және ашылады. Мәдениетті адам үшін қарым-қатынас қажеттілік, оның жоқтығы ауыр, орны толмас шығын деп қабылданады. Тілдесу барысында адамдар бір-біріне ықпал етеді. Адамдар тілдесуіндегі ең бастысы-өзара түсінушілік. Тілдесу мәдениеті әр адамға қажет. Тілдесу арқылы біз жаңа ақпарат аламыз, басқа адамдармен қатынасымызды ретке келтіреміз, дос табамыз, отбасын құрамыз, еңбек етеміз, оқимыз, өзімізге керектінің бәрін табамыз. Психологиялық тұрғыдан даулы мәселені шешудегі бұл тәсілді-адамды сезім билеп, істің мән жайын ақылға салып шешуден алыстайды деп санайды. Адамды сезім билеп, әрбір істің мән-жайына ой жүгіртпей оған ат үсті қарайтын босақ, даулы мәселені салқын қандылықпен шешу мүмкін емес. Дегенмен адамдар арасындағы қарым-қатынас орнатуда сезімдік күйдің қандай арнада көрінуіне орай пікір алысуда мынадай жәйттерді үнемі ескеріп отырудың пайдасы көп екенін ұмытпаған дұрыс. Дау-дамайды басып, керіс жанжал тудырып жүрген адамдарды, олардың ашу ызасы мен өшпенділігін басып сабасына түсіруді – қарым-қатынасындағы психотерапея немесе психокоррекция деп те атайды. Мұндай «тәсіл ашу-ызаны басу» делінеді. Белгілі психолог маман К.Роджерс мұндай жәйтті түзетіп, ретке келтіру үшін жан-жалдасушы адамдарды беттестіріп, олардың наразылықтары мен ашу кегін басу үшін әрқайсысы өзінің ой-пікірін, талап-тілегін бүкпей толық баяндай айтып беруіне мүмкіндік беру керек деп санайды. Олардың сөзін бөлмей, бірінің де сөзін қостап бекерлемей тыңдау керек. Олар не айтса да шыдап, бірде-бір қарсылық көрсетпей, тек жанашырлық сезіммен қарап, оның екі жағына да қолдау көрсетудің қажеті жоқ деген кеңес береді. Қорыта айта кеткенде, бүгінгі таңда жастарға әлемдік деңгейге сәйкес білім мен тәрбие беріп, оның рухани байлығы мен мәдениеттілігін, ойлауын, іскерлігін, төзімділігін, сонымен қатар, кәсіби біліктілігін арттыру өркениетті қоғамның міндеті. Сол міндеттерді шешу қарым-қатынас арқылы жүзеге асырылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Дейл Корнеги. Жақсылыққа апарар жол қайда? Алматы: «Білім», 2002ж., -60б
2. Дейл Корнеги. Достарды қалай табу керек және адамдарға қалай әсер ету керек. Алматы: «Білім», 2003ж.
- 3.Бодалев А.А. Восприятие и понимание человека человеком. – М.:Издательство Московского Университета, 1982. - 197 с.
- 4.Берн Э. Игры, в которые играют люди: Психология человеческих взаимоотношений. Люди, которые играют в игры: Психология человеческой судьбы: Пер с англ. / Общ ред. М.С. Мацковского. – М., 1996. –336 с.
- 5.Ковалев А.Г. Воспитание ума, воли и чувств. – Минск., 1974. – 240 с.
6. Буева Л.П. Человек: деятельность и общение.-М., 1978.-с. 62-68.

- 7.Соковин В.М. О природе человеческого общения. Фрунзе, 1974,с. 210-216
- 8.Тұралдиева Ш.Т. Қарым-қатынас психологиясы. Алматы: «Эверо», 2013ж.,-120б
- 9.С.Елеусізова. Қарым-қатынас психологиясы. Алматы, -1995ж.

УДК 378.016

ХАРАКТЕРИСТИКА МЕТОДОВ И ТЕХНОЛОГИЙ ОБУЧЕНИЯ ПО ПРОГРАММЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ЦЕНТРА ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ «ОРЛЕУ»

Идрисова А.Е., к.т.н., доцент

*Жетысуский государственный университет имени И.Жансугурова,
г. Талдыкорган, ae1_64@mail.ru*

Мақалада үздіксіз білім беру жүйесіндегі қазіргі уақыттағы тәсілдемелер, өздігінен даму, өздігінен жетілу, өзін-өзі таныту технологиялар, білім беру нәтижелерін бағалау жүйелері, сабақ беру және оқытудағы қазіргі заманғы сандық жүйелері қарастырылады.

В статье рассмотрены современные подходы в системе непрерывного образования, технологии саморазвития, самосовершенствования, самореализации, системы оценивания результатов образования, современные цифровые технологии в преподавании и обучении.

In the article examine modern approach is in the system of continuous education, technologies of саморазвития, self-perfection, self-realization, systems of evaluation of results of education, modern digital technologies are in teaching and educating.

Ключевые слова: личностно-ориентированный подход, дивергентное мышление, контроль-аудит, оценка, таксономия

Программа повышения квалификации преподавателей в Национальном центре «Орлеу» включает четыре модуля, в которых отражен анализ традиционных и инновационных технологий обучения, организации самостоятельной работы студентов, текущего контроля учебных достижений студентов и IT-технологий в обучении.

Цель первого модуля «Современные подходы в системе непрерывного образования» заключается в ознакомлении слушателей с существующими в современной высшей школе современными подходами и методами, улучшающими качество преподавания и их использованием в практической образовательной деятельности. Лекционный материал по первому модулю предоставляет слушателям эффективные стратегии, инструменты и образовательные технологии для обеспечения эффективности учебного процесса и учебных достижений студентов. Тренинги направлены на обобщение, анализ, синтез полученной информации и выработку умений применять ее в преподавании конкретных дисциплин.

В первой теме модуля представлено сравнение традиционных и инновационных технологий обучения, обосновывается направленность обучения

на конкретный результат, приводится классификация инновационных методов обучения, их критерии и характеристики. В данном блоке слушатели отработывают техники ведения занятий от организации малых групп до использования case-study. Слушатели представляют свои презентации по использованию инновационных технологий в учебном процессе, обмениваются опытом, тем самым реализуются принципы интерактивного обучения. Преподаватель-тьютор выступает в роли координатора-модератора.

Во второй теме модуля раскрывается личностно-ориентированный подход в обучении, принцип индивидуализации и дифференцированного подхода с учетом потребностей и способностей обучаемого, теоретические основы и методические аспекты дифференцированного подхода к обучению.

Внимание слушателей фокусируется на возможностях выстраивания студентом собственной образовательной траектории на основе формирования индивидуальной образовательной программы с учетом интересов обучаемого, стимулирования студентов к самостоятельному приобретению знаний, необходимых для решения конкретной проблемы, образовательной деятельности, направленной на развитие у обучающихся разумного, рефлексивного мышления, способного выдвинуть новые идеи и увидеть новые возможности (критическое мышление).

В третьей теме рассматриваются технологии развития критического мышления и проблемно-ориентированный подход в обучении, определяются системы действий учителя и обучающихся, анализируются технология проектного обучения. В данной теме дается обзор инновационных технологий в обучении в контексте необходимости развития дивергентного (творческого) мышления. Также приводится информация о понятии «мышление» и дается разъяснение особенностям дивергентного мышления для формирования навыка разработки заданий, направленных на развитие и критического мышления. В соответствии с поставленной целью включены вопросы по таксономии Б.Блума, позволяющие формировать личностно-ориентированные задания обучающихся с различным уровнем восприятия знаний. Приводимый сравнительный анализ проектно-ориентированного и проблемного подходов в образовании позволяют сформировать четкое представление у преподавателей о применимых на практике технологиях разработки заданий, способных формировать у обучающихся практические навыки и профессиональные компетенции.

Основным отправным пунктом мыслительной деятельности вообще и проявления критичности ума, в особенности, является рефлексия. Она возможна только в том случае, если человек мотивирован узнать, понять, осмыслить, установить истину или получить результат, в противном случае ни о какой критичности ума не может быть и речи. Именно поэтому результаты экспериментального формирования критического мышления указывают на то, что развить этот тип мышления удастся не у всех обучаемых, а лишь у 30-60 % испытуемых в зависимости от типа группы и уровня образования. В четвертой теме раскрываются социально-психологические аспекты профессиональной деятельности преподавателя вуза. В западной практике огромное внимание уделяется эмоциональному комфорту как студента, так и преподавателя (Emotional Intelligence).

Второй модуль «Технологии саморазвития, самосовершенствования, самореализации» детализирует различные структуры, которые позволяют рассматривать обучение аналитически, развивать новые подходы к учебному

процессу с новым взглядом на расширение интеллектуальных сил студентов, поощрения студентов думать критически и творчески, учить студентов понимать, решать и ставить сложные проблемы.

Во втором модуле рассматривается проектная технология обучения (образовательная технология XXI века), анализируется проектно-организованный подход в выполнении самостоятельных работ. Предоставляется классификация проектов, обосновываются такие основные этапы выполнения проекта, как определение целей и задач, объем и описание работ, ограничения проекта, затраты, бюджет, ресурсы и риски проекта, сроки выполнения, организационная структура, коммуникации на проекте.

Целью третьего модуля «Системы оценивания результатов образования» является ознакомление с современными концепциями системы оценивания результатов образования в высшей школе. Понятие оценивания результатов включает в себя два основополагающих параметра: контроль-аудит и оценку результатов обучения.

Контроль-аудит представляет собой совокупность анализа и интерпретации информации о любом аспекте программы учебной подготовки как части процесса определения ее эффективности и действенности, а также выявления прочих связанных с данной программой результатов [1]. Оценка – это процесс получения информации о ценностных характеристиках деятельности индивида с целью определения достигнутого им уровня компетенции и соответствия последнего профессиональным стандартам. Оценка измеряет результаты обучения отдельных студентов, то есть относится к микроуровню и является одним из элементов контроля [2].

Дж.Коуэн образно определил контроль как «энергетическую станцию процесса обучения», а оценку как «двигатель обучения» [3]. Таким образом, контроль является качественной, а оценка – количественной характеристикой системы оценивания результатов образования.

Наиболее известным подходом к определению ожидаемых результатов обучения является таксономия Бенджамина Блума. Термин «таксономия» обозначает теорию классификации и систематизации сложноорганизованных областей действительности, имеющих иерархическое строение. Б.Блум идентифицировал три области учебной деятельности: когнитивную, эмоциональную и психомоторную [4]. Когнитивная область относится к мышлению и развитию интеллектуальных способностей. Согласно Б.Блуму существует шесть ведущих категорий, которые отображают типы мыслительного поведения от базового до продвинутого (знание, понимание, применение, анализ, синтез, оценка). Эти категории характеризуют различные уровни сложности, то есть обучение должно начинаться на самом низком уровне и далее постепенно переходить на более высокие уровни.

Группа исследователей усовершенствовала таксономию Б.Блума, добавив 7 уровень – «созидание» [5]. «Знание», «понимание» и «применение» относятся к мыслительным умениям низкого порядка, а «анализ», «синтез», «оценка» и «созидание» – к мыслительным умениям высокого порядка.

Smart-цели используются главным образом в менеджменте для управления проектами, управления бизнесом и личностного развития, в настоящее время применяются и в образовании. Аббревиатура «smart» была впервые использована Полом Майером в 1995 году и соответствует словам «specific» (конкретный), «measurabl» (измеримый), «attainable» (достижимый), «relevant» (актуальный) и

«time-bound» (ограниченный во времени). Использование smart-целей в образовании позволяет не только сформулировать ожидаемые результаты обучения, но и детально обозначить средства их контроля и оценки путем поиска ответов на вопросы по каждой цели.

Цель четвертого модуля «Современные цифровые технологии в преподавании и обучении» - ознакомить с инновационными подходами в разработке электронного учебного контента и возможностями их применения в практической образовательной деятельности, используя мировые достижения в информационных и компьютерных технологиях. Уникальные изменения в методологиях и технологиях обучения за последние пять лет указывают на актуальность применения информационных и компьютерных технологий в учебном процессе [6].

По результатам обучения в Национальном центре «Орлеу» рекомендуется использовать в высших и средних учебных заведениях следующие инновационные технологии и методы:

- 1) на лекциях – ассоциограммы, видеоматериал, работу в малых группах, smart-цели;
- 2) на практических занятиях - таксономию Б.Блума, тесты, расчетно-графические задачи, рефлекссию;
- 3) во время СРСП - case-study, эссе, тестирование, мозговой штурм;
- 4) во время СРС - цикл Д.Колба, проектный метод, рефлекссию.

ЛИТЕРАТУРА

1. Race P., Ellington H., Percival F. (1993). Handbook of Educational Technology. Kogan Page Ltd, United Kingdom.
2. Crompton P. (1996). Evaluation: A practical guide to methods. LTDL: Implementing Learning Technology. Edinburgh: Heriot-Watt University.
3. Cowan J. (1999). Facilitating development through varieties of reflection.
4. Bloom B. (1964). Taxonomy of Educational Objectives: the classification of educational goal. Longman.
5. Anderson L.W., Krathwohl D.R. (2001). A taxonomy for Learning, Teaching and Assessing, A Revision of Blooms Taxonomy of Educational Objectives. New York: Longman.
6. Материалы АО «Национальный центр повышения квалификации «Орлеу». – Алматы: 2015.

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

ОӘК 342.1

БОЛАШАҚ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МОДЕЛІНДЕГІ СОТ ЖҮЙЕСІН РЕФОРМАЛАУ ТУРАЛЫ

Толқынова М.А.

*І.Жансүгіров атындағы ЖМУ «Құқықтану» мамандығының 3 курс студенті,
Талдықорған қаласы, makonya1995@bk.ru*

*Ғылыми жетекші з.ғ.м., аға оқытушы Байжуманова А.М.
Nurai310707@mail.ru*

Бұл мақалада Мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаев қабылдаған «Бес институционалдық реформасын жүзеге асырудың 100 қадамы» атты ұлт жоспарының заң үстемдігін қамтамасыз ету бағыты негізінде сот жүйесін модернизациялау мәселелері мен тиісті өзгерістердің ерекшеліктері айқындалады.

В данной статье рассматривается модернизация судебной системы и особенности внесенных изменений по Плану нации - 100 конкретных шагов по реализации пяти институциональных реформ Главы государства Нурсултана Назарбаева.

This article discusses the modernization of the judicial system and particular changes on the Plan of the nation - 100 concrete steps to implement the five institutional reforms of President Nursultan Nazarbayev.

Кілт сөздер: сот жүйесі, сот билігі, модернизация, транспаренттік қағидасы, заң үстемдігі.

«Болашақ Қазақстанның құқықтық моделі» дегенде мен өз көз алдыма біршама тамаша сәттерден құралған, бұл сәттердің өзі мемлекет дамуындағы барлық салалары толық-қанды дамыған, оның ішінде құқықтық жүйесі тұрақты және бұдан әрі берік, алдымызға қойылған асыл арман – мақсаттардың барлығы мінсіз жүзеге асырылған дамыған мемлекеттердің алдыңғы қатарындағы мемлекет ретінде елстетемін.

Болашақ Қазақстанның құқықтық моделін құру, ол Қазақстанның өз дамуының жаңа кезеңіне кіру логикасы деп есептеймін. Осыған сәйкес, мемлекеттік басқаруды және саяси жүйені реформалауды мұқият қарастырып, жүзеге асыруды талап ететіні сөзсіз.

Яғни еліміздің мемлекеттік және саяси құрылымының оңтайлы моделін енгізуіміз керек. Мемлекеттік басқаруды жаңғырту және саяси реформаларды іске асыру біздің қоғамымызды топтастыруға, Қазақстанның дүние жүзіндегі беделі мен абыройының өсуіне қызмет ететіні айқын. Бұл Қазақстанға халықаралық саясаттың, өркениеттер үндесуінің, Орта Азия аймағындағы тұрақтылық пен интеграцияларының орталығына айналуына мүмкіндік береді. Осы және басқа көптеген өзгерістердің барлығы біздің көзделген мақсаттарға жетуге жол ашады [1, 96 б.].

Әлемдегі дамыған үздік 30 елдің қатарына кіру жөніндегі еліміздің стратегиясы қазіргі Қазақстанның бастамаларының көкжиегін анықтайды. Біздің мемлекетіміздің егеменді және тәуелсіз даму процесін бекіту мен жетілдіру ісіне Қазақстанның заң және құқықтық жанры саласындағылары қоса барлығы өзінің үлесін қосуда.

Айтылмасқа болмайтыны – ол бүгінгі күнгі Қазақстан. Себебі, біз болашаққа күннен-күнге, қадам – қадаммен жетеміз, сол себептіде, біз бүгінгі таңдағы жетістіктерімізді анықтап, саралап, салыстыра отырып, алдағы мақсаттарды әрі қарай жетуді көздейміз. Қазақстан жас мемлекет ол қысқа мерзім ішінде қазіргі заманғы бәсекеге қабілетті, ауқымды саяси, экономикалық және әлеуметтік реформаларды сәтті жүзеге асырған, өзіндік қазақстандық даму жолын таңдаған мемлекетке айналды.

Еліміздің жетістіктерінің бірі - ол ата заңымызды қабылдау болып табылады. Әрбір мемлекеттің негізін Алтын Заңы - Конституциясы белгілейді. Мемлекеттің қандай қағидалардың негізінде құрылғанын білдіретін сол елдің Конституциясы.

Сот жүйесі қашанда мемлекеттің негізін құрайтын, еліміздің әлеуметтік, экономикалық және саяси жаңғыруы жолындағы демократиялық даму тетіктерінің бірі болып қалыптасады. Азаматтардың мемлекеттік құқықтық саясатқа көзқарасы және қоғам тарапынан билікке сенім білдіру деңгейі сот төрелігінің тиімді жүзеге асырылуына тікелей байланысты. Пәрменді және тәуелсіз сот билігі тәуелсіздік алған жылдардан бері мемлекет пен азаматтық қоғам арасындағы үйлесімді өзара байланыстың принципті кепілінің бірі, азаматтардың Конституциялық құқықтарын қорғаудың басты құралы болып қалыптасып келеді. Еліміз егемендік алып Тәуелсіздің жалауын биікке желбіреткен кезеңнен бері Конституция бойынша Қазақстан Республикасында үш басқарушы билік тармағы қалыптасты. Олар: заң шығарушы, атқарушы және сот билігі.

Бүгінгі таңда Конституция баптарымен егеменді қазақ елінде сот жүйесі мемлекеттік биліктің бір тармағы болып нақты нығайды. Осының өзі республикамыздағы тәуелсіз үш биліктің бірі – сот жүйесінің ерекше маңыздылығын, айрықша беделін нақты дәлелдей түссе керек. Бүгінгі таңда еліміздің судьялар корпусына өте үлкен жауапкершілік жүктеледі деп сезініп, сол сенімді ақтау үшін әр судья әрқашан адал да әділ сот төрелігін жүргізуді басты назарда ұстауы керек [2].

Еліміз егемендікке қол жеткізіп, көк аспанда тәуелсіздік туы желбірегеніне жиырма бес жылдай уақыт болып қалыпты. Бір сәтке ойлансақ, жиырма бес жыл аз ғана уақыт сияқты. Ал осы қысқа уақыттың қырлары мен сырларына терең үңілетін болсақ мемлекетіміздің және оның билік институттарының талай-талай белестерден асып, біршама жетістіктерге жеткенін байқай аламыз.

Осы жиырма бес жылда Қазақстандағы сот билігінің де асқан белестері айтарлықтай, жеткен жетістіктері де көп. Қазіргі таңда еліміздің сот билігіне толықтай сипат беру үшін әрбір заңгер маман Конституция баптарына жүгінетіндігі сөзсіз. Себебі, Ата Заңымыздың қағидаларында сот билігі Қазақстан Республикасындағы біртұтас биліктің бір тармағы ретінде танылып, мемлекеттік билік органдарының өзара тепе-теңдік принципі негізінде жұмыс атқаруының тұғырына айналды. Еліміздің сот билігінің мазмұнын ашуда аталмыш қағида шешуші әрі орталық орын алады [3, 6 б.].

Қазақстандағы сот билігінің қоғам мен мемлекеттік билік органдары арасындағы қарым-қатынастағы рөліне баға беру үшін оның айрықша мемлекеттік билік түрі екендігін анықтайтын өзіне тән ерекшеліктерін атап өткен жөн.

Біріншіден, сот билігі – мемлекетіміздің басқа билік салаларынан, яғни атқарушы және заң шығарушы билік тармақтарынан өкілеттіктері бойынша да дараланып тұр, демек, өз қызметінде тәуелсіз әрі тек заңдарды ғана басшылыққа алады.

Екіншіден, сот билігінің басты мақсаты еліміздің заңдарына сай әділ шешімдер қабылдау болғандықтан, азаматтардың, жеке және заңды тұлғалардың бұзылған құқықтарын қорғауда шешуші рөлге ие. Егер, басқа мемлекеттік органдардың құқық қорғау функциялары белгілі бір құзырет шегінен аспайтын болса, соттар әрбір тұлғаның тағдырына байланысты түпкілікті, тек заңға негізделген шешім қабылдау арқылы әлеуметтік әділдікті орнатады. Демек, сот билігінің тәуелсіз билік саласы болып құрылуының астарлы себебі де осында. Өйткені соттардың тәуелсіздігі – азаматтардың бұзылған құқықтарын қорғау мен әділ шешім шығарудың кепілі [2].

Қазіргі таңда, қоғам арасында сот билігіне байланысты әртүрлі пікірлер айтылып жататыны белгілі. Тіпті, кейбір газет пен журнал беттеріндегі мақалаларда жалпы соттар шығарған шешімдердің ішінара қаншасы әділ, қаншасы заңсыз деген сұраққа жауап беруді мақсат еткен әр-түрлі қоғамдық сұраулардың қорытындысы негізінде пайыздық көрсеткіштерді анықтап, осыған байланысты қоғамдағы пікірді қалыптастыру тәсілдері де кең орын алғаны жасырын емес. Осыған байланысты айта кететін бір жәйт, кез келген сотта істі қарау барысында белгілі бір тараптың сот шешімімен келіспейтіндігі анық. Өйткені, тек заңдарға сүйене отырып шешім шығару барысында сот белгілі бір тұлғаға жауапкершілік, не болмаса міндет жүктейтіндігі ақиқат. Осы орайда қоғамдағы соттар, жалпы сот билігі жайлы пікірді тек халық арасында жүргізген сұрау қорытындысы бойынша анықтау дұрыс па деген заңды сұрақ туады.

Меніңше, қазіргі таңдағы қоғамдағы сот билігі жайлы кейбір теріс пікірлердің қалыптасуының астарлы себептері осы саланы зерттеудегі, сондай-ақ сот билігінің халыққа деген қызмет көрсету дәрежесін анықтаудағы таңдалып жатқан тәсілдердің біржақты, үстірт қолданылуында. Сондықтан, қоғамдағы сот билігіне деген сенімнің артуына бағытталған шаралар кешенді әрі жан-жақты болуы тиіс.

Басқа мемлекеттік органдардың қызметімен салыстыратын болсақ сот билігін жүзеге асыру әрқашанда ашық әрі жарыспалылық қағидаларына сүйенген. Демек, сотта кез келген қоғам мүшесі заң мен белгілі бір іс шеңберінде өз құқықтары мен мүдделерін қорғауға тікелей қатыса алады. Өз кезінде Томас Джефферсон айтқандай: «адамның тумасынан пайда болған құқықтарынан басқа нәрсенің барлығы уақыт өте өзгеріске ұшырайды» [4, 125 б.].

Сот жүйесін жетілдіруде Елбасы Н.Ә.Назарбаев ерекше көңіл бөледі. Ол судьялардың бас қосу съезінде сөйлеген әрбір сөздері терең ойға ие. Мысалға келтіретін болсақ, Қазақстан Республикасы судьяларының VI съезіндегі елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың сөйлеген сөздері: «Біз меже қылған биік белестер барлық саладағы игіліктерді көздейді. Сондықтан, сот жүйесі сол елдердің сот жүйесімен бірдей болуы керек. Қазақстанның сот жүйесі алдыңғы қатарда болуы қажет. Бұл туралы мен Стратегияда нақты көрсеттік. Барлық құқық қорғау органдары ішінен ең жоғары тұрғаны Жоғарғы Сот болып табылады. Жоғарғы Соттың абыройы – Қазақстанның абыройы, жалпы биліктің абыройы. Біз «Қазақстан 2050» Стратегиясын темірқазық ете отырып, сот жүйесін жетілдіруді жалғастыра беруіміз қажет» [5].

«Егер де біз реформа жасағанда экономикада, саясатта сот жүйесін, жалпы құқық қорғау жүйесін түземесек, көздеген мақсатымызға жете алмаймыз, деп

жалғады сөзін Президент. Біздің азаматтар сот жүйесінде барлық мәселелерді шешуі керек, өзінің құқығын қорғай алуы керек. Мемлекеттің де, менің де сот жүйесіне көп көңіл бөліп отырғаным сондықтан. Осындай үлкен жауапкершілікті баршаларыңыз түсінесіздер деп ойлаймын» [6].

Елбасы келесі кезекте Қазақстан судьяларының VI съезі жауапты тарихи- сәтте өтіп отырғанына тоқталды. Тура бір жыл бұрын өзінің еліміздің 2050 жылға дейінгі Даму стратегиясын жариялағанын еске салды. Жаңа саяси бағыттың барлық векторы үшін басымдықтар мен міндеттер айқындалып жатқанын атап көрсетті.

Олардың бәрі ұлы стратегиялық мақсатқа – осы уақыт ішінде әлемнің дамыған 30 елінің қатарына кіруге бағытталған. Бұл – сот жүйесін де қамтитын барлық мемлекеттік органдардың міндеттері мен барлық жұмыстары соған сәйкестендірілген негізгі мақсат, деді Н.Ә.Назарбаев осы орайда. XXI ғасырдағы ұлттың дамуының маңызды өлшемі – мінсіз және тиімді ұлттық сот төрелігі жүйесі. Тәуелсіз және әділетті сот – құқықтық мемлекеттің негізі. Онсыз әлемнің бірде-бір елінде, тіпті ең дамыған мемлекеттерде қолайлы инвестициялық ахуалдың да, азаматтардың әл-ауқатының жоғары деңгейінің де, қоғамның табысты дамуының да болуы мүмкін емес.

Болашақ Қазақстанның құқықтық моделіндегі сот жүйесін реформалауда үлкен әрі терең мән-мағынаға ие – «Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың бес институционалдық реформасын жүзеге асырудың 100 қадамы» атты Ұлт жоспарының ықпалы өте зор [2]. Екінші реформасы, екінші бағыты «заң үстемдігін қамтамасыз» ету деп аталады. 16-шы қадамынан 34-ші қадам аралығын қамтыған, бар жоғы жиырма нақты қадамның бүгінгі таңдағы жүріп жатқан барлық үрдіске өз әсерін тікелей тигізеді. Бұл әсерлер оң жағынан көрінісін табуда. Әрине аталған бес институционалды реформалар өз кезегінде бір бірімен тығыз байланыста. Дегенмен, егер бұның үстінен заң қарамаса, реттеп отырмаса, заңдылық сақталмайтын болса бұл мақсаттар іске асады ма? Әрине жоқ! Сол себепті де заң үстемдігін қамтамасыз етуде үлкен міндет жүктелгенін көре аламыз. Заңның үстемдігін қамтамасыз етуде тек мемлекет тарапынан атсалысу деген ой қалыптаспауы қажет, бұл қомақты процеске әрбіреуіміздің қосар үлесіміз болуы керек.

Заң үстемдігін қамтамасыз ету реформасының көкейтестілік дәрежесі өте жоғары. Онда еліміздің сот жүйесін модернизациялау мен жетілдірілу мәселесі қозғалды.

Елбасының бес институционалдық реформасында айқындалғанындай, заң үстемдігін қамтамасыз ету адамның іргелі құқығы мен бостандығын толық қамтамасыз етуге, сыбайлас жемқорлықты тамырымен жоюға, қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздіктің салтанат құруына, мемлекеттік билікті шектеуге, әділ сот билігінің қалыптасуына септігін тигізетін болады [7].

Ұлт жоспарының «Заң үстемдігін қамтамасыз ету» атты екінші тарауында сот жүйесін реформалаудың негізгі қадамдары көрсетілген. Бес сатылы сот жүйесінен (бірінші сатыдағы сот, апелляциялық, кассациялық, қадағалау, қайта қадағалау) Үш сатылы жүйеге: бірінші, апелляциялық, кассациялық сот жүйесіне көшу қажеттілігі көзделген.

Сот рәсімдерін қысқарту және жеңілдету мақсатында азаматтық-құқықтық дауларды прокурорсыз қарау ескерілген, бұған қоса, жергілікті атқарушы органдардың және қоғамдық бірлестіктердің алдында есеп беретін полиция қызметі құрылатыны туралы айтылған.

Үш сатылы сот жүйесі – халықаралық тәжірибеде бар үрдіс. Әлемдегі сот тәжірибесі көрсеткендей, аралық сатылардың көп болуы сот процестерін қасақана ұзартуға және сот шешімін сөзбұйдаға салуға ықпал етеді. Сот шешімінің бірнеше рет өзгеріп, күшін жоюы – республика атынан шешім қабылдайтын соттардың беделіне нұқсан келтіретін факторлардың бірі. Себебі, апелляциялық және кассациялық сатылардың бір облыстық сотта шоғырлануы сот істерін қараудың созылып кетіп, шешім қабылдаудың қиындауына негіз болуда. Бұған қоса, кассациялық алқа іс жүзінде Жоғарғы Сотқа жүктелген қадағалау сатысының қызметін атқарып, күшіне енген сот шешімінің қайта-қайта өзгеріске ұшырауына алып келуде. Кеңестік кезеңнен қалған бұл жүйе бүгінгі күннің талабымен үйлеспей, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын, адамның, қоғамның және мемлекеттің заңды мүддесін неғұрлым жедел әрі сапалы қорғауға өзінің кері әсерін тигізуде. Осындай мәселелерді ескере келе, Жаңғырту жөніндегі ұлттық комиссия сот жүйесінің сатыларын оңтайландыру туралы бастаманы қолдап отыр [8, 5].

Бұл реформаға сәйкес, сот жүйесінде «Транспаренттік» қағидасын қалыптастыру арқылы, біздің яғни қарапайым халықтың өз құқықтары мен заңды мүдделерін сот арқылы қорғалып, қалпына келтірудегі едәуір жеңілдететін және қуантатын жәйт. Транспаренттілік дегеніміз - бұл қандай да бір құпиялылықтың болмауы, ақпараттардың қол жетімділігі, ашықтық пен мөлдірлікті қамтамасыз ету болып табылады. Бұл қағиданы сот жүйесінде белсенді қолдану сол құқықтар мен заңды мүдделерді қорғауда барлығы қолжетімді, ашық және мөлдірлікпен ұштасады.

Сот жүйесін реформалауда басты өзгерістердің бірі ретінде судья лауазымына кандидаттарды іріктеуде талаптардың қатаңдауы - Болашақ Қазақстанның құқықтық моделін қалыптастыруға үлкен серпілісін тигізеді. Бұл талаптардың қатаңдауы болашақ мемлекетіміздің өркендеу жолындағы өте орынды да маңызға толы өзгерістер қатары болып табылады. Жаңа қатаңдатылған талаптардың тигізер оң әсерін анықтамас бұрын, алдымен оны бұрынғы талаптарымен салыстыру керек. Оны біз Қазақстан Республикасының Конституциясының 7 бөлімінде көрініс тапқан «соттар және сот төрелігі» 79-баптың 3-тармағына сәйкес нақтылай аламыз. Онда былай делінген: «Республиканың жиырма бес жасқа толған, жоғары заң білімі, заң мамандығы бойынша кемінде екі жыл жұмыс стажы бар және біліктілік емтиханын тапсырған азаматтары судья бола алады» [7]. Ұлт жоспарында бұл талаптардың қаншалықты қатаңдағанын 17-қадамына сәйкес көре аламыз.

Ұлт жоспарының 17-қадамында Судья лауазымына кандидаттарды іріктеу тетіктерін көбейту және біліктілік талаптарын қатайту көзделген және ол төмендегідей:

- жасы 30 толған.

- міндетті түрдегі талап сот істерін жүргізуге қатысудың 5 жылдық өтілі;

- кәсіби дағдысы мен іскерлігін тексеру үшін ахуалдық тестілер жүйесін енгізу;

- судьялыққа үміткерлер соттарда стипендия төленетін бір жылдық тағылымдамадан өтеді;

- бір жылдық тағылымдамадан кейін судья бір жылдық сынақ мерзімінен өтуі тиіс [2].

Қазіргі таңда сот билігін тәуелсіз билік саласы ретінде жетілдіру жолдары тікелей сот жүйесіндегі құрылымдық өзгерістерге алып келетіндігі анық. Бұл

өзгерістер, өз кезегінде халықтың, қоғамның сот билігіне деген сенімінің артуына және сот әділдігін тиісті дәрежеде жүзеге асыруға оң ықпалын тигізері сөзсіз.

Сот әділдігін жүзеге асыруда жергілікті соттардың рөлін арттыру мен халыққа қызмет ету сапасын жетілдіру мақсатында сот жүйесінің сатыларында қаралатын істердің қарау құзыреттілігін өзгерту жұмыстары да басталып кетті. Яғни, болашақта бірінші инстанциялы (аудандық, қалалық) соттарда барлық қылмыстық, азаматтық және әкімшілік істердің санаты толықтай қаралатын болса, облыстық соттар тек апелляциялық және кассациялық тәртіпте түскен істерді қарайтын болады.

Ал Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты құзыретіне қадағалау тәртібінде істерді қарап, мемлекетіміздегі бірыңғай сот тәжірибесін зерттеу, нормативтік қаулылар қабылдау сияқты маңызды жұмыстарды кешенді түрде жүргізуіне мүмкіндік тумақшы. Сондай-ақ, сот билігінің дұрыс жүзеге асырылуының бірден-бір факторы тәжірибелі, саналы қызметкерлер дайындау болғандықтан, осы бағытта да біршама жұмыстар атқарылуда. Сонымен бірге, қазіргі таңда қоғамды осы саладағы атқарылып жатқан жұмыстардың нәтижелері жайлы дұрыс әрі сапалы ақпараттандыру мәселесі маңызды орынға ие. Осы себепті, бүгінгі күні өзінің оң шешімін табуға тиісті өзекті сұрақтардың бірі – қоғамның санасында «сот билігі», «соттар» сияқты ұғымдардың «әділдік» пен «заңдылық» ұғымдарына пара-пар, бір мағыналы болып қалыптасуына қол жеткізу болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Н.Ә. Назарбаев. Қазақстан жолы, - Астана, 2007. -372 б.
2. Н.Ә. Назарбаев «100 нақты қадам» // Егемен Қазақстан газеті, 2015 ж.
3. Сот билігі және қоғам // Егемен Қазақстан газеті, 2010 жыл 12 наурыз.
4. Т. Джефферсон Тәуелсіздік Декларациясы. 1774 ж. 4 шілде. 587 б.
5. Н.Ә. Назарбаев «Ұлт жоспары – қазақстандық арманға бастайтын жол» // Егеменді Қазақстан газеті, 2016 ж. 5 қаңтар.
6. <http://www.inform.kz/kaz/article/2607391>
7. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылы 30 тамызда қабылданған // «Параграф» ақпараттық жүйесі.
8. И.Түсіпбаев Жүйелі сөз // Әділ Сот, 2012. -№37. -13 б.

УДК 351

ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ ЛИЦЕНЗИОННО-КОНТРАКТНОЙ СИСТЕМЫ В ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН О НЕДРОПОЛЬЗОВАНИИ

Мусекенова А.А., магистр юридических наук, старший преподаватель.
Жетісуський державний університет ім.І.Жансүгулова, г. Талдықорған.
Наурызбаев Р.Р., магистрант первого курса по специальности 6М030100
«Юриспруденция»

Мақала жер қойнауын пайдалану туралы Қазақстан Республикасының заңнамасында лицензиялық-келісім-шарт жүйесін дамыту тарихи аспектілерін зерттейді, жер қойнауын пайдалану туралы Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасына, сондай-ақ келісім-шарт құқықтық реттеу, субъектілерінің жер қойнауы және жер қойнауын түрлерін қарастырып, қысқаша талдау жасалынған.

The article examines the historical aspects of the development of license-contract system in the legislation of the Republic of Kazakhstan on subsoil use, conducted a brief analysis of the current legislation of the Republic of Kazakhstan on subsoil use, and the legal regulation of the contracts, considered types of subsoil and subsoil types of subjects.

В статье рассматриваются исторические аспекты развития лицензионно-контрактной системы в законодательстве Республики Казахстан о недропользовании, проведен краткий анализ действующего законодательства РК о недропользовании, также правовое регулирование контрактов, рассмотрены виды недропользования и виды субъектов недропользования.

Ключевые слова: право недропользования, контрактная система, лицензирование, субъекты права недропользования.

Казахстан страна, которая, выбрала контрактную форму регулирования отношений в недропользовании, по сути, с момента приобретения им независимости. В качестве точки отсчёта истории законодательства о контрактах может быть принят Кодекс «О недрах» 1992 года, в котором контракты прямо обозначены как основание для предоставления права недропользования. Согласно Закону «О нефти» 1995 года и Закону «О недрах» 1996 года, в Казахстане была установлена лицензионно-контрактная система недропользования, а с августа 1999 года - контрактная.

Правовое регулирование контрактов неоднократно изменялось в рамках общих изменений законодательства о недрах и недропользовании. Имеются разные подходы к классификации контрактов по видам, сроки их действия, порядок расторжения и изменения контрактов, права и обязанности подрядчика, правила относительно казахстанского содержания и т.д. В Проекте Закона «О недрах», представленном в Парламент РК в январе 2009 года, сохраняется правовой институт контрактов. Оценивая прошедшие года истории законодательства о контрактах, следует отметить, что достаточно удовлетворительных законодательных регуляций относительно правового режима контрактов все еще не разработано, а производившиеся изменения, к сожалению, далеко не всегда были к лучшему - ни с точки зрения инвестиционного климата,

ни с точки зрения юридической техники. Процесс изменения законодательства является в целом закономерным в любой стране, а особенно в стране, сменившей общественно-политический строй. Что касается инвестиционного климата, то за прошедшие годы он кардинально изменился, и уже не оценивается как достаточно благоприятный для инвестиций. Этому способствует стабильное ужесточение в последние годы правового режима недропользования. Государство и контракты - концептуальные проблемы. До настоящего времени нет достаточной правовой ясности во взаимоотношениях между государством и недропользователями как сторонами контракта. Позиция цивилистов, прежде всего, Ю.Г. Басина и М.К. Сулейменова, а также других состоит в том, что при рыночной экономике следует четко разграничивать публично-правовые и частноправовые сферы, в том числе при осуществлении недропользования. При этом цивилисты считают, что контракты на недропользование бесспорно имеют гражданско-правовую природу, а государство в этих контрактах выступает не как суверен, а как равноправный партнер недропользователя. Следовательно, их отношения должны строиться на договорных началах (то есть на принципах договорного права) [1]. Разделяя эту позицию в целом, хотим отметить, что сложность проблемы в значительной мере состоит именно в том, что в отношениях по недропользованию не всегда очевидно, где государство выступает в качестве суверена, а где только как сторона контракта. Что касается условий (содержания) контракта, то действующее законодательство и основанная на нем практика позволяют разграничивать в документе, называемом законодательством «Контракт на недропользование», гражданско-правовой договор с соответствующим режимом в качестве отдельной составляющей части, и нормы публичного характера в правоотношениях, по которым государство выступает в роли суверена, в другой его части. Таким образом, контракт содержит нормы как гражданско-правового, так и публично-правового характера. Удельный вес норм публично-правового характера в контрактах чрезвычайно велик. Но разнотипные регуляции, содержащиеся в одном документе, не делают его однородным, будучи несмешиваемыми по своей природе. К сожалению, в последнее время в рамках законодательства о недропользовании происходит активная замена гражданско-правовых принципов построения частноправовых отношений между государством и недропользователем на сугубо административные начала. В условиях глобального экономического кризиса, проявившегося, в том числе, падением цен на нефть, сокращением финансирования (включая сферу недропользования) все более актуальными становятся вопросы о том - какими должны быть контракты на недропользование в современных экономических условиях, и какими должны быть отношения государства с недропользователями в рамках этих контрактов? [2].

В настоящее время в Казахстане можно отметить сложившуюся определенную систему законодательства о недропользовании. Как нормативная база данная система сформирована в связи с приобретением Республики Казахстан в 1991 году государственной независимости, в целях безопасного и рационального использования недр. На данном законодательства предусмотрено как и развитие общегражданского законодательства, так и в достаточной мере предусмотрено активное развитие законодательство о недропользовании в самом широком смысле, та также важнейшие аспекты законодательство о нефти и золоте.

Необходимо подчеркнуть, что первым казахстанским законом в сфере недропользования является Кодекс о недрах и переработке минерального сырья от 30 мая 1992 года [3]. В свою очередь Кодекс, устанавливающий определенные правила и нормы, выполнил огромную роль в развитии горнодобывающей отрасли экономики Казахстана, прежде всего обеспечивая нормативно-правовую базу недропользования в Республике Казахстан.

Следует особо отметить значимость принятого Указа Президента Республики Казахстан, имеющий силу Закона, «О недрах и недропользовании» 27 января 1996 года. Принятие данного Указа привело к утрате силы Кодекса о недрах [4]. На основе положительной практики, проводилась разработки месторождений, в том числе и нефти, связанные для принятия последующего Указа о недрах предшествовала разработка специального законодательства о нефти.

Принятие Указа Президента Республики Казахстан «О нефтяных операциях» от 18 апреля 1995 года и Указа Президента Республики Казахстан от 28 июня 1995 года, «О нефти» от 1 июля 1995 гг, непосредственно имеющие силу Закона, в дальнейшем смогли сыграть исключительную роль, поскольку имел потенциальное влияние на разработку концептуальной основы, а также и на определение содержания Указа о недрах. Следует особо отметить, что Указа о недрах разработана на основе вышеизложенной концепции, прежде всего отмечаем важность Указа о нефти.

Таким образом, необходимо принять во внимание, что аспекты основных положений Указа о нефти лежат в основе Указа о недрах, и, таким образом, Указе о нефти выполняет важную роль при определении порядка недропользования, и сегодняшний день применяется к операциям, таких как недропользование в отношении всех полезных ископаемых. вступивший в силу с Указ о нефти.

На сегодняшний день на территории Республики применяется Закон Республики Казахстан от 24 июня 2010 года № 291-IV «О недрах и недропользовании» [6].

Право недропользования впервые использовалось в Указе о недрах, как аналог сохранения все полномочия вещного право, адекватное правам собственности, а также хозяйственное ведение, таким как землепользование в вещном праве.

Таким образом, право недропользования (гл. 3 Указа). В Указе о недрах получает подробное закрепление право недропользования (гл. 3 Указа). Из изложенного можно заключить, что данное право существовало до сегодняшнего, однако не было предметом рассмотрения ее как в качестве гражданского права и как в качестве вещного права.

Исходя из вышеизложенных положений приходим к выводу о том что, лишь возникновения права недропользования, а также, чтобы недропользователь имел законные основания приступить к тем или иным операциям по недропользованию (осуществлять свое право недропользования) недостаточно для возникновения права недропользования. При таком подходе право недропользования возникает на основании лицензии, но для его законного осуществления необходимы дополнительные юридические факты, названные в ст. ст. 13 – 16 Указа о недрах [3].

Согласно Закона Республики Казахстан от 24 июня 2010 года № 291-IV «О недрах и недропользовании» мы можем выделить следующие виды

недропользования. Право недропользования наделено возможностью предоставить для ведения следующих операций:

- 1) государственное геологическое изучение недр;
- 2) разведка;
- 3) добыча;
- 4) совмещенная разведка и добыча;
- 5) строительство и (или) эксплуатация подземных сооружений, не связанных с разведкой или добычей (п. 1, ст.28).

Необходимо отметить, что для право недропользования характерно такие черты как, постоянство или временность, отчуждаемость или неотчуждаемость, возмездность или безвозмездность (п.2, ст.28).

При реализации права постоянного и безвозмездного недропользования имеется возможность допустить добычу, так называемые общераспространенные полезные ископаемые и подземные воды для собственных нужд в объемах добычи, в том случае если принадлежащих недропользователю право частной собственности, а также землепользования не превышает пятидесяти кубических метров в сутки на земельных участках.

А оставшиеся виды операций по недропользованию могут осуществляться на основе так называемых временного и возмездного недропользования.

Закон Республики Казахстан от 24 июня 2010 года № 291-IV «О недрах и недропользовании» не исключает возможность кроме как казахстанскими субъектами права недропользования и субъектами иностранных физических и юридических лиц.

Кроме лиц, осуществляющих добычу общераспространенных полезных ископаемых и подземных вод для собственных нужд, от недропользователей требуется быть субъектами предпринимательской деятельности, за исключением лиц, осуществляющих к примеру, добычу общераспространенных полезных ископаемых и подземных вод для собственных нужд.

Для реализации указанных задач, по одному контракту допускается быть субъектами права недропользования несколько лиц. Такие лица могут стать совместными обладателями права недропользования и конечно же, они обязаны нести солидарную ответственность по обязательствам, при возникновении их на основе контракта.

В контракте определяются права и обязанности совместных обладателей права недропользования определяемые компетентными органами или местными исполнительными органами области, а также городов республиканского значения, столицы, при этом в обязательном порядке устанавливаются размеры их долей в праве недропользования определяемые в контракте.

Исполнение требований и мер, положения договора о совместной деятельности не должны противоречить положениям контракта.

Вместе с тем в случае создания или определения оператора по контракту совместные обладатели права недропользования на должном уровне обязаны поставить в известность компетентные органы, желательно в письменном виде.

В том случае, если в контрактах с обязательным долевым участием национальной компании, предполагаемая доля участия национальной компании в уставном капитале оператора должна составлять не больше пятидесяти процентов.

При этом совместные обладатели права недропользования несут имущественную ответственность за действия оператора [6].

В лицензионно-контрактной системе предусмотрено следующие два составных элемента: выдача лицензии и заключение контракта. В перечисленных данных двух составных элементах наиболее считается то, каким органом выданы лицензия и заключен контракт и какими порядками руководствуется их выдачи и заключения. В содержании Указа о недрах и Указа о нефти лицензия определяется совершенно аналогично: например разрешение, выданное недропользователю лицензионным органом на право проведения операций по недропользованию на фиксированный срок в пределах контрактной территории (ст. 1).

В Положении о лицензировании недропользования от 16 августа 1996 года, термин лицензия наиболее полно отражается в соответствии с которым лицензия определяется как документ, удостоверяющий право на владение участком недр или техногенными образованиями, которые находятся в государственной собственности в определенных границах в соответствии с указанной целью. При этом выдаваемая на разведку и добычу полезных ископаемых лицензия должным образом производится правительством Республики Казахстан кроме добычи общераспространенных полезных ископаемых (п. 1 ст. 23 Указа о недрах). В Республике Казахстан Министерство геологии и охраны недр Республики Казахстан с 1994 года является рабочим органом правительства по предоставлению (лицензированию) недр в пользование для разведки и (или) добычи полезных ископаемых и пользования недрами в иных целях (п. 1 Постановления Кабинета Министров Республики Казахстан от 13 апреля 1994 г. № 377).

В настоящее время, т.е. с 1996 года в Положении о лицензировании недропользования подтвержден статус Министерства геологии и охраны недр Республики Казахстан. Являясь рабочим органом правительства Республики Казахстан, который подготавливает, оформляют, регистрирует лицензий, осуществляет контроль за соблюдением лицензионных условий и принимает решения о приостановлении действия лицензий. Прием заявок на получение права (лицензии) на недропользование преригатива Министерства геологии, которое уполномочен осуществляет или предложения на вовлечение в разведку участка недр и (или) добычу полезных ископаемых от всех министерств, ведомств, глав местных администраций, юридических и физических лиц, в том числе иностранных, при этом публикует в специальном журнале – Бюллетене Министерства геологии и охраны недр Республики Казахстан после их принятия (п. 4 Положения о Министерстве геологии Республики Казахстан). В целях рассмотрения заявок и выработки условий лицензий образуются межведомственная комиссия, в состав которой входят представители всех заинтересованных министерств и ведомств, включая членов рабочего органа и акимов областей. Согласно с Положением о лицензировании от 8 августа 1994 года данная комиссия квалифицировалась, как конкурсная комиссия (п. 8.11 Положения).

В то же время соответствии с Указом о недрах (п. 1 ст. 28) и Указом о нефти (п. 1 ст. 11) допускается создание экспертных комиссий. Название комиссии в соответствии с Положением о лицензировании недропользования 1996 года – Межведомственная комиссия, хотя во всех случаях речь идет об одном и том же органе. Выдача лицензий на недропользование регламентируется в настоящее время Указом о недрах (ст. ст. 21, 25 – 31), Указом о нефти (ст. ст. 8, 15) и Положением о лицензировании недропользования от 16 августа 1996 года.

Лицензии выдаются: 1) на основе конкурса; 2) на основе прямых переговоров. Законодательство определяет выдачу лицензии на основе конкурса как основной способ предоставления права недропользования (ст. 21 Указа о недрах, ст. 8 Указа о нефти). Фактически, если до последнего времени лицензии выдавались преимущественно на основании прямых переговоров, то сейчас более половины лицензий выдается на основе конкурсов. Недропользователям, которые занимают контрактную территорию до вступления в силу Указа о нефти, лицензия на добычу выдается, как правило, путем переговоров (ст. 15 Указа о нефти). При этом, прежде всего, государственные нефтедобывающие предприятия, которые занимаются добычей нефти на определенной территории на основе распоряжения правительства и которым на основе Указа «О нефти» выдается лицензия, а затем заключается контракт [7]. В случае коммерческого обнаружения обладатели лицензии на разведку имеет исключительное право получения лицензии на добычу при котором они обязаны выполнять требований, предусмотренных лицензией на разведку (п. 3 ст. 34 Указа о недрах, п. 3 ст. 15 Указа о нефти).

В зависимости от способа выдачи лицензии предполагаемые недропользователи должны подать:

- 1) заявку на:
  - а) право участия в конкурсе инвестиционных программ (если лицензия будет выдаваться на основе конкурса инвестиционных программ);
  - б) участие в переговорах (если лицензия будет предоставляться на основе прямых переговоров);.

2) заявку на получение лицензии (конкурсное предложение). Законодательство на достаточном уровне регулирует процедуру подачи заявок на право участия в таких конкурсах инвестиционных программах, а также заявок (конкурсных предложений) на получение лицензий, а также порядок и сроки их рассмотрения [8].

Таким образом, изучение системы органов государственного управления в сфере недропользования позволяет сделать вывод о том, что в Казахстане в настоящее время уже сложилась определенная система законодательства о недропользовании. Данная система начала формироваться с момента приобретения Республикой Казахстан и в нынешнее время, не смотря на сложную экономическую ситуацию, продолжает развиваться.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 <http://aequitas.kz/upload/files/publications/Контракты>
- 2 <http://zangerlf.com/ru/publications/187>
- 3 Кодекс о недрах и переработке минерального сырья от 30 мая 1992 года, утратил законную силу), ИС «Параграф», 2016 г.
- 4 Закон Республики Казахстан «О нефти» от 28 июня 1995 года № 2350, утратил законную силу), ИС «Параграф», 2016 г.
- 5 Закон Республики Казахстан «О недрах и недропользовании» от 27 января 1996 года № 2828, утратил законную силу), ИС «Параграф», 2016 г.
- 6 Закон Республики Казахстан «О недрах и недропользовании» от 24 июня 2010 года № 291-IV, ИС «Параграф», 2016 г.
- 7 Басин Ю.Г. Защита прав негосударственных участников гражданско-правовых обязательств с государством. // Юрист. - 2001 год. - № 8. - с.22-25.
- 8 Сулейменов М.К. Государство как сторона контракта на недропользование. // НефтьГазПраво Казахстана.-2004 год. - № 1. - с.3-9.

ОӘК 343.1

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЛТАРАЛЫҚ БЕЙБІТШІЛІК ПЕН ЫНТЫМАҚТАСТЫҚТЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Рамазанова Н.

*І.Жансүгіров атындағы ЖМУ, Талдықорған қаласы,
nazka_angel.96@mail.ru*

Ғылыми жетекші: з.ғ.м., аға оқытушы **Байжұманова А.М.**
nurai310707@mail.ru

Бұл мақалада ұлтаралық бейбітшілік пен ынтымақтастықты құқықтық реттеу мәселелері қарастырылады. Қазақстан Республикасының дамуы үшін ұлтаралық бейбітшілік пен ынтымақтастықтың маңыздылығы талданады. Ұлтаралық бейбітшілік пен ынтымақтастықты қамтамасыз етудің негізгі құралдары талданады.

В данной статье рассматриваются вопросы правового регулирования межнационального мира и сотрудничества. Анализируется значимость межнационального мира и согласия для развития Республики Казахстан. Анализируются основные способы обеспечения межнационального мира и сотрудничества.

This article considers the legal regulation of interethnic peace and cooperation. Analyzes the importance of inter-ethnic peace and harmony for the development of the Republic of Kazakhstan. Analyzes the main ways of ensuring interethnic peace and cooperation.

Кілт сөздер: полиэтникалы мемлекет, ассамблея, принцип, этнос, патриотизм

Өткен өмірімізге көз жіберсек, тәуелсіздіктің бірінші күнінен-ақ ең алдымен ішкі тұтастығы мен қауіпсіздігіне айрықша мән берген Қазақстан, сыртқы саясатын да сындарлы жүргізе білді. Нәтижесінде біздің ел тоқсаныншы жылдардың ішінде Кеңес одағының шекпенінен шыққан бірталай мемлекетті шарпыған қақтығыстардан айналып өтті. Қазақстан Республикасының тірегі – Конституция. Қазақстан Республикасы Конституциясында өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы - адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары [1]. Біздің мемлекетімізде 130-дан астам ұлттың өкілдері тұрады. **Көпэтникалы мемлекет** (полиэтникалы мемлекет) - аумағында өртүрлі этностар - ұлыстар, ұлттық және этникалық, этнографиялық топ өкілдері қоныстанған мемлекет [2]. Тарихи тұрғыда көпэтникалық мемлекеттер мемлекеттік ұйысу, ұлт қалыптасуынан және ұлттық қозғалыстардың дамуынан бұрын басталған жерлерде пайда болды (Шығыс Еуропа, Ресей, Азияның бірқатар аймақтары). Бүгінгі күні ТМД шеңберіндегі елдердің ішінде анағұрлым көпэтникалылары: Ресей, Қазақстан, Грузия, Қырғызстан, Әзірбайжан, Тәжікстан, Өзбекстан. Көпэтникалы мемлекеттердің көп бөлігі унитарлы, (Қытай, Иран, Қазақстан, т.б.), енді бір бөлігі - федеративті (Ресей, Үндістан, Индонезия, Нигерия және т.б.). Көпэтникалылық - мемлекеттің әлсіздігін білдірмейді, дегенмен қосымша мәселелер, қолайсыздықтар туғызуы мүмкін. Ол үшін «қоғамдық келісім» орнатып, билік орындарында арнайы тетіктер қарастырып, этникааралық мониторинг жүргізіліп отыруы шарт. Осы мәселенің шешімін қарастырған

Қазақстан Республикасында Президент жанындағы бірден-бір кеңесші - жиналыс органы Қазақстан Халықтары Ассамблеясы 1995 жылдан бері жұмыс істейді.

Әр уақытта, әр түрлері жолдар және жағдайлардың өсерінен қазақ территориясынан ұлттар қоныс аударған болатын. Олар қазақ халқымен бірге елдегі саяси, экономикалық, мәдени, әлеуметтік оқиғалардың куәгерлері болған. 1995 жылы қабылданған Қазақстан Республикасының Конституциясы қазіргі таңда, еліміздің мақтанышына айналған – этносаралық төзімділіктің қазақстандық үлгісінің берік негізін қалады. Конституцияның беташарында «Біз, Қазақстан халқы...» деп басталатын сөз тіркесі этностық және діни ерекшелігіне қарамастан еліміздегі барлық азаматтардың тең құқығына кепіл болып, этносаралық қатынастар саласында жүргізілетін мемлекеттік ұлттық саясатты заңды түрде бекітті [3, 6 б.].

Ұлттар бірлігі ұрпақтар бірлігін де, билік институттары мен қоғамдық бірлестіктердің де өзара қарым-қатынасы. Осы салаға қатысты барлық мәселелер ҚР Конституциясының баптарымен реттеледі, қоғамдық татулық, қазақстандық патриотизм (1-бап 2-тармағы), Қазақстан халқының тілдері (7-бап), азаматтық (10,11,12-баптар), жұрттың заң мен сот алдындағы теңдігі (14-бап), нәсіліне, ұлтына, тіліне, нанымына байланысты кемсітуге болмайтындығы (14-бап 2-тармағы). Еліміздегі ұлтаралық бейбітшілік пен ынтымақтастықтың құқықтық реттелуі Конституцияның 1-бабында республика қызметінің түбегейлі принциптерінен: қоғамдық татулық пен саяси тұрақтылық; бүкіл халықтың игілігін көздейтін экономикалық даму; қазақстандық патриотизм; мемлекет өмірінің аса маңызды мәселелерін демократиялық әдістермен, оның ішінде республикалық референдумда немесе Парламентте дауыс беру арқылы шешуден көрінеді [1]. Қоғамдық татулық пен саяси тұрақтылық принципінің мазмұнын мынадан көрінеді: қоғамдағы әлеуметтік таптардың, этностардың, конфессионалды топтардың бар болуымен, әр түрлі идеялар мен көзқарастардың өмір сүруімен тікелей байланысы бар. Бұндай әр тектілік мемлекет тұрақтылығын бұзатын шиеленістерге алып келуі мүмкін. Сол себепті де қоғамдық татулық пен саяси тұрақтылық аталған топтар арасындағы дискриминацияға жол бермеудің кепілі, яғни бейбітшіліктің нышаны болып табылатыны анық. Негізгі заңның 39-бабында «Ұлтаралық татулықты бұзатын кез келген әрекет конституциялық емес деп танылады» деп нақты аталып, бекітілген [1]. Аталған конституциялық қағидаттар 1996 жылы қабылданған ҚР Мемлекеттік сәйкестілікті қалыптастыру тұжырымдамасы, 1996 жылы бекітілген Мемлекеттік тіл тұжырымдамасы және Шетелде тұратын отандастарды қолдаудың мемлекеттік бағдарламасы арқылы жетіліп, дами түсті. Тіл туралы заң Қазақстандағы мемлекеттік және ресми тіл мәртебесін құқықтық тұрғыда нақтылап, оны этностық пікірсайыс алаңынан құқықтық арнаға бұрды. 2000 жылдары этносаралық қатынастар саласындағы құқықтық негіздерді жетілдіру мақсатында Қазақстан халқы Ассамблеясының орта мерзімді кезеңге арналған стратегиясы, Тілдерді дамыту мен қолдануға арналған мемлекеттік бағдарлама, «Қоғамның идеялық ұйысуы – Қазақстанның дамуының басты шарты» тұжырымдамасы қабылданды. Қазақстан халқы Ассамблеясынан сайланған депутаттар Мәжілісте белсенді қызмет атқарып, екі заң жобасының қабылдануына себепкер болды және 13 заң жобасын әзірлеуге тікелей қатысты [4].

Қазақстан мемлекетінің ұлттық идеясы - бұл қазақ халқының рухани-мәдени өмірінде орныққан өркениеттік белгілерді одан әрі дамытып, бүкіл Қазақстан халқының күнделікті өміріне орнықтыру. Сондықтан Қазақстан

мемлекеті көп этносты ел болса да, ұлтына қарамастан, барлық азаматтардың мүдделерін қорғайды. Сол үшін де барша халықты бір идея төңірегіне жұмылдыру міндеті алға шығады. Біздің бұл көзқарасымыз Елбасы Н. Назарбаевтің: «Мемлекеттік сәйкестіктің екі деңгейі бар: 1) ұлттық сәйкестік, 2) Қазақстанның барша халқының саяси және азаматтық сәйкестігі» [5, 217 б.].

Осы орайда, Қазақстан мемлекетінің идеологиясын қалыптастыратын бір субъекті ретінде 2015 жылы 20 жылдығы атап өтілген, Қазақстан халықтар Ассамблеясын айтуға болады.

Қазақстан халқы Ассамблеясы — 1995 жылғы 1 наурызда Қазақстан Республикасының Президентінің Жарлығымен құрылған Мемлекет басшысы жанындағы консультативті-кеңесші орган [2]. Ел Президенті Н.Ә. Назарбаев Қазақстан халқы Ассамблеясын құру идеясын алғаш рет 1992 жылы Тәуелсіздіктің бірінші жылына арналған Қазақстан халқының бірінші форумында жариялады. Мұндай институтты құру қажеттілігі саяси тұрғыдан, сондай-ақ жаңадан құрылған, тәуелсіз, полиэтносты, поликонфессиялық мемлекеттің тұрақты дамуы тұрғысынан туындаған еді. Аталған бастама мәдениетаралық диалогты нығайтудың жаңа кезеңінің негізін қалап, этносаралық қатынастарды дамыту мәселелерін жоғары деңгейде шешуге мүмкіндік жасайтын әлемдік тәжірибедегі тың бағыт болып табылды. Ассамблеяның қызметі ұлтаралық бейбітшілік пен ынтымақтастықты, елдегі тұрақтылықты сақтауға ықпалдасу; барлық ұлттық топтардың өкілдері арасында достық қарым-қатынасты дамытатын мемлекеттік саясат жүргізу жөнінде ұсыныстар жасау; олардың рухани-мәдени жаңаруына және теңдік негізінде дамуына жәрдемдесу; өркениетті және демократиялы нормаларға сүйенетін азаматтардың саяси мәдениетін қалыптастыру.

2007 жылғы 21 мамырдағы Конституцияға енгізілген өзгерістер биліктің бүкіл өкілді тармағының рөлін айтарлықтай өзгертуге алып келді. Жүргізілген реформаға сәйкес, жоғары заң шығарушы органда этникалық топтардың өкілдерінің болуын қамтамасыз ету үшін Парламент Мәжілісінің 9 депутатын енді Қазақстан халықтары Ассамблеясының сайлайтыны да аса маңызды өзгерістердің бірі (ҚР Конституциясының 51-бабы 1-тармағы), сол арқылы Ассамблеяның рөлі күшейтіліп, конституциялық орган мәртебесіне ие болды (бұрын консультативтік-кеңесші орган мәртебесіне ие болатын). Қазақ елінде ұлтаралық келісім мен бейбітшілікті нығайту жолындағы бірегей саясаттың нәтижесі осындай болмақ. Бір жағынан бұл Қазақстан қоғамының осы органға көрсеткен үлкен сенімі болса, екінші жағынан мұндай сенім Ассамблея мен оның әрбір мүшесіне жауаптылық жүктейді. Бұл дегеніміз Парламент қабылдайтын заң актілері ұлтаралық келісім, төзімділік пен тең құқықлық сияқты талаптарға сәйкес келуіне қосымша сараптамадан өтуі.

Яғни Қазақстандағы ұлтаралық бейбітшілік пен ынтымақтастықты құқықтық реттеуде Қазақстан халқы Ассамблеясының маңызы жоғары.

Жиырма жылдық тарихында Ассамблея қарқынды дамып, елеулі өзгерістерді бастан кешірді. Оның дамуы барысында Н.Назарбаевтың этносаралық толеранттылық және қоғамдық келісімнің қазақстандық үлгісі қалыптасты. Осы жылдар ішінде Қазақстан халқы Ассамблеясының институционалдық құрылымы нығайып, қоғамды ұйыстырушы әлеуеті толысты, ол халық дипломатиясының маңызды күретамырына айналды. Бүгінде Ассамблея ел Президенті Төрағалық ететін конституциялық орган болып табылады. Бұл оның ерекше мәртебесін айқындайды.

«Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы» Қазақстан Республикасының 2008 жылғы 20 қазандағы N 70-IV Заңында оның құқықтық мәртебесі көрсетілген. Осы заң этносаралық қатынастар саласындағы негізгі принциптерді айқындай отырып, Қазақстан халқы Ассамблеясы мен оның құрылымдарының мәртебесін заң деңгейінде бекітті. Этносаралық қатынастар субъектілерінің жұмысының елімізде жүргізіліп келе жатқан саяси бағытпен үндес жаңа жүйесін қалыптастырды.

Заң Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік ұлттық саясатты іске асыруға, қоғамдық-саяси тұрақтылықты қамтамасыз етуге, мемлекеттік және қоғамның азаматтық институттарының этносаралық қатынастар саласындағы өзара іс-қимылының тиімділігін арттыруға бағытталған Қазақстан халқы Ассамблеясының жұмысын ұйымдастыру тәртібін айқындайды.

Ассамблея өз қызметін Қазақстан Республикасының бүкіл аумағында жүзеге асырады. Облыстардың (республикалық маңызы бар қаланың, астананың) ассамблеялары — облыстардың (республикалық маңызы бар қаланың, астананың) әкімдері жанындағы заңды тұлға құрылмай, қызметін Ассамблея үйлестіретін мекемелер. Ассамблеяның мақсаты болып қазақ халқының топтастырушы рөлін арқау ете отырып, қазақстандық патриотизм, Қазақстан халқының азаматтық және рухани-мәдени ортақтығы негізінде «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық патриоттық идеясымен біріктірілген қазақстандық азаматтық біртектілікті және бәсекеге қабілетті ұлтты қалыптастыру процесінде Қазақстан Республикасында этносаралық келісімді қамтамасыз ету болып табылады [6].

Ассамблеяның негізгі міндеттері

- этносаралық қатынастар саласында мемлекеттік органдармен және азаматтық қоғам институттарымен тиімді өзара іс-қимылды қамтамасыз ету, қоғамда этносаралық келісімді және толеранттықты одан әрі нығайту үшін қолайлы жағдайлар жасау;

- «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық патриоттық идеясының негізінде Қазақстан халқы бірлігін нығайту;

- қоғамдағы экстремизмнің және радикализмнің көріністері мен адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарына қысым жасауға бағытталған әрекеттерге қарсы тұруда мемлекеттік органдарға жәрдемдесу;

- азаматтардың саяси-құқықтық мәдениетін қалыптастыруға қатысу;

- Ассамблеяның мақсаты мен міндеттеріне қол жеткізу үшін этномәдени және өзге де қоғамдық бірлестіктердің күш-жігерін біріктіруді қамтамасыз ету;

- Қазақстан халқының ұлттық мәдениетін, тілдері мен дәстүрлерін өркендету, сақтау және дамыту болып табылады.

Ассамблея қызметінің негізгі бағыттары:

- қоғамдық келісім мен жалпыұлттық бірлік саласындағы мемлекеттік саясатты әзірлеуге және іске асыруға жәрдемдесу;

- қазақстандық патриотизмді қалыптастыруға жәрдемдесу;

- мемлекеттік тілді және Қазақстан халқының басқа да тілдерін дамыту;

- этносаралық саладағы өңірлік саясатты жетілдіру;

- демография және көші-қон саласындағы жоспарлар мен іс-шараларды әзірлеуге және іске асыруға қатысу;

- елде және шет елдерде этносаралық және конфессияаралық келісімнің қазақстандық моделін насихаттау;

- этносаралық келісімге қол жеткізуге бағытталған ағартушылық және баспа қызметін жүзеге асыру;

- этносаралық қатынастар жай-күйінің, оның ішінде мемлекеттік тіл мен Қазақстан халқының басқа да тілдерін қолдану саласында мониторингті жүзеге асыру;

- қоғамдық келісім мен жалпыұлттық бірлік саласындағы мемлекеттік саясат мәселелері жөніндегі заң жобаларына қоғамдық-саяси сараптамаға қатысу;

- шет елдердегі қазақ диаспорасына ана тілін, мәдениеті мен ұлттық дәстүрлерін сақтау және дамыту, оның тарихи Отанымен байланыстарын нығайту мәселелерінде қолдау көрсету;

- этносаралық қатынастар саласындағы келіспеушіліктер мен дауларды реттеу, қақтығысты жағдайларды болдырмау жөнінде ұсынымдар әзірлеу және практикалық шараларды іске асыру және оларды шешуге қатысу;

- этномәдени қоғамдық бірлестіктерге әдістемелік, ұйымдастырушылық және құқықтық көмек көрсету;

- этносаралық қатынастар мәселелері бойынша мемлекеттік органдар мен қоғамдық бірлестіктердің диалогын қамтамасыз ететін семинарлар, конференциялар өткізу, өзге де іс-шараларды жүзеге асыру;

- этносаралық және конфессияаралық келісімді қамтамасыз ету мәселелері бойынша азаматтық қоғам институттарымен және халықаралық ұйымдармен өзара іс-қимыл жасау;

- Қазақстанның басқа да этностарына өздерінің тарихи отанымен байланысын дамытуға жәрдемдесу;

- этносаралық келісімге жәрдемдесетін және Қазақстан Республикасының заңнамасына қайшы келмейтін өзге де қызмет болып табылады [6].

Қазақстандағы ұлтаралық бейбітшілік пен ынтымақтастықты құқықтық реттеуде Елбасының халыққа жолдауларының орны айрықша. Президентіміз әрбір жолдауында ел бірлігін бірінші орынға қояды. Мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаев Қазақстан халқына «Нұрлы жол – болашаққа бастар жол» жолдауында: «Толысқандықтың жаһандық сынынан өту үшін біздің топтаса білуіміз қажет. Біз барлық қазақстандықтар арасындағы сенімді нығайтуға тиіспіз! Бір-бірімізге тағатты болуымыз керек! Бұлар – Қазақстанның болашағына кілттер. Этносаралық келісім – ол өміршеңдік оттегі», – деп ерекше атап көрсетті. Бірақ қазіргі таңда барша қазақстандықтардың алға қойған идеологиясы болып «Мәңгілік ел» жобасы табылады. 2014 жылғы 17 қаңтарда Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ атты Қазақстан халқына Жолдауы жарияланған болатын. Ондағы басты мақсат – Қазақстанның ең дамыған 30 мемлекеттің қатарына қосылуы. Ол – «Мәңгілік Қазақстан» жобасы, ел тарихындағы біз аяқ басатын жаңа дәуірдің кемел келбеті. 2050 Стратегиясының жаңа логотипі бірліктің мазмұны. Ол қазақтың ұғымындағы бірлік пен қауымдастық белгісін бейнелейтін әлем аллюзиясының бірігуі мен үндесу идеясын көрсетеді.

Біріншіден, логотиптің негізі болып табылатын шаңырақты біз алдымен елтаңбадан көре аламыз. Шаңырақ өз үйіміздің призмасынан көрінетін аспанның символы. Бізде ортақ аспан, ортақ Отанымыз Қазақстан және ортақ ұлттық идеямыз 2050 Стратегиямыз бар. Шаңырақ сөзі «шаң» – күн деген ұғымнан бастау алады. Сол себепті де болар, ол қазақстандықтарға көпұлтты елдегі бірліктің белгісі ретінде танылады.

Туған еліміздің мемлекеттігін одан әрі нығайтуға, әлеуметтік-экономикалық әлеуетін арттыруға және халқымыздың әл-ауқатын жақсартуға бастайтын Елбасы жариялаған бес халықтық реформаның төртінші бағыты «Біртектілік пен бірлік» деп аталады.

Болашағы біртұтас ұлттың бойындағы жасампаздық әлеуетті түбегейлі ашуға мүмкіндік беретін төртінші бағыт көзі ашық, көкірегі ояу адамды бейжай қалдырмайды. Мұндағы 85-ші қадам «Мәңгілік Ел патриоттық актісі жобасын әзірлеу» деп аталады [7]. Бұл акт азаматтық қағидатқа негізделген қазақстандық біртектілікті одан әрі нығайтып, мемлекет құраушы ұлт ретінде қазақ халқына айрықша жауапкершілік жүктеп, «Мәңгілік ел» идеясының жалпы азаматтық құндылықтар жүйесі ретінде көрінуінің тиістігін айқындамақ. «Тәуелсіздігімізбен бірге халқымыз мәңгілік мұраттарына қол жеткізді. Біз еліміздің жүрегі, тәуелсіздігіміздің тірегі – Елордамызды тұрғыздық. Қазақтың мәңгілік ғұмыры ұрпақтың мәңгілік болашағын баянды етуге арналады. Ендігі ұрпақ – мәңгілік қазақтың перзенті. Ендеше, Қазақ елінің ұлттық идеясы «Мәңгілік Ел» болып қала бермек», - деп Президентіміз атап көрсеткендей, аталмыш патриоттық жобаны осындай негізгі құндылықтарға сәйкес дайындау жоспарлануда. Сондай-ақ, Ұлт жоспарының 86-шы қадамында бүгінгі ұлтаралық татулықтың ұйытқысы болып отырған Қазақстан халқы Ассамблеясына «Үлкен ел – үлкен отбасы» кең көлемді жобасын әзірлеуді және жүзеге асыруды жүктейді.

Қазақстандағы ұлтаралық қаныстарды құқықтық реттеу тұрақты қарқынмен дамуда. Әрбір ұлт, әрбір этнос қоғам мен мемлекет алдындағы жауапкершілігін осындай сәттерден таныта білу керек. Әлемдегі қазіргі кездегі демократиялық көпұлтты мемлекеттердің дамуына зер салып қарасақ, онда олардың барлығының қоғамдағы ұлты әр түрлі адамдардың бірлесіп өмірдің әр түрлі салаларындағы демократиялық тетіктерді нығайту мен полиэтникалықтың сақталуының және ұдайы өндірілуінің арасындағы қарама-қайшылықтарды үнемі шешіп отырудың шешіп отырудың қиын жолдарынан өткендігін байқаймыз.

Дүниежүзінің тарихи тәжірибесінің көрсетіп отырғандай, ұлт саясатының қандай кезеңде, қандай жағдайда болмасын мемлекет пен қоғам алдындағы маңызды проблеманың және болып қала бермек. Сондықтан елімізде іске асырылып отырған ұлт саясаты ұлттық өмірде бейіт жолмен реттеудің және дамытудың маңызды факторы болып табылады. Бұл бағыттағы Қазақстанның тәжірибесі, атқарып жатқан іс-шаралары әлемнің көптеген елдерінде болып өткен конференцияларда халықаралық сарапшылар тарапынан жоғары бағалауға ие болып отыр.

Жалпы алғанда, біздің елеміздегі ұлт саясаты төмендегідей принциптерге сүйенеді: адам құқықтары мен ұлт құқықтарының мен ұлт құқықтарының парасаты түрде үйлесім табуы; ұлттар, ұлыстар мен халықтар арасындағы ізгілік, ұлтаралық келісім мен ынтымастық қатынастары, өзара көмек пен бірін-бірі қолдау; қоғамның тұрақтылығы мен тұтастығы; ұлттық құндылықтар мен жалпыадамзаттық құндылықтардың үйлестірілуі; конструктивті ұлттық-ерекшелікті мүдделердің жүзеге асырылуы; елдегі барлық ұлттар мен ұлыстардың әлеуметтік-экономикалық және рухани-мәдени дамуының теңдігі мен теңестірілуі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылы 30 тамызда қабылданған // «Параграф» ақпараттық жүйесі.

2 <https://kk.wikipedia.org/wiki/>

3 Баймаханов М.Т. и др. (отв. ред.) Конституция Республики Казахстан. Научно-практический комментарий. – Алматы: Раритет, 2010. – 400 С.

4 Байжұманова А.М. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы. Оқу құралы. –Талдықорған: «Жетісу баспасы», 2013. -258 б.

5 Нурсұлтан Назарбаев . В потоке истории. – Алматы: «Атамұра» 1999. – 295 б.

6 «Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы» Қазақстан Республикасының 2008 жылғы 20 қазандағы Заңы // «Параграф» ақпараттық жүйесі

7 Ұлт жоспары – Мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаевтың бес институционалдық реформасын жүзеге асырудың 100 нақты қадамы. – Астана. – 2015.

ОӘК 342.4

РЕСПУБЛИКАЛЫҚ РЕФЕРЕНДУМНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ – ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Мажбек Айдана

I. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің «Құқықтану» мамандығының студенті, Талдықорған қаласы

AliaCOP@mail.ru

Ғылыми жетекші: з.ғ.м., аға оқытушы Байжұманова А.М.

murai310707@mail.ru

Мақалада Қазақстан Республикасындағы референдум өткізу табиғаты және оның ерекшеліктері, референдум түрлері және референдумды жүзеге асырудың түсінігі, нысандары және оның түрлері қарастырылады. Сонымен қатар референдумды жүзеге асырудың ұйымдық құқықтық негіздері саралауға түседі.

В данной статье рассматриваются вопросы природы проведения референдумов его особенности, виды референдума, понятие и формы проведения референдума. А также, проводится анализ организационно-правовой основы проведения референдума.

This article deals with the nature of the referendum and its features, types of referendum, the concept and forms of the referendum. And also, is carried out of the legal basis of the analysis of the referendum.

Кілт сөздер: референдум, реформа, демократия, сайлау, халық билігі.

Қазақстан Республикасының мемлекеттік құқықтық тәуелсіздік алған уақыттан бері тікелей демократия нысаны ретінде референдум қолданыла бастады. Бүгінгі таңда республикалық референдумды теориялық зерттеу республикамызды демократиялы республика ретінде танылуында аса маңызды рольге ие. Кеңестік кезеңнің барлық мемлекеттерінің конституцияларында референдум саяси мәселелерді шешу құралы ретінде бекітілгенімен, басқарып отырған Коммунистік партия ешқашан оны қолданбады. КСРО тарихында ең алғашқы және соңғы референдум Кеңестік сақталуы мәселесіне қатысты 1991 ж.

наурыз айында өткізілді. Дегенмен де, референдумның оң қорытындысы Кеңес өкіметінің сақталуына әсер ете алмады.

Қазақстан Республикасының ең бірінші конституциясында мемлекет өмірінің аса маңызды істері бойынша республикалық референдум өткізу қарастырды. Осы ережеге сәйкес, республикада 1995 ж. Екі жалпы ұлттық референдум өткізілді: 29 сәуір - президент өкілеттілігін ұзарту жөнінде, және 30 тамыз – Қазақстан Республикасының конституциясын қабылдау мәселесі жөнінде.

Бүкілхалықтық дауыс беру институты мемлекеттің негізгі заңында бекітілген. Референдумның құқықтық негізі сонымен қатар 1995 ж. 2 қарашадағы «Республикалық референдум туралы» конституциялық заң күші бар, президент жарлығымен реттеледі. Сонымен қатар бұл институт қазақстандық заң ғылымында толыққанды - жан жақты зерттеліп келеді. Республиканың 2050 жылға дейінгі даму стратегиясында қазіргі қоғамдағы жағдайды терең ойластырып, мемлекеттік дамуды әлемдік тәжірибе шеңберінде қарастыру қажет. Қазақстандағы жаңа реформаларды әлемдік тәжірибеге сүйене отырып тек жақсы жақтарын алу керектігі де айтылып кеткен. Президенттің бұл нұсқауы тек әлеуметтік – экономикалық салаға емес, сонымен қатар саяси, құқықтық салаға да қатысы бар. Референдум мәні бойынша жас мемлекетте демократияны кеңейтудің институты болып табылады. Нақты мемлекет басшысының бағдарламасында көрсетілген бағдар бойынша, конституциялық – құқықтық құрылымның проблемаларын шешуді жобаларын жасауымызға болады [1]. Бірінші кезекте референдум ұғымын анықтап алуымыз керек.

Референдум – халықтың еркін білдірудің тікелей нысаны ретінде, басқа тікелей демократия нысандарынан, атап айтқанда бүкілхалықтық сауал жүргізу, сайлаудан ажырататын өзінің ерекшеліктері бар. Шет мемлекеттерінде референдумға әр түрлі анықтама беріліп, жекелеген түрлері тәжірибеде қолданылады. Осыған байланысты референдумның пәнін анықтауға ерекше мән берген жөн. Референдум пәні ол референдумға шығарылатын маңызды мәселелері. Осы позициядан алғанда, жалпы ұлттық дауысқа салатын мәселелердің критерийлерін анықтау қызықтырмай қоймайды. Авторлар келесі критерийлердің негізінде референдум пәнін анықтаған дұрыс деп санайды. Маңыздылығы, ауқымдылығы, мақсаттылығы, бірыңғайлығы, және қол жетімділігі. Сонымен қатар референдум туралы мемлекеттерінде бүкілхалықтық дауыс беруді зерттеу нәтижесі референдумға шығаруға болмайтын сұрақтардың тізімін жасаудың қажеттігін көрсетеді. Референдум ұйымдастыру мен өткізудің құқықтық реттелуін де зерттеген маңызды болып табылады. Қазақстан Республикасының КСРО құрамынан шыққалы бері тәуелсіз мемлекет болғанға дейінгі кезеңде референдум институтының дамуын, оны кезеңдерге бөліп қарастыру керек. Бұл арқылы біз мемлекеттің тарихын ғана біліп қоймай, сонымен қатар тарихтағы референдумға қатысты заңнаманың тиімді жақтарын атап өтіп, қолданыстағы заңнамадағы республикалық референдумды нормативтік-құқықтық жетілдірудің жолдарын анықтаймыз. Референдум институтын зерттеу барысында тек конституция ережелерімен және 2 қараша 1995 ж «Республикалық референдум туралы» конституциялық заң күші бар Президент жарлығымен шектеліп қалмай, республикалық референдумды құқықтық реттеуде Президенттің, Орталық референдум комиссиясының туынды заң актілерін де зерттеген дұрыс. Республикалық референдумды өткізу процесінде көптеген проблемалар туындайды. Сырт көзбен қарағанда ол сайлау

процесінде ұқсас болғанымен, заң қабылдау және мемлекет өмірінің өзге де маңызды мәселелеріне қатысты шешім қабылдау үшін бүкілхалықтық дауыс беру кезінде тек осы тікелей демократия институтына ғана тән ерекшеліктері болады. Сонымен қатар бұл екі институтқа да тән проблемалар бар. Сондықтан бұл екі институтқа тән жалпы заңдылықтарды зерттеу олардың шешімін табуға әкеп соғады. Мәселен, жергілікті өкілдік органдардың республикалық референдумды және сайлау өткізу мен ұйымдастыру кезінде ешқандай қатысы жоқ. Дегенмен де бұл өкілді демократияның органдарын тікелей демократия нысанынан бөліп қарауға болмайды. Екі жақты да биліктің қанар көзі халық болып қарауға болмайды. Екі жақты да биліктің қайнар көзі халық болып қарауға отырғанымыздай, бұл мәселе ерекше зерттеуді қажет етеді.

Референдумның қорытындысын шығарып оған заңи күш беруде де өзінің ерекшеліктері бар. Мәселен, маңыздылығына қарамастан кез келген референдумға шығарылатын сұрақ республикалық референдум да көпшілік дауыспен шешіледі. Ол жаңа конституция қабылдау, конституцияға өзгерістер мен толықтырулар енгізу, не болмаса ол мемлекет өмірінің өзге де маңызды мәселелері болса да көпшілік дауыспен шешіледі. Біздіңше бұл ереже тиімсіз болып есептеледі. Парламентте бұндай мәселелер қаралса неғұрлым кәсіби түрде шешіледі (үштен екі, төрттен үш т.б.) дауыспен шешіледі [2].

Сонымен, жоғарыда аталған проблемалар референдум тақырыбының маңыздылығын және оны зерттеуді қажет ететінін көрсетеді.

Қазақстан Республикасының заң әдебиеттерінде референдум проблемалары тәжірибе тұрғыда әлі жүйеленбеген. Егер жиырмасыншы ғасырдың бас кезіндегі конституциялық құқықтық идеяларға назар аударатын болсақ, онда осы институтты зерттеген кейбір орыс және шетелдік ғалымдардың еңбегіне назар аударуға болады. Бұл Б.Гачека, Л.Дюги, С.А. Котляровский және т.б. еңбегі [3, 73 б.]. Көбінесе референдум мәселелерін Ресей ғалымдары шетелдік тәжірибені қолдана отырып зерттеді немесе шет мемлекеттерді ғалымдары өздері зерттеді. Ең алдымен ол шет мемлекеттерінің конституциялық құқығы бойынша негізгі мамандар – М.А Крутоголов, В.В Маклаков, А.А Мишин; сонымен қатар кейбір шет мемлекеттерінің ғалымдары, атап айтқанда, Д.Геттинг [4, 102 б.]. Референдум теориясы мен тәжірибесіне қатысты кейбір мәселелер С.Ю. Амбарнов, А.А.Белкин, Л.А.Морозова, Ю.Г.Румянцев [5, 152 б.] сияқты кейбір Ресей ғалымдары, сонымен қатар атақты қазақстандық заңгер С.З. Зиманов, Г.С. Сапарғалиев, В.В Мамонов, А.А. Черняков және т.б. ғалымдардың еңбектерінде көрініс тапты [6].

«Референдум» түсінігі латын тілінен аударғанда «referendum» хабар етілуі тиіс дегенді білдіреді. Референдум тікелей демократия, яғни халықтың мемлекеттік мәселелерді шешуге тура қатынасы нысандарының бірі болып табылады. Референдум- сайлау корпусымен конституциялық заңнама ішкі және сыртқы саяси мәселелер жөнінде түпкілікті шешім қабылдау. Мұндай шешім бүкіл халықтық дауыс беру арқылы қабылданады [7, 73 б.].

Референдум әлемнің Норвегия, АҚШ, Франция, Дания, Италия, Ирландия, Бразилия сияқты мемлекеттерінде бірнеше рет өткізілген. Референдумның АҚШ-тың саяси өміріне пайда болуы 1640 жылмен белгіленеді. Оның үстіне тек, 1898 жылы ғана кейбір штаттар азаматтарын заңнамалық деңгейде құқық шығармашылыққа қатыстырған.

XX ғасырдағы өзіне назар аударған кейбір референдумдарға тоқтала кетсек:

- 1975 жылы Англияның Еуропалық экономикалық қоғамдастыққа кіру жөніндегі референдум;

- 1979 Шотландияның Уелстағы автономиясын кеңейту жөніндегі референдум;

- 1979 жылы канададағы Квебек провинциясының құқықтық мәртебесі жөніндегі референдум;

- 1985 жылғы Швейцарияның БҰҰ қосылу мәселесі жөніндегі референдум;

- 1986 жылға Испанияның НАТО қосылу жөніндегі референдум;

- 2003 жылы 14 қыркүйекте Эстонияда өткізілген референдум. Референдум азаматардың көпшілігі Эстонияны Еуропалық одаққа қосылуын қолдап дауыс берді. Еуроптимистер 66,9 пайыз дауыс жинады. Ал қарсы дауыс бергендер саны – 33,1 пайыз болды. Референдумға барлығы 548 233 азамат, яғни эстония азаматтарының 53,4 пайызы қатысты. Эстония конституциясына сәйкес, бұндай референдумға тек Эстония азаматтары ғана қатысуға құқылы. Дегенмен де бұл мемлекеттің азаматтарының 20 пайызынан астамы мемлекеттің тағдырын шешу құқығынан айырылған.

Біздің пікірімізше, шет мемлекеттерде референдум дамуының кезеңге бөлуде Г.В. Синцовпен келісуге болады:

1 – кезең (XV ғасырдың ортасы мен XIX ғасырдың ортасы) – референдум институтының шет мемлекеттерде пайда болып құрыла бастауы.

2 – кезең (XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басы) – шет мемлекеттерде референдум институтын бекітілудің кең таралуы.

3 – кезең (XX ғасырдың ортасы мен бүгінгі кезең) – референдумды халықтық биліктің нысаны ретінде бекіту [8, 73 б.].

Қазақстан Республикасының конституциясында халықтақ егемендіктің идеялары, халықтың бірлігі, азаматтарының бірлігі, азаматтардың құқықтары мен міндеттерінің кепілдіктері айқындалған. Бұл конституциялық құқықтық ережелер толығымен халықаралық құқықтық принциптерге сәйкес келеді.

Ғ.Сапарғалиевтің айтуынша: «мемлекеттік биліктің бірден бір қайнар көзі Қазақстан халқының еркі табылады. Осы жерде халықтың еркін жүзеге асыратын органдарды қалыптастыру мәселесі туындайды. Конституция халыққа билікті тікелей өзі немесе өкілді органдар арқылы жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Егер де халықаралық құқық нормаларында үкімет өз еркін білдіреді деп және мемлекеттік билік органдарының демократиялық сайлауы туралы айтылса, онда Қазақстан Республикасының конституциясы халықтың атынан Парламент және Президент сөйлейді деп көрсетеді. Сонымен қатар тек қана атқарушы орган емес, заңшығару органы да халықтың еркін білдіру керек. Екіншіден, заң жобалары немесе мемлекет өмірінің өзге де аса маңызды мәселелері бүкілхалықтық талқылауға немесе референдумға шығарылуы мүмкін. Осыдан кейін халық тек қана мемлекеттік билік органдарын қалыптастыруға қатысып қана қоймай, сонымен қатар, қажет болған жағдайда жоғары заңшығару билігін жүзеге асырады. Бұл ереже халыққа және мемлекетке де үлкен жауапкершілікті жүктейді. Осындай жағдайда халықты және мемлекеттің тағдыры шешіледі, оның салдары қаншалықты позитивті және негативті болғанымен тек осы мемлекеттің халқына емес сонымен қатар басқа мемлекеттерге де әсерін тигізуі әбден мүмкін [9, 482]. «Халықтың еркі» неғұрлым ауқымы кең өзінің құрылымы бойынша күрделі ұғым болып табылады. Бұл ұғымды әр түрлі тұрғыда түсіндіруге болады. Егер де халықтың еркін социологиялық тұрғыдан қарастырсақ, жоғарыда көрсетілгендей – халық ол нақты бір мемлекеттің

тұрғындары емес, қоғамның прогрессивті дамуына әсер ете алатын адамдар тобын жатқызамыз деп көрсетілген. Ал саясаттану ғылымы халықты демократиялық мемлекеттің саяси билігінің субъектісі ретінде қарастырып, оның еркі азаматтық қоғам мен мемлекеттің байланысын айтады. Ал психология болмыстың психикалық көрінсін зерттейтін ғылым ретінде, халықтың еркін ең алдымен таңдау құқығымен байланыстырады. Сонымен ерік білдіруді заңтану тұрғысынан анықтайтын болсақ, Құқықтағы еркі дегеніміз үстем етуші топтың жалпы экономикалық және жалпы саяси құбылыстан көрінеді және демократиялық қоғамдағы жалпыхалықтық мүдделер болып табылады. Оның келесідей ерекшеліктері болады:

Біріншіден, ол мемлекеттегі құқықтық идеология негізінде қалыптасады;

Екіншіден, ол сәйкесінше мемлекеттің құқық қолданушы органдарымен қалыптасады;

Үшіншіден, ол нормативті формада объективтендіріледі.

Бүгінгі таңда қоғамымыз жаңа демократиялық дамуға бет бұру үшін келесі жағдайларды ескерту қажет:

- саяси режимге жан жақты либерализациялауды жүзеге асыру;
- тұлғаның азаматтың құндылықтарын мемлекет алдында қатаң сақтау керек;
- азаматтық қоғамды дамыту;
- қоғамның барлық салаларында азаматтық қоғамды дамыту.
- халықтың еркін білдіруге заңнамалық деңгейде мүмкіндік жасалынуы тиіс.

Осылайша, халықтың еркі демократияның мәні болғандықтан, ол тек еркін сайлау және референдум нәтижесінде ғана орын алатынын ескеруіміз керек [10].

Ресей Федерациясының 10 қазан 1995 жылғы «Ресей Федерациясының референдумы туралы» заңында жоғарғы тікелей халық билігін жүзеге асыру арқылы референдумға: «заң жобалары, қолданыстағы заңдар және өзге де мемлекет ісінің маңызды мәселелері бойынша Ресей Федерациясының азаматтарының бүкілхалықтық дауыс беруі» - деп анықтама беріледі [11, 154 б.].

Кейбір жағдайларда сайлаушылардың дауыс беруін сонымен қатар плебисцит (латын тілінен «plebiscitum» - халықтың бекітуі, шешім деп аударылады.) деп те атайды. Заңи тұрғыдан алғанда референдум мен плебисциттің ешқандай айырмашылығы жоқ, тек референдум «плебисциттің» синонимі болып табылады. Сайлаушылар референдум арқылы мемлекеттік шешім қабылдайды, ол шешімнің жоғары заңи күші болады. Плебисциттің референдумнан айырмашылығы плебисцит мемлекеттің тағдырын шешетін ерекше мәселелер бойынша өткізілуі мүмкін, оған мемлекеттердің территориясын анықтау, мемлекеттің басшыға сенім білдіру, басқару формасын өзгерту, билік режимінің ары қарай өмір сүруі т.б. мәселелер жатқызылады. Халықаралық құқықтық әдебиеттерде плебисцит ең алдымен, мемлекеттердің территориялық өзгерістеріне (мемлекеттің бөлінуі, тәуелсіздікті алу т.б.) қатысты дауыс беруді білдіреді. Плебисцит қоғам өмірінің аса маңызды мәселелері жөнінде өткізілгенімен, оның нәтижесі өмірінің аса маңызды мәселелері жөнінде өткізілгенімен, оның нәтижесі қоғамның ресмилендірілген пікірі ғана болып табылады [12, 79].

Сонымен, айтылғандарды саралай келе, референдум мен плебисциттің айырмашылығы оларды тағайындау және бүкілхалықтық дауыс беруге бастамашылық білдіретін субъектілерінде екеніне көзіміз жетеді.

1995 жылы 2 қарашадағы «Республикалық референдум туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық заңының **1-бабына сәйкес: «Республикалық референдум - Қазақстан Республикасы Конституциясының, Конституциялық заңдарының және мемлекеттік өмірінің өзге де неғұрлым маңызды мәселелеріне арналған шешімдерінің жобалары бойынша бүкілхалықтық дауыс беру болып табылады».** Көріп отырғанымыздай, алдыңғы заңнамаға қарағанда бұл ұғым неғұрлым кеңейтілген [13].

Сонымен қатар, референдумды халық билігі институтының өзге түрлерінен ажырата білуіміз керек. Олардың ерекшеліктері сайлаушылардың ерік білдіру объектісінде деп заңи құқықтық әдебиеттерде әділетті түрде атап көрсетіледі. Айталық сайлау кезінде сайлаушы азаматтардың ерік білдіруінің объектісі болып депутаттыққа кандидат немесе қандайда бір өкілді органға қызмет болып табылады. Ал референдум кезінде ерік білдірудің объектісі болып, нақты сұрақ, мәселе табылады. Олар - заң, заң жобасы, конституция, ішкі саяси немесе халықаралық сипатқа ие қандай да бір мәселе болуы мүмкін [14, 237 б.]. Сайлау нәтижелері мажоритарлы және пропорционалды жүйе бойынша шығарылады. Бірақ, Қазақстан Республикасы сайлау тек мажоритарлы жүйе бойынша өткізіледі.

Референдуммен қандай да бір органға немесе қандай да бір тұлғаға сенім білдірумен және сайлау өткізу араларында айырмашылықтар бар. Сенім білдіру мәселесі нақты бір субъектіге қатысты қойылады. (мысалы, Президентке, Парламентке) қатысты болуы мүмкін және ол бұл субъектілердің өкілеттігінің міндетті түрде тоқтатылуына әкеп соқпайды, тек сайлаушылардың оларға субъективтік қатынасын (теріс немесе оң) айқындайды. Ал сайлау кезінде сайлаушы азаматтар қандай да бір азаматтарға алдын ала сенім білдіреді және оған қандай да бір сенім береді.

Референдум тікелей демократия, яғни халықтың мемлекеттік мәселелерді шешуге тура қатынасу нысандарының бірі болып табылады. Референдум ол сайлау корпусымен конституциялық заңнама және ішкі және сыртқы саяси мәселелер жөнінде түпкілікті шешім қабылдау. Мұндай шешім бүкілхалықтық дауыс беру арқылы қабылданады.

Қазақстан Республикасының конституциясы мемлекеттің Негізгі заңы ретінде қоғамды демократияландырудың прогресивті құралы болып табылатынын сөзсіз. Республикалық референдумды конституциямызда тікелей бекіту мемлекетте демократиялық үрдістердің қарқынмен дамып отыратындығының көрінісі болап табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 И.Н. Назарбаев «Ұлт жоспары – қазақстандық арманға бастайтын жол» // Егеменді Қазақстан газеті, 2016ж. 5 қаңтар.

2 Судьбу решает каждый (О первом референдуме СССР) [Сборник]-:Известия,1991.-500с.

3 Boyer P. The People.s Mandate Referendums and More Demokratio. - Canada, Toronto, 1992 year 169 p.

4 Крутоголов М.А. Президент Французкой Репспублики. Правовое положение .-М., 1980.-430 с.

5 Амбарнов С.Ю. Законодательство о референдумах (Сравнительный анализ) // Государство и право .1992. С.-10-15.

6 Зиманов С. Конституция и Парламент Республики Казахстан Алматы (Сборник статей 1990-199. Алматы, 1997 г.) – 352 с.

7 Большая Советская энциклопедия Гл.Ред А.М. Прохоров Том 22. М.,1975 -861 с.

8 Черняков А.А. Конституционное право Республики Казахстан : Проблемы теории и практики. Теоретические и дидактические материалы. Алматы, 1997. -138 с

9 Сапарғалиев Ғ.С. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы. Академиялық курс. –Алматы: «Жеті Жарғы», 2009 ж. -544 б.

10 Қожахметова А.Е. Референдум и воля // Фемида .1999.№3

11 1995 жылы 2 қарашадағы «Республикалық референдум туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық заң күші бар Президент жарлығы // «Параграф» ақпараттық жүйесі.

12 Страшун Б.А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран . т. 2 Учебник .Общая часть. – М, «Бек». -1996.-756 с.

13 Михалова А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Учебное пособие, -М.,1997 -285 с.

14 Референдум –основа политической системы// Вестник Европы, 2003 г. 8 апреля.

ЭКОНОМИКА

УДК 336.4

ҚАЗАҚСТАН ЭКОНОМИКАСЫНА ШЕТЕЛ ИНВЕСТИЦИЯЛАРЫН ТАРТУДЫ МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аға оқытушы, магистр **Аяжанова М.К.**

Мемлекеттік және жергілікті басқару мамандығының магистранты **Қажиева А.К.**

І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті

Қазақстан экономикасының қазіргі дамуында шетелдік инвестициялардың маңыздылығы сөзсіз. Қазақстан Республикасының тәуелсіз мемлекет ретінде құрылуынан бастап шетелдік инвестициялардың көлемі екпінді өсуін байқаймыз. Әлемдік шаруашылық дамуының, қазіргі деңгейінде шет инвестициялардың өсуінің күшеюі байқалады, оның қарқыны халықаралық сауда өсуінің қарқынынан асып түседі.

Роль инвестиций в экономике государства огромна, они играют значительную роль в поддержании, функционировании и динамическом развитии экономики страны. Происходящие изменения, в количественном соотношении инвестиций, воздействуют на изменения: объема общественного производства, занятости населения, структурных экономических показателей и динамики развития различных отраслей народного хозяйства.

The role of investment in the economy of the state is huge, they play a significant role in the maintenance, operation and dynamic development of the economy. These changes, in a proportion of investment affect the changes: the volume of social production, employment, structural economic indicators and dynamics of the various sectors of the economy.

Түйінді сөздер: Инвестиция, шетел инвестициясы, демонополизациялау, ішкі капитал, инвестициялық саясат, еркін бәсекелестік, ішкі нарық, экономикалық өсу, мемлекеттік реттеу, ұлттық экономика.

Дамудың қазіргі кезеңінде шетел инвестициясынсыз ұлттық экономиканы түбегейлі жаңғырту мен елдің негізгі салалары мен жекелеген аймақтарында сапалық өзгерістерге қол жеткізуді қамтамасыз ету мүмкін емес. Шетел инвестицияларының құйылысы ішкі нарықты байытуға арналған жаңа тауарлар мен қызмет көрсетулерді ендіруді ұйымдастыруға, экспортты ұлғайтуға және импортты қысқартуға, қосымша жұмыс орындарын құруға, жаңа технологияларды, озық техника мен ноу-хауды игеруге, маркетинг пен менеджменттің озық әдістерін меңгеруге септігін тигізеді. Капиталдың құйылуының арқасында экономиканың салалық құрылымы өзгеруде, жаңа өндірістер мен тіпті тұтастай салалар көріне бастады, сонымен қатар мемлекеттік бюджетті толықтыру үшін салық салынатын база кеңейе түсуде.

Шетел инвестициялары Қазақстан экономикасын демонополизациялау үрдісінде жоғары роль атқарып, еркін бәсекелестікке, өндірісті дамытып, реттеу мен ынталандырудың нарықтық тетіктерінің қалыптасуына әсер етіп және осыған сәйкес жүргізілген шаралардың арқасында терең инфляциядан шығуға мүмкіндік берді. Салықтық түсімдер түріндегі экономикалық тиімділік, ұлттық жеткізушілерді ынталандыру мен ішкі нарықты кеңейтуден басқа тікелей шетел инвестициялары менеджмент, маркетинг, логистика және басқа да салалардың дамуына, кадрларды жетілдіруге ықпалын тигізеді.

Шетел фирмаларының тікелей инвестициялары тек ішкі капитал салымдарының қосымша көзі ретінде ғана емес, сонымен қатар жаңа жетілдірілген технологияларға, сыртқы нарықтағы өткізу жүйесіне, қаржыландырудың жаңа көздеріне қол жеткізу тәсілі ретінде қарастырылуы мүмкін. Шетел инвесторлары жаңа өндірістерді тез құруға көмектеседі. Инвестициялар нәтижесінде мемлекеттік табыстардың артуы мемлекеттің жалпы экономикалық-әлеуметтік өсуіне, тұрғындардың өмір сапасының артуына, жұмыспен қамтамасыз ету мүмкіндіктерін құруға жағдай туғызады. Тікелей шетелдік инвестицияларды елімізге тарту бір жағынан еліміздің өндірістік тиімділігін арттыруға және жұмыс орындарын құруға қажет. Екінші жағынан, Қазақстандық нарықтың тікелей шетелдік инвестицияға өтуі отандық өндірушілердің жұмыстарына кері әсерін тигізеді деген қауіп тудырады.

Шетелдік инвестицияларды тарту жаңа технологияларды ендіруге, сонымен қатар менеджмент пен маркетингтің қазіргі кездегі әдістерін ендіруге, жаңа жұмыс орындарын құруға, жергілікті мамандарды үздіксіз оқытуға және нарық жағдайына байланысты олардың біліктіліктерін көтеруге алып келеді. Нәтижесінде, алынған техникалар мен технологиялар отандық тауар өндірушілердің өндірісін қолдауға және ынталандыруға алып келеді. Сондықтан, Қазақстан экономикасына шетелдік инвестицияларды тарту стратегиялық және тактикалық мәселелерді шешуге бағытталған объективтік қажет процесс болып табылады [1].

Әрбір елдің экономикалық өсуі жаңа ірі масштабты жобалардың көмегімен, инвестиция және инновация, саяси тұрақтылықтан және қаржылық жүйенің тұрақтануынан, инвесторлардың сенімділігі мен ұлттық өндірістің тиімді дамуынсыз қалыптасуы мүмкін емес. Қазақстан тәуелсіздікке қол жеткізген күннен бастап экономикалық жағдайын тұрақтандыру, ішкі экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және инвестициялар тарту жөніндегі саясаты белсенді түрде жүзеге асырылуда, шетел инвестициясын тарту республиканың инвестициялық процесінің жедел әрі тиімді дамуының бірден бір жолы болып табылады. Шетелдік инвестицияларды тарту отын-энергетика, мұнай өндіру және өңдеу, алтын өңдеу өнеркәсіптері, көлік және коммуникация сияқты басты салаларда құрылымдық-инвестициялық саясатты жүргізу, қаржының жетіспеушілігімен, ішкі нарықты тұрақтандырумен байланысты.

Инвестициялық саясат елдің стратегиялық экономикалық мақсаттары мен мәселелерін анықтайтын ең маңызды элемент. Экономикалық реформаларға сәйкес халықаралық капитал мен инвестиция тартудың мемлекеттік саясаты дағдарыс пен инфляцияны тежеуге, жеке инвесторлардың инвестициялық белсенділігін арттыруға және өндірістік құрылымдық өзгерістерге септігін тигізуде. Шетел инвестицияларының Кен өндіру өнеркәсіптеріне келіп түсуі Қазақстан экономикасының шикізат секторын дамытуға жағдай жасайды. Республиканың өнеркәсіп құрылымында шикізат кешенінің үлесі 65% құрайды. Мемлекет саясаты осы сектордағы шикізат ресурстарын ұлғайту мақсатында инвестиция тартуды, қосымша ынталандыруды жақсартуға негізделеді.

Шетел капиталын ұлттық экономикаға тарту өте пайдалы процесс. Біріншіден, шетелдік инвестициялар елдің өндіріс базасын жедел жетілдіруге және оның өндірістік мүмкіндіктерін арттыруға көмектеседі. Екіншіден, шетел фирмалары жаңа өндірістік кәсіпорындар ашумен қатар, капиталдық бәсекелестікте мыңдаған еңбек пен өндірісті ұйымдастыру тәжірибесін ала келеді. Әлемдік тәжірибе дәлелдегендей, капиталдың халықаралық миграциясы,

шаруашылық өмірі барлық ұлттардың қарым-қатынасының тиімділігінің тереңдеуіне алып келді. Бұл жағдай капиталдың өзара қозғалысының дамуы нәтижесінде әсіресе өндірісі дамыған елдер арасындағы қатынастарда анық байқалады. Сонымен қатар әртүрлі елдердің арасындағы ірі трансұлттық компаниялардың қалыптасуы халықаралық мамандандыру мен елдердің экономикалық өзара байланысуының тереңдеуіне әкелуде. Қазіргі уақытта Қазақстанның өлемдік экономикалық жүйеден бөлектенген болашағы жоқ, сондықтан, дүниежүзілік капитал қозғалысына енуі үлкен жетістіктерге жеткізіп отыр деуге болады.

Саясаткерлер мен экономистердің пікірінше, шетелдік күрделі қаржының қатыстырылуымен республикада төмендегі проблемаларды шешуге мүмкіндік туады:

- сыртқа шығару мүмкіндігінің тиімділігін арттыру, оны шикізаттық сипатынан арылту;
- елдің сыртқа шығару қызметтерін күшейту және сыртқы нарықтағы өз орнын табу;
- сырттан әкелінетін өнімдерді ауыстыратын өндірісті дамыту;
- өндірістің ғылыми-техникалық деңгейі, жаңа техника мен технология, басқару әдісін өнім өткізу арқылы көтеру;
- дайын өнімді шығарудың технологиялық бөлігінің қалыптасуын бітіру;
- артта қалған және тоқырап ыдыраған аудандардың дамуына көмектесу;
- ұлттық экономикада жаңа жұмыс орнын жасау;
- қазіргі заманғы өндірістік және басқару тәжірибелеріне мамандарды оқыту, дайындау;
- қазақстанның экономикалық өз дербестігін қамтамасыз ету.

Шетелдік инвесторлар көмегімен, біздің ойымызша, мынадай міндеттерді орындауға болады:

- аймақтың жоғары бағаланған, жаңадан табылған салаларының дамуын ынталандаруын қолдау;
- өндірістің бірқатар тұйықталған жүйесін құру, мүмкіндігінше дайын өнім шығару;
- белгілі салалардағы ұлттық және шетелдік кәсіпорындарға өзара тиімді бәсекеге түсуді қамтамасыз ету үшін қолайлы жағдайлар жасау;
- жұмыспен толық қамтамасыз ету;
- жоғары деңгейдегі капитал қайтарымына жету, сонымен қатар басқа да өте маңызды экономикалық қатынастарды шешуге осы міндеттерді орындай отырып жетуге болады.

Тікелей шетелдік инвестициялар экономикалық реформаға әсер етуде экономиканың басқа нысандарымен салыстырғанда маңыздырақ, үстемдігі жоғары, яғни тауар өндіру мен қызметтер атқаруға күрделі қаржы тауып салудың қайнар көзі, жаңа технологияны пайдалануға, ноу-хау, басқарудың адыңғы қатардағы әдістері мен маркетингті дамытуға қолайлы, сонымен бірге қарызды өтеуге, қаржы жинақтауға өте қажет. Өндіріс пен ғылыми техникалық кооперацияның тығыз байланысып қалыптасуының негізінде тікелей шетелдік инвестициялар ұлттық экономика мен дүниежүзілік шаруашылықтың өміне тиімді үйлесіп байланысуын қамтамасыз етеді.

Шетелдік инвестицияларды мемлекеттік қолдаудың мақсаты экономиканың басым секторларында тауарлар өндіруді, жұмыс атқару мен

қызмет көрсетуді жеделдете дамытуды қамтамасыз ету үшін қолайлы инвестициялық ахуал жасау болып табылады.

Жалпы мақсатқа жету процесінде Қазақстан республикасы мынадай міндеттерді шешеді:

- жаңа технологияларды, озық техника мен «ноу-хауды» енгізу;
- ішкі рынокты жоғары сапалы тауарлармен және көрсетілетін қызметтермен толықтыру;
- отандық тауар өндірушілерді мемлекеттік қолдау және ынталандыру;
- экспортқа бағдарланған және импортты алмастыратын өндірістерді дамыту;
- Қазақстан республикасының шикізат ресурстарын ұтымды да кешенді пайдалану;
- менеджмент пен маркетингтің осы заманғы өндірістерін енгізу;
- жаңа жұмыс орындарын құру;
- жергілікті кадрларды оқытып-үйретудің үздіксіз жүйесін енгізу,
- олардың біліктілік деңгейін арттыру;
- өндірістің қарқындылығын қамтамасыз ету;
- қоршаған табиғи ортаны жақсарту.

Біздің салауатты экономикалық өрлеу стратегиямыз мықты нарықтық экономикаға, мемлекеттің белсенді рөліне және айтарлықтай шетел инвестицияларын тартуға негізделеді [2].

Әрбір ел шетел инвестициясын тарту арқылы өз экономикасын тәуелсіз түрде дамытуға тырысады. Капиталды тарту экономиканың ашық екендігін жария ету емес, бірақ сыртқы экономикалық саясатқа жол беру болып табылады. Қазақстанның шетел инвестициясын пайдалануы келесі стратегиялық мәселелерді шешумен байланысты:

- ұлттық экономиканың жандандыру;
- аумақтардың әлеуметтік және экономикалық диспропорцияларын жою;
- импортты ауыстыратын өндірістерді дамыту;
- бәсекелестік ортаны дамытуға ықпал ететін экономикалық жеке және аралас секторларын қалыптастыру;
- нарықтық инфрақұрылымдарды құру;
- алдыңғы шетел технологияларын, ноу-хау және басқарушылық тәжірибені тарту.

Шетел инвестицияларының ағымын кәсіпорын акцияларын сатып алу, шетел банктерінің несиелері деп бөліп қарастырсақ, Қазақстандағы инвестициялардың ұйымдастырушылық формасының қалаулы түрі – мемлекеттік кәсіпорындармен біріккен кәсіпорындар құру болып отыр. Сонымен қатар, инвесторлар өзін Қазақстан нарығында таныстырудың маңызды жолы – жаңа еншілес компаниялар құруға, жаңа саудалық байланыстар орнатуға бейім.

Қазақстанның бай табиғи ресурстары мен олардың нарықтық потенциалы мемлекетті инвестициялауға әсер ететін стратегиялық бірден-бір фактор болып отыр. Қазақстанның мұнай және газ кендері шетел инвесторларын қызықтыратын негізгі бағыт болып табылады. Қалған экономика секторларын инвестициялау көлемі біршама аздау болса да, тау-кен, геологиялық сапа және кәсіпқойлық қызмет көрсету мен көлік салаларында инвестициялық белсенділік басымырақ.

Шетел инвестициясын кең көлемде тарту жөніндегі жағдайлар қоғам инфрақұрлымының дамып жатқан салалары (көлік, байналыс, сауда, және т.б.) жеткілікті қалыптасқан өнеркәсіптік, құрылыстық және аграрлық потенциалымен қуаттандырылмаған. Маманданған инженер-техникалық және қызметкерлер кадрларының қазіргі экономиканың қиын өндірістік және ғылыми-техникалық мәселелерді шеше білу қабілеттілігі және тәжірибесінің арқасында шетел инвестициясын тартудың төзімді негізі құрылды. Республиканың экономикалық өсуінің маңызды факторларына негіз болған республиканың соңғы жылдардағы инвестициялық процестің активтендірілу барысында айқындалған басымды тенденцияны атап өтпеуге болмайды [3].

Инвестицияны қолдануға тартылған қаражаттар рөлінің күшеюі қоғамдық өндіріске инвестиция тартудың диапазонының кеңейтілуін және инвестициялық қызметтің белсенділігін қуәландырады. Аймақтарға терең экономикалық реформаларды қолдануда аймақтық инвестициялық саясатты әзірлеу мен іске асыру үшін қажетті жағдайларды құруды қажет етеді. Ал бұл өз кезегінде өндірістерді, территорияларды немесе салаларды инвестициялауға шетел инвестициясын тартудың жаңа стратегиясын білдіреді. Ол елімізде орналасқан өндірістердің өзара байланысты жиынтығын, мақсатты және кешендік инвестициялық жобалар мен бағдарламалардың жүзеге асуын қарастырады. Оларға комплекстер, арнайы экономикалық, экспорттық және басқа да зоналар жатады. Олардың дамуы аймақтың инвестициялық бағдарламаларының міндеттері мен мақсатқа жетуге бағытталған ұзақ мерзімді инвестициялық бағдарлама базасының негізінде жүзеге асырылады. Берілген міндеттердің ойдағыдай шешілуі үшін келесі шараларды жүзеге асыру қажет:

- аймақтар мен территорияларда экономиканы құрылымдық қайта құруда шетел капиталының белсенді қатысуын қамтамасыз ету;
- әлемдік экономикалық жүйеге кең көлемде өту мақсаты мен шетел инвестициясын тарту үшін аймақтарда қолайлы жағдайлар құру;
- аймақтарға әлемдік дәрежедегі технологияны орналастыратын және құрылымдық мәселелерді шешуде көмегін тигізетін инвесторлар қатынасынан «ашық есік» саясатын жүйелі түрде өткізу;
- аймақтардың әлеуметтік-экономикалық мәселелерін шешуге бағытталған инвестицияларға жәрдемдесу.

Минералды-шикізат ресурстарына бай аймақтарда капиталды қажет ететін кен өндіру, қайта өңдеу кәсіпорындарына базисті ресурстар жинайтын жаңа ережені енгізуде ыңғайлы жағдайлар жасалуда. Осының арқасында ресурстарға шығынның аз жұмсалуды, әсіресе әлемдік бағалардан төмен тауарларға мүмкіндік туып отыр. Ресурс жинайтын технологияны өнеркәсіптік базалық салаларға енгізу ғылымды қажет ететін өнеркәсіпті және жоғары технологияны инвестициялаудың сапалы негізін құрды. Себебі ресурс жинайтын технологияны енгізудің арқасында капиталды қажет ететін саланың инвестициясын төмендетіп, алынған нәтижені ғылымды қажет ететін және жоғары технологиялы өндіріске жұмсауға болады.

Жақын және алыс шет мемлекеттерінің тәжірибесі көрсеткендей, инвестициялар нарықтық экономиканың қалыптасуы мен дамуының маңызды факторы болып табылады, сонымен қатар өндірістік аппаратты жаңартып қайта құрып жаңа өндіріс пен кәсіпорындардың құылуын қамтамасыз етеді. Сол себепті мемлекеттік экономикалық аймақтарға шетел капиталын ынталандыру мен қолдану қазіргі кезеңнің инвестициялық үрдісінің заңды басымдылығы болып

табылады. Нәтижесінде шетел инвестициясының мақсатты бағытталған әсері Қазақстанда құрылымдық саяси-экономикалық, энергетикалық және азық-түлік саясатын қамтамсыз етуге, сонымен қатар бай минералды-шикізат ресурстарын пайдаланумен байланысты тау-кен өнеркәсібінің стратегиялық маңызды саласының жылдам дамуына бағытталып отыр. Бай минералды-шикізат ресурстарын пайдаланумен байланысты өнеркәсіптің құрылымы жақсарады.

Шетелдік инвестициялардың қазіргі кезде атқарып жатқан қызметтерінің ауқымы кең, атап айтсақ:

- мемлекеттің әлуеметтік-экономикалық жағдайына байланысты әртүрлі мөлшерде жеңілдетілген несиелер беру;
- ынтымақтасу аясында әлуеметтік-экономикалық тығырықтан шығуға жол көрсететін кеңестер беріп, басқа да көмектер көрсету;
- экономикалық құрылымдық өзгерістерін жүзеге асыратын шараларды талдап, жан-жақты қаржыландыру мүмкіншіліктерін жасау.

Еліміздің жалпы ұлттық капиталын өсіруде инвестициялық процестің орны ерекше. Соның ішінде нарықтық экономикалық және әлеуметтік инфрақұрылымдарды тұрақтандырып, олардың құрылымдық жүйесінің өзгеруіне үлкен үлес қосатын шетел инвестицияларының маңызы зор.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Байбосынова Г.Ж., Абдрахманов Б.М. Қазақстан Республикасындағы шетел инвестицияларының рөлі // Қазақстанның ғылыми әлемі.- 2013.- №1.- 223-226 б.
2. Международные инвестиции. Структура международных инвестиций // <http://fin-result.ru/mezhdunarodnye-investicii1.html>
3. Асилова А.С. Инвестицияны қаржыландыру және несиеу: оқулық. – Алматы: Экономика, 2012.-310б.

ӘОЖ 001.83

ЖАҒАҢДАНУ ЖАҒДАЙЫНДА ҚАЗАҚСТАННЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ТЕХНИКАЛЫҚ ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫ

Кантуреев М.Т., Султанова Г.С., Ағымбай А.О., Абжақов А.Т.

І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті

Мақалада халықаралық ғылыми-техникалық ынтымақтастық (ХФТЫ) сипаты мен міндеттеріне шолу жасалды және оның дамуына ықпал ететін факторларды сипатталды. ХФТЫ ең көп тараған түрлері мен нысандарына анықтама берілді.

Статья представляет собой обзор, в котором рассматриваются сущность и цели международного научно-технического сотрудничества (МНТС). Описываются факторы, обуславливающие его развитие. Дается характеристика наиболее распространенных видов и форм МНТС.

The article is an overview, which examines the nature and purposes of the international scientific and technical cooperation (ISTC). The factors that contribute to its development are described. The most common types and forms of ISTC are characterized.

Кілт сөздер: Халықаралық қатынастар, ғылыми-техникалық ынтымақтастық, инновациялық экономика.

Халықаралық ғылыми-техникалық ынтымақтастық - сыртқы экономикалық қызметтің неғұрлым серпінді дамып келе жатқан бағыттарының бірі; ғылыми-техникалық проблемаларды бірлесіп талдап шешу, ғылыми нәтижелер мен өндірістік тәжірибені алмасу, білікті кадрларды бірлесіп даярлау жолындағы ынтымақтастық. Осы ынтымақтастық аясындағы іргелі зерттеулер жер қойнауын, әлемдік мұқитты, ғарышты игерудің практик. міндеттерін шешуге дейінгі кең ауқымды мәселелерді қамтиды. Ынтымақтастықтың алуан түрлі нысандары (өзара ақыл-кеңестер, ғыл. болжамдар әзірлеу, ғыл.-зерттеулер жүргізу кезіндегі бірлесулер, ғыл.-тех. ақпарат, патент ісі, өнертабыс, стандарттау саласындағы ынтымақтастық, т.б.) қатысушы елдердің өздерінің ұлттық мүдделері мен экон. даму ерекшеліктеріне неғұрлым сай келетіндерін таңдап алуына мүмкіндік береді.

Әлемдік практиканы зерттеу ұлттық экономиканың бәсекеге ықпалына әсер етін экономикалық факторларды реттеудің өзектілігін көрсетті. Мысал ретінде, өндіруші үшін қолайлы жағдай жасау, бәсекелестікті реттеу және компанияларды мемлекеттік қолдау саласындағы ЕО саясаты қызмет ете алады.

ЕО негізгі құжаттарының арасынан бәсекелестікті реттеу саласындағы Рим шартын, Бірыңғай еуропалық актіні, Маастрих шартын атап өтуге болады.

Бәсекелестікті реттеу және ғылыми-техникалық ынтымақтастық саласындағы ЕО саласының ауқымдылығын кәсіпорындарға мемлекеттік көмек туралы 1000 іске дейін және бәсекелестіктің бұзылуы туралы осыншалықты істі ЕО шегінде кәсіпорындарды қосу және алу туралы 150-ге жуық ақпаратты қарау деректері көрсетіп отыр. Қаралған істер арасында «Боинг» және «Дуглас» компанияларының рұқсатты қосылуын мойындау, «Люфтганза» неміс компаниясы мен «Бомбардье» дат авиакомпаниясын, «Тиссен» және «Крупп» неміс металлургиялық компаниялары мен «Томпсон» (Франция) және «Сименс» (Германия) электр техникалық компанияларын құруды атап өтуге болады.

Соңғы жылдары Еуропалық Одақтың бәсекелестікті реттеу саясаты және оның ішінде ғылыми-техникалық ынтымақтастықты қоғамдық пайдалану қызметтерінің бірыңғай нарығын – қаржылық, көліктік, пошта және телекоммуникация, сондай-ақ бірыңғай энергия нарығын құру саласын қамти бастады. Бұл жағдайда, ЕО қатысушы елдерінде дау мен жанжал сөзсіз, өйткені ырықтандыру мен мемлекетсіздендіру үдерісі оларда әртүрлі нысандар мен әртүрлі қарқындарда дамиды. Солай болса да, барлығы ЕО бәсекелестік саясаты маңызды бағыттарының бірі аталған нарықтардағы қалыпты және тиімді реттеуді қамтамасыз ету екендігін мойындайды. Осы мақсатқа жету үшін ЕО мемлекет пен кәсіпорындардың, оның мемлекеттік кәсіпорындардың арасындағы қаржылық қатынастардың жариялылығын қамтамасыз етуге мүмкіндік алады.

Экономикалық қызметтің барлық салаларында мемлекеттің бәсекелестік саясаттан тұрақты шегінуіне байланысты қауіпті сезіну осы елдердің үкіметтерін ұжымдық іс-әрекеттердің нысандарын іздеуді және тіпті әлемдік реттеуді жүргізуге мәжбүрлейді. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін әлемде үкіметаралық ұйымдардың желісі қалыптасты. Оларды мынадай үш санатқа бөлуге болады:

- мамандандырылған халықаралық ұйымдар – әлемдік экономиканың кедергісіз қызметін қамтамасыз ететін ХВҚ және бүкіл әлемдік банк;

- экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы түрінде 1960 жылы құрылған өңірлік халықаралық институттар. Олардың қызметінің мақсаты – қатысушы елдер арасында бәсекелестік ережелерін үйлестіру жолымен экономикалық өсуді ынталандыру және «үшінші әлем» елдерімен диалог жүргізу;
- әмбебап халықаралық ұйымдар – БҰҰ және онымен байланысты мекемелер.

Интернационалдандыру жағдайына бейімделе отырып, қазіргі нарықтық шаруашылық халықаралық Сауда палатасы сияқты мемлекетаралық бірлестікті – ғаламдық экономиканы басқарудың жаңа нысандарын құрды. Олар соғысқа дейінгі уақыттан жұмыс істейді, алайда сол жылдары өз қызметін айтарлықтай кеңейтті.

Бағалы қағаздар нарығындағы халықаралық операторлар қауымдастығы; халықаралық бухгалтерлік есеп стандарттарының комитеті және басқалар.

Бүкіләлемдік Сауда ұйымының (БСҰ) реттегіш шарттарына ерекше назар аудару қажет. Мысалы, жоғары технологиялар саласына жататын тауарлар мен қызметтер саудасын реттеу БСҰ-ның - ТСБК, СҚБК және ТРИПС келісімінің үш топтамасына енгізілді.

Технологиялық күрделі және ғылымды қажетсінетін тауарлар тарифтер мен сауда жөніндегі Бас келісімге енгізіледі (ТСБК – General Agreement on Tariffs and Trade);

- жаңа технологиялық күрделі қызметтер, әсіресе телекоммуникация саласында сауда қызметтері жөніндегі Бас келісім шегінде реттеледі (СҚБК - General Agreement on Trade in Services);

- әлемдік сауда үдерістерінде интеллектуалдық меншік құқықтарын қамтамасыз ету мәселесі ЗМҚҚМ - Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights шегіндегі келісімдерге жатады.

Осы топтамалардың әрқайсының шегінде оларға енгізілген тауарлар саудасының реттеу ерекшелігін ескеретін арнайы келісімдер жүйесі жасалады.

Сөйтіп, әртүрлі елдерде инновациялық қызметті жандандыруға бағытталған халықаралық ғылыми-техникалық әріптестіктің болашағы мен маңыздылығы (әсіресе, кеңес дәуірінен кейін) айқын. Оның үстіне, Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына қатысушы мемлекеттердің жалпы әлемдік үдерістен айтарлықтай қалып қойғандығы әділ атап өтіледі. Осылайша, егер ғылым мен бизнестің ықпалдастық деңгейін және ғылыми әзірлемелерді енгізу жылдамдығын сипаттайтын «инновациялар индексі» ала отырып, инновациялық белсенділік мәселелері бойынша мемлекеттер жағдайын анықтайтын болсақ, онда әлемдік көшбасшылар АҚШ, Тайвань, Финляндия, Швеция, Жапония, ал ТМД мемлекеттері осы көрсеткіштер бойынша үшінші ондықта болып табылады.

Кесте 1 – ҚР ғылымның жағдайы мен дамуының негізгі көрсеткіштері

	2011	2012	2013	2014	2015
Жалпы ішкі өнім, млрд. теңге	27 300,6	30 347,0	35 275,2	38033,1	40 761,4
Зерттеулер мен әзірлемелерге жұмсалған ішкі шығындар қолданыстағы бағада, млн. теңге	43 351,6	51 253,1	61 672,7	66 347,6	69 302,9

жалпы ішкі өнімге пайызбен	0,16	0,17	0,17	0,17	0,17
Зерттеулер мен әзірлемелерді орындаған ұйымдар саны	412	345	341	392	390
Зерттеулермен және әзірлемелермен айналысатын персонал саны (жыл соңына), адам	18 003	20 404	23 712	25 793	24 735
соның ішінде:					
зерттеушілер	11 488	13 494	17 195	18 930	18 454
одан:					
ғылым докторлары	-	-	1 688	2 006	1 832
бейіні бойынша докторлары	1 486	719	605	596	566
ғылым кандидаттары	3 286	3 629	4 915	5 254	5 165
Зерттеулер және әзірлемелермен айналысатын ұйымдардың негізгі қаражаттары, млн. теңге	29 527,5	37 950,6	-	-	-
Экономикалық қызмет түрлері бойынша жұмыспен қамтылғандардың орташа айлық атаулы жалақысы, теңге					
Зерттеулер мен әзірлемелер	121395,0	148530,0	153567,0	174 225,0	186999,0
Жоғары білім	87 498,0	102016,0	110017,0	117 600,0	124711,0
Дереккөз – ҚР Статистика комитетінің материалдары					

Болашағы бар ғылыми-техникалық мәселелерді шешу үшін бірнеше елдің күш-жігерін біріктіру қажет. Болашақта экономикалық дамудың қозғаушысы ретінде инновациялар жаңалықтарды жасаушылардың арасындағы бәсекелестік негізінде емес (шексіз жоғары шығын, инновациялардың күрделілігі мен жүйелігі, жекелеген елдердегі ресурстардың шектеулілігі және өзге де факторлардың салдарынан), қайта

олардың ынтымақтастық, білімді, тәжірибені ресурстарды біріктіру негізінде құрылатын кезеңнің болуы мүмкін.

Бәсекеге қабілеттілік деңгейіне ауқымдастыру үдерісінің ықпалына жауап ретінде қазіргі уақытта әзірленген 2015 жылы дейінгі мерзімдегі ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің инновациялық ынтымақтастық мемлекетаралық бағдарламасы тұжырымдамасының жобасы, сондай-ақ Еуразиялық Инновациялық жүйе құру тұжырымдамасы ұсынылды.

Аталған тұжырымдамалар ТМД мен ЕурАзЭС құрамына кіретін мемлекеттерді экономиканың нақты секторларында технологиялық жаңғыртуды қамтамасыз ететін жағдайларды жасауға, бірлескен зерттеулер мен әзірлемелер жүргізуге, нано және биотехнологияны, ақпараттық және энергия үнемдеу технологиясын енгізуге бағытталған, негізгі алтыншы технологиялық укладты құруға және зияткерлік, инновациялық экономикаға

көшуге байланысты жоғары технологиялы және бәсекеге қабілетті өндірісті құру саласындағы инновациялық жобаларды жүзеге асыру үшін ғылыми және инженерлік-технологиялық кадрларды даярлауға бағыттайды.

Кесте 2 - Қазақстан Республикасында инновациялық өнімдерінің ЖІӨ-дегі үлесі және инновация саласындағы белсенділік деңгейі, %

	2010	2011	2012	2013	2014
Инновациялық өнімдерінің ЖІӨ-дегі үлесі, %	0,66	0,86	1,25	1,69	1,50*
Инновация саласындағы белсенділік деңгейі, %	4,3	5,7	7,6	8,0	8,1

ТМД және ЕурАзЭС қатысушы мемлекеттерінің экономикалық бірігу негізіне бірыңғай мемлекетаралық инновациялық кеңістік құру идеясы жатады. Оның шегінде ғылыми-техникалық әзірлемелер мен жаңалықтарды тиімді пайдалану, жоғары технологияны енгізу және бірлескен бәсекеге қабілетті өндірісті құру үшін құқықтық, ұйымдық, қаржылық және өзге мүмкіндіктер пайда болады.

Бұл жағдайда бірыңғай мемлекетаралық инновациялық кеңістік ретінде ТМД мен ЕурАзЭС мүше мемлекеттерінің инновациялық әлеуетін біріктіру негізінде қоғам қызметінің әртүрлі салаларына жоғары ғылымды қажетсінетін технологияларды жасау мен енгізуге бағытталған ғылыми-техникалық, инновациялық, кәсіпкерлік қызмет салаларындағы ғалымдардың, мамандар мен кәсіпкерлердің мемлекетаралық кеңістігі түсініледі.

Еуразиялық инновациялық кеңістікте қазіргі уақытта Еуразиялық экономикалық қоғамдастық ерекше орын алады.

Оның құрамына Ресей, Белоруссия Республикасы, Қазақстан Республикасы, Қырғыз Республикасы, Тәжік Республикасы, Өзбек Республикасы кіреді. Армения Республикасы мен Украинаның қоғамдастықтағы бақылаушы мәртебесі бар. ЕурАзЭС 2000 жылы Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың бастамасы бойыншы құрылды. Аталған қоғамдастықтың болашақта толыққанды Еуразиялық одақ болатындығы көзделеді. Оның негізінде бірыңғай экономикалық және инновациялық кеңістік, сондай-ақ Еуроодақ баламасы бойынша оның құрамына кіретін елдердің заңнамасын үйлестіру мүмкіндігі жатыр.

Қазіргі уақытта ЕурАзЭС шегінде бірқатар маңызды құжаттар, атап айтқанда бірыңғай Кедендік кодекс қабылданды. 2010 жылғы қаңтардан бастап ЕурАзЭС жанынан Кедендік жұмыс істей бастайды. Оны құру туралы тиісті келісімге Ресей Федерациясы, Белорусь Республикасы мен Қазақстан Республикасы қол қойды.

Еуразиялық инновациялық жүйені құру тұжырымдамасы әзірленді. Жаңа салалық экономиканы дамыту саласындағы Мемлекетаралық Тұжырымдамасына сәйкес (инновациялық саясат) ЕурАзЭС мүше мемлекеттері қазіргі әлемдік үдерістерге, халықаралық нормалар мен ережелерге бейімделетін болады.

Мемлекетаралық инновациялық саясатты жүзеге асыру ұлттық инновациялық жүйелер мен еуразиялық инновациялық жүйені құруға негізделеді. Бұл жүйелер қысқа мерзімде және жоғары тиімділікпен ЕурАзЭС мүше

мемлекеттерінің зияткерлік, технологиялық және өндірістік әлеуеті өндірісінде пайдаланылатын болады.

Еуразиялық инновациялық жүйенің қоғамдастық елдері экономикасы дамуының жаңа шарттарына бейімделуі ең алдымен, трансұлттық компаниялар дамуы үлгісінен бас тартуға, өндірушілер мен тұтынушылардың желілік кластерлік ықпалдастық қызмет үлгілеріне көшуге, инновациялық қызмет саласында, интеллектуалдық экономика саласында, кәсіпкерлік секторда мемлекеттік – жеке меншіктік әріптестік тегершіктерін дамыту үшін жағдай жасауға негізделген дағдарыс мерзімінде экономиканы дамытудың ұстанымын ауыстыру пайда болады.

Көрсетілген мәселелерді шешу ұлттық инновациялар жүйесі ресурстарын біріктіретін және ең бастысы инновациялық дамудың тұрақты жүйелік сипатын беретін ұлттық инновациялық жүйелерді біріктіретін бірыңғай мемлекетаралық инновациялық кеңістік шегінде еуразиялық инновациялық жүйені дамыту үшін қажетті жағдайлар жолымен ғана ықтимал. Олар ғылыми-техникалық әзірлемелер мен жаңалықтарды олардың жасалған орындарына қарамастан, тиімді пайдаланылуына ықпал ететін болады.

Еуразиялық экономикалық қоғамдастық шегінде бірыңғай мемлекетаралық инновациялық кеңістікті құру жақын он жылдықта ЕурАзЭС-ке қатысушы мемлекеттер идеяларын біріктірудің жалпы мойындалуы болуға тиіс.

ЕурАзЭС-тің Жоғары технологиялар орталығының қатысуымен еуразиялық инновациялық жүйені құрудың ЕурАзЭС-ке қатысушы мемлекеттердің инновациялық қызмет саласындағы институттарды дамытуға және институционалдық қатынастарды үйлестіруге бағытталатын болады. Бұл еуразиялық достастық елдерінің бірыңғай инновациялық кеңістігін қалыптастыру үшін қажетті ұйымдық және құқықтық жағдайлар жасауға, кездесетін әкімшілік кедергілердің еңсерілуін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Еуразиялық инновациялық жүйе шегінде ғылым, білім, ғылыми-техникалық ақпаратты, сараптамаларды, техникалық реттеуді, кәсіпкерлікті қаржыландыру мен ынталандыру саласын дамытуды қамтамасыз ететін негізгі институттар мен институционалдық қатынастардың дамуын қамтамасыз ету көзделеді.

ЕурАзЭС-ке мүше мемлекеттер қоғамдастығы атқарушы билік органдары мен бизнес өкілдерінің қызметін үйлестіру үшін қазіргі уақытта Еуразиялық экономикалық қоғамдастықтың Жоғары технологиялар орталығы құрылды. Оның мақсаты – бірлескен ғылыми-техникалық бағдарламалар мен жобаларды әзірлеуге қатысу.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Интеллектуалды экономика – XXI ғасырдың технологиялық жаңғыруы / С.Ю. Глазьев, О.С. Сәбден, А.Е. Арменский, Е.А. Наумов / Редакциясын басқарған О.С. Сәбден. – Алматы: КР БҒМ ҒК Экономика институты, 2010 – 333 б.
2. Мухамеджанов Б., Стратегическая цель науки — инновационное развитие экономики. //Казахстанская правда. - 2002. — 18 ноября. — С.3.
3. Кошанов А. Национальные экономические интересы и отношения собственности. Алматы: Эксклюзив, 2009. – 536 с.
4. Львов Д.С., Глазьев С.Ю. Теоретические и прикладные аспекты управления НТП. / Экономика и математические методы. 2014. № 5.

5. Сабден О. Инновационная экономика. – А: Эксклюзив, 2008. – 422 с

УДК 336.7

СУЩНОСТЬ И ВЗАИМОСВЯЗЬ СОБСТВЕННОГО КАПИТАЛА С НАДЕЖНОСТЬЮ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ

Молдаәкімұлы Р. магистрант

Жетысуский государственный университет им.И. Жансугурова,
г.Талдықорган. www.moldaakim@mail.ru

В статье рассматривается роль собственного капитала в деятельности коммерческих банков. Так как собственный капитал является стартовым капиталом для начала деятельности любой финансовой организации. Также говорится о факторах собственного капитала, зависящих параметры деятельности банков.

Мақалада коммерциялық банктердің қызмет етуінде меншікті капиталдың атқаратын рөлі қарастырылады. Өйткені, меншікті капитал кез келген қаржылық ұйымдардың қызмет етуінің бастапқы капиталы болып табылады. Сонымен бірге банктердің тиімді жұмыс істеуіне әсер ететін меншікті капиталдың факторлары да сөз етіледі.

The article deals with the role of commercial banks. The equity is the starting capital for the start-up of financial institution. Also it refers to the equity factors depending parameters of banks' activities.

Ключевые слова: собственный капитал, стратегия, капитал, баланс, банк, инвестиция, стоимость, величина капитала, устойчивость банка

Практически любой аспект банковского дела прямо или косвенно связан с наличием капитала и/или его стоимостью. При оценке надежности и безопасности конкретного банка капитал является одним из ключевых факторов. Достаточное количество собственных средств банка способствует его стабильному функционированию и нейтрализации разнообразных рисков, которым он подвергается в процессе этого функционирования. Капитал поглощает возможные потери и тем самым создает основу для поддержания доверия к банку со стороны вкладчиков. Капитал также в конечном счете определяет кредитоспособность банка. Баланс банка не может расти сверх пределов, обозначенных коэффициентом достаточности капитала. Следовательно, наличие капитала определяет максимальный объем активов[1].

Методика расчета собственного капитала и инвестиций банка определяется уполномоченным органом.

В случае, если сумма обязательств банка превышает стоимость его активов, собственный капитал банка является отрицательным.

При установлении в течение трех последовательных календарных месяцев отрицательного размера собственного капитала у банка уполномоченный орган вправе по согласованию с Правительством Республики Казахстан принять решение о принудительном выкупе акций его акционеров и незамедлительно реализовать их новому инвестору по цене приобретения, на

условиях, гарантирующих увеличение капитала банка и его нормальное функционирование с учетом взятых инвестором обязательств.

Принудительный выкуп уполномоченным органом акций банка осуществляется по цене, определяемой исходя из стоимости активов банка за вычетом суммы его обязательств на дату принятия им решения о принудительном выкупе акций (долей акционеров) банка в целях их последующей реализации новому инвестору. Реализация выкупленных акций банка производится уполномоченным органом незамедлительно по цене их приобретения. Права и обязанности владельцев всех принудительно выкупаемых акций банка переходят к новому инвестору [2].

В случае наступления срока исполнения обязательств, по которым могут быть предъявлены требования к банку, но которые не предъявлены до принятия решения о принудительном выкупе акций банка, такие требования считаются погашенными, за исключением требований по депозитам физических и юридических лиц.

Порядок принудительного выкупа акций банка и их обязательной последующей продажи инвесторам устанавливаются уполномоченным органом.

Стоимость и величина капитала влияют на конкурентную позицию банка. Поскольку акционеры ждут прибыли от своих инвестиций, обязанность получить эту прибыль влияет на цены банковских продуктов. С другой стороны, чтобы осуществлять кредитные операции, нужно привлекать депозиты клиентов, а это подразумевает доверие общественности к банку, которое, в свою очередь, наилучшим образом достигается и поддерживается с помощью резервного запаса капитала. Если банк испытывает недостаток капитала или если стоимость его капитала слишком высока, банк рискует уступить свой бизнес конкурентам.

Важнейшая роль капитала состоит в обеспечении стабильности и поглощении потерь и тем самым в функционировании в качестве средства защиты вкладчиков и других кредиторов в случае ликвидации. В этой роли капитал банка должен обладать тремя важными характеристиками:

- он должен быть долгосрочным (постоянным);
- он не должен быть связан с обязательными фиксированными требованиями к прибыли;
- он должен предусматривать субординацию прав вкладчиков и других кредиторов.

Кроме общей суммы капитала важную роль играют и сами владельцы банка, особенно те, кто может непосредственно влиять на стратегическую политику и политику управления рисками банка. Структура владения банком должна обеспечивать целостность капитала банка и при необходимости поступление дополнительных сумм капитала. Она не должна негативно влиять на состояние капитала банка или подвергать его каким-либо дополнительным рискам. Это также справедливо в отношении структуры владения банком, входящих в финансовые конгломераты [3].

Надежность банка одновременно предполагает и его устойчивость, в тоже время надежность и устойчивость не являются тождественными понятиями. Под устойчивостью в классическом смысле понимается способность системы возвращаться в состояние равновесия при внешних возмущающих воздействиях. На наш взгляд, надежность банка представляет некоторую статическую (фиксированную) величину в рамках определенного периода времени. В тоже время устойчивость является динамичной величиной, характеризующей

стабильность достигнутого оптимального соотношения между прибыльностью и платежеспособностью. Следовательно, устойчивость является условием надежности банка в динамике(развитии).

Устойчивость банка зависит от воздействия дестабилизирующих экзогенных и эндогенных факторов, которые в экономике отождествляются с рисками. Риск представляет собой вероятность неблагоприятного влияния определенного события или действия. Следует отметить, что положительное влияние событий или действий не трактуется как риск. Можно сделать вывод о том, что устойчивость банка связана с действием именно негативных факторов.

Исходя из классического определения устойчивости и приняв во внимание выделенные характеристики рассматриваемой категории, было сформулировано следующее определение:» Устойчивость банка- это способность к сохранению достигнутого уровня надежности при воздействии внешних и внутренних рисков». По нашему мнению, экономическая устойчивость предполагает не только возврат в предкризисное состояние, но и достижение более высокого уровня надежности. Последнее обстоятельство является существенным признаком устойчивости, характеризующим динамичность банковского бизнеса.

Собственный капитал является основой устойчивости банка, так как только при условии наличия и увеличения собственного капитала банк имеет возможность осуществлять операции и достигнуть баланса между прибыльностью и ликвидностью. Это позволяет сделать вывод о том, что собственный капитал является одним из важнейших показателей устойчивости банка [4].

Анализ теоретических исследований показал, экономическая устойчивость является сложным понятием, включающим несколько структурных составляющих ее общеэкономического содержания. В структуре устойчивости банка наряду с такими блоками как финансовая, коммерческая, функциональная, организационно- структурная устойчивость была выделена капитальная. При этом указано, что капитальная устойчивость определяется величиной собственного капитала банка.

Исследование иерархических взаимосвязей между банковской надежностью и устойчивостью, выявление роли собственного капитала в обеспечении надежности и устойчивости банка позволило уточнить экономическое содержание капитальной устойчивости и сформулировать следующее определение. Итак, капитальная устойчивость банка означает способность банка, обеспеченную собственным капиталом, к сохранению и повышению надежности при воздействии внешних и внутренних рисков. Капитальная устойчивость в нашей трактовке выступает как компонент устойчивости банка в целом.

Собственный капитал, как следует из вышеизложенных положений и сформулированной функции надежности, является параметром капитальной устойчивости. Закономерным является изучение функций собственного капитала, обусловивших данную стратегически важную роль.

Специфика собственного банковского капитала проявляется в небольшой величине относительно пассивов банка, что предопределяет высокий левераж и повышенный риск по сравнению с другими организациями. Эта специфика отражается на характере функций собственного капитала банка.

Первой функцией является защитная, которая отражает специфику банковского собственного капитала банка, предопределяющую необходимость страхования рисков банковской деятельности. Резервная функция отражает

чистый эффект проявления защитной функции собственного капитала банка, так как собственный капитал и представляет резерв, который служит источником покрытия непредвиденных рисков банковской деятельности или возмещения потерь кредиторов и владельцев при банкротстве. Регулирующая функция собственного банковского капитала является опосредствованным эффектом защитной функции, поскольку при установлении формальных показателей надежности банка на базе собственного капитала, а также автономных показателей достаточности капитала преследуются следующие цели: 1) защита вкладчиков и кредиторов банка от потерь; 2) защита государства от потерь в случае банкротства или потери устойчивости банка. Надзорные банковские органы вводят ограничение риска операций банка путем соотношения пассивных, активных и внебалансовых операций с размером собственного капитала банка. Признание государством данных показателей наиболее важными для оценки надежности банка делает собственный капитал важнейшим информационным ориентиром для клиентов, вкладчиков банка и общества в целом [5].

Собственный капитал, вне зависимости от направлений использования и величины, сохраняет черты капитала, и базовой функцией собственного капитала является производительная. Осуществление производительной функции включает два эффекта: чистый и опосредствованный. Чистый эффект производительной функции проявляется как оперативная функция, то есть через использование собственного капитала в качестве источника финансирования активных операций. Опосредствованный эффект реализуется через создание основы для наращивания активных операций и косвенное регулирование риска.

Можно констатировать тот факт, что собственный капитал представляет собой объект, структура которого непрерывно модифицируется под воздействием общих тенденций развития банковского дела. На современном этапе развития банковского дела можно отметить три ключевых подхода к формированию собственного капитала банка общий («бухгалтерский»), коммерческий и регулирующий. Согласно первому подходу собственный капитал включает элементы, являющиеся собственностью владельцев банка. Коммерческий подход принимает во внимание только производительную сущность собственного капитала, включая в состав капитала-брутто все статьи, которые по стабильности могут быть приравнены к нему. Регулятивный подход основан, прежде всего, на защитной функции собственного капитала, соответственно, регулятивный капитал включает все элементы, которые могут быть использованы для покрытия рисков банковской деятельности [6].

Следовательно, каждый из двух подходов базируется только на одной из функций собственного капитала, отражая специфику субъективных целей, и элементы собственного капитала в отмеченных концепциях также воспроизводят определенную степень субъективизма. Таким образом, капитал-нетто и регулятивный капитал не могут служить эффективными параметрами капитальной устойчивости банка, они могут использоваться как показатели, характеризующие отдельные свойства собственного капитала. Анализ подходов к структурированию собственного капитала позволил сделать вывод о том, что компонентом, наиболее объективно характеризующим капитальную устойчивость, является собственный капитал, включающий уставный капитал, дополнительный капитал, резервы, сформированные из прибыли прошлых лет, нераспределенную прибыль. Выделенные компоненты выполняют в полной мере

функцию защиты кредиторов банка и производительного ресурса, представляя одновременно средства, бесспорно принадлежащие банку.

В основе капитальной устойчивости банка лежит собственный капитал, при этом максимизация его стоимости является условием сохранения устойчивости банка и гарантирует приток капитала в будущем.

Показатели стоимости собственного капитала можно отнести к качественным признакам капитальной устойчивости. Регулятивным показателем капитальной устойчивости, существенным для надзорных органов и контрагентов банка, выступает и достаточность собственного капитала для покрытия банковских рисков. Следовательно, анализ капитальной устойчивости также должен опираться на методы оценки собственного капитала.

Наиболее полную характеристику капитальной устойчивости можно вывести из декомпозиционной модели оценки доходности собственного капитала. Доходность собственного капитала является более корректным показателем эффективности банковской деятельности, так как собственный капитал меньше подвержен «манипуляциям» на дату составления отчетов. Расщепление ключевых показателей на факторы (множители) позволяет определить и дать сравнительную характеристику основных причин, повлиявших на изменение доходности собственного капитала. Для финансового рынка Казахстана, декомпозиционный анализ доходности собственного капитала имеет важное значение в силу следующих обстоятельств: во-первых, данные бухгалтерской отчетности относительно доступны; во-вторых, легкость расчетов, основанных на балансовых данных; в-третьих, отсутствие исторических данных по рыночным котировкам акций, низкий уровень ликвидности биржевого рынка ценных бумаг банков снижают возможности использования и оценки рыночных показателей. Кроме того, недостаточная развитость финансового рынка снижает значимость анализа рисков [7].

Коэффициентный анализ капитальной устойчивости банка должен быть дополнен рыночной оценкой собственного капитала, представляющей собой оценку с учетом времени, рисков и дохода. Основу финансового определения стоимости фирмы составляет концепция экономической стоимости как дохода от будущей деловой активности, кроме того, с точки зрения финансового управления максимизация стоимости капитала достигается путем снижения издержек привлечения капитала и выбора оптимальной структуры капитала. Анализ экономической стоимости собственного капитала, на наш взгляд, должен опираться на использовании метода оценки капитальных активов, так как для имеются необходимые данные для проведения расчетов.

Комплексная оценка собственного капитала включает: 1) анализ количественных показателей, таких как объем и динамика собственного капитала. Они дают представление об общем состоянии капитальной устойчивости банка, его платежеспособности; 2) анализ достаточности собственного капитала по коэффициенту Кука, выявляющий адекватность собственного капитала риску проводимых операций; 3) анализ качественных показателей. В первую очередь, это коэффициентный анализ, опирающийся на формальные критерии эффективности и включающий декомпозиционный анализ. Достоинством метода является системность, позволяющая охватить и связать рыночные тенденции и внутрикорпоративную политику. Во-вторых, анализ стоимости собственного капитала по методу капитальных активов [8].

Каждый метод в отдельности характеризует возможность достижения банком определенной подцели, в комплексе это дает характеристику капитальной устойчивости. Абсолютная величина собственного капитала банков РК напротив имеет ярко выраженный тренд повышения. В структуре собственного капитала банков Казахстана наиболее крупным компонентом является уставный капитал, доля которого в среднем за 2008-2015 годы составляла 74 процента от общей суммы капитала. Дополнительный капитал, включающий счет премий по акциям, занимает в среднем 7,7 процента собственного капитала.

Факторный анализ доходности собственного капитала показал снижение доходности собственного капитала банков Казахстана. В среднем по банковскому сектору изменение показателя доходности активов не оказало значительного влияния на доходность собственного капитала банка, одновременно позитивное воздействие финансового рычага нивелировалось таким негативным фактором как снижение доходной маржи.

Как уже отмечалось, качественным критерием капитальной устойчивости банка является также стоимость собственного капитала, определенная согласно концепции экономического капитала.

Как известно, уровень риска влияет на требуемый уровень доходности вложений, следовательно, более высокий риск должен компенсироваться высокой доходностью инвестиций. Однако на фондовом рынке Казахстана данная жестко детерминированная связь не проявляется, показатели доходности акций не связаны с уровнем риска. К примеру, более низкий риск по НБК в сравнении с ККБ не вызвал снижения стоимости собственного капитала. Можно отметить, что финансовый рычаг повышает доходность капитала, поскольку стоимость собственного капитала с учетом долга превышает стоимость капитала банка без учета долга. В то же время стоимость собственного капитала по ККБ ниже ставки по депозитам, которые можно рассматривать как альтернативное направление инвестирования денежных средств. Это отрицательно характеризует привлекательность акций банков с точки зрения доходности в качестве объектов вложения. Противоречивые результаты оценки стоимости собственного капитала банка по методу CAPM, по нашему мнению, объясняются: 1) неэффективностью фондового рынка Казахстана вследствие узкой инструментальной базы, олигополистического характера рынка; 2) преобладания у инвесторов целей, отличных от минимизации риска. На наш взгляд, к ним относятся фактор контроля над банком и использование акций при проведении скрытых сделок РЕПО. Проведенная оценка показала, что экономическая стоимость собственного капитала банков не отражает в полной мере реальную ценность банков, причиной этого стало искажающее влияние объективных и субъективных факторов, характерных для трансформирующейся экономики. Следовательно, отсутствует адекватная оценка экономической стоимости собственного капитала, рынком, это не позволяет на сегодняшний день определить реальную стоимость банков [9].

Проведенный анализ позволяет сделать вывод о недостаточной степени капитальной устойчивости коммерческих банков Казахстана. Установлено, что менеджеры банков для повышения капитальной устойчивости в основном опираются на экстенсивное наращивание собственного капитала. Такой способ оправдан в стадии роста, в котором находятся коммерческие банки Казахстана. Однако в будущем этот путь повышения капитальной устойчивости банка, безусловно, является тупиковым, так как конкуренция, развитие инструментальной и институциональной структуры финансового рынка приведут

к увеличению стоимости и редкости капитала. Следовательно, оптимизация капитальной устойчивости банка должна строиться на интенсивных способах, затрагивающих внутренние резервы роста.

ЛИТЕРАТУРА

1. Сейткасимов Г.С. Банковское дело. Алматы: Экономика, - 2006. – 60с.
2. Указ президента РК, имеющий силу закона «О Национальном Банке РК» от 30.03.2001. - 3с.
3. Лаврушин О.И. Банковское дело. Москва: Финансы и статистика, - 2009.- 19с.
4. Миржакыпова С.Т. Бухгалтерский учет в банках. Алматы: Экономика, - 2006. – 448-453
5. Шидловская М.С. Банковский надзор и аудит. Москва: Экономика, - 2006.-С.72-78
6. Указ Президента РК, имеющий силу закона «О банках и банковской деятельности в РК» от 31.08.2001. - 2с.
7. Баканов М.И. Анализ коммерческого банка. Москва: Финансы, - 2005.- С. 73-80
8. Жуков Е.Ф. Деньги Кредит Банки. Москва: Финансы и статистика, - 2005.- С.20-26
9. Официальный сайт Национального банка //Краткий обзор деятельности БВУ, www.nbrk.kz

УДК 338.23

ЖАСТАРДЫ ЖҰМЫСПЕН ҚАМТУ МЕМЛЕКЕТТІҢ ӘЛЕУМЕТТІК САЯСАТЫНЫҢ БАҒЫТЫ РЕТІНДЕ

Аға оқытушы, магистр **Кылышпаева Б.Х.**

Мемлекеттік және жергілікті басқару мамандығының магистранты

Шаймерденов Р.Б.

І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ-сы

Жұмыспен қамтудың белсенді саясатын жүргізу Қазақстан Республикасының Үкіметі қызметінің негізгі әлеуметтік басымдықтарының бірі болып табылады. Жұмыспен лайықты қамтуды қамтамасыз ету – халықты әлеуметтік қорғаудың негізі, адам ресурстары әлеуетін дамыту және іске асырудың маңызды шарты, қоғамдық байлықтың артуы мен өмір сүру сапасын жақсартудың басты құралы.

В существующих социально-экономических условиях одним из приоритетных направлений реализации государственной молодежной политики является занятость молодежи. На сегодняшний день молодежь Казахстана представляет собой большую социальную группу населения, которая является одним из основных факторов, определяющих перспективы развития казахстанского общества.

In the current socio-economic conditions, one of the priority directions of realization of the state youth policy is youth employment. Today the youth of

Kazakhstan is a large social group of the population, which is one of the main factors determining the prospects of development of Kazakh society.

Түйінді сөздер: Қоғамдағы жастар рөлі, жастарды жұмыспен қамту, әлеуметтік-экономикалық жүйе, еңбекке жарамды халық, еңбек нарығы, еңбек ресурстары, жастардың еңбек ресурстары.

Қазіргі қоғамдағы жастар рөлі, жас буынның әлеуметтік қызметтері, оның саяси позициясы мен көзқарасы, білімі мен кәсіби біліктілігі деңгейі, адамгершілігі мен мәдени қажеттіліктері туралы мәселелерді зерттеудің теориялық және практикалық мәні аса зор. Қоғамдық үрдістегі жастар рөлі, оның қызметінің түрлері, құндылықтары, дүниетанымы, қызығушылығы, қажеттіліктері мен психологиялық қасиеттері әлеуметтік және геосаяси даму сипаты, қоғамдық қатынастар, тарихи жағдайлар сипатымен шарттасылған.

Халықтың осы тобын зерттеудің негізгі мәселелерінің біріне, жастар еңбегінің пайдаланылуын бағалау жататын сияқты. Бұл өз негізінде жастардың еңбек ресурстарын, жастардың еңбек нарығын және оның жұмыспен қамтылуы мен жұмыссыздық, көшіп-қону, табиғи өсу сияқты құрамдас бөліктерін әлеуметтік, экономикалық, демографиялық, саяси және басқа проблемалар мен факторлар аясында теориялық және практикалық зерттеу қажет екенін көрсетеді.

Жастардың орнын әлеуметтік-экономикалық жүйеде талдау қажеттілігі ең аз дегенде екі маңызды шартпен негізделді. Біріншіден, жастар шамамен Қазақстанда еңбекке жарамды халықтың 25% құрайды; екіншіден, бұл аса маңызды, олар – елдің болашағы, олардың қызметі оның әрі қарай дамуымен байланысты. Бүгінде жастар көбінесе қоғамның саяси, экономикалық және әлеуметтік құрылымын анықтайды. Сонымен бірге бұл дүние жүзіндегі еңбек нарығында, әсіресе Қазақстанда қатты осал топтардың бірі болып табылады. Аталған мәселелердің маңыздылығына қарамастан, оларға ғылыми зерттеулерде, бұқаралық ақпарат құралдарында, үкіметтік құжаттарда аз көңіл бөлінеді.

18-24 жас аралығындағы жастар, бұл – студенттер немесе кәсіптік дайындықты аяқтаған жастар. Олар еңбек нарығына кіріп жатқан, жеткілікті кәсіптік және әлеуметтік тәжірибесі жоқ, сонымен қоса төмен бәсекелестік мүмкіндігі бар осал топ болып табылады.

25-29 жастағы жастар, негізінен, кәсіптік таңдау жасайды, қандай да бір өмірлік және кәсіптік тәжірибесі бар топқа жатады. Олар не қажет ететінін біледі, көбінесе өзінің жанұясы бар және ұсынылатын жұмысқа үлкен талаптар қояды.

Еңбек нарығындағы жағдайларда маңызды көрсеткіш болып жұмыссыздықтың деңгейі, сыйымдылығы және еңбек нарығының конъюнктурасы болып табылады. Алайда мұндай статистика толығымен еңбек нарығындағы толық жағдайды көрсетпейді. Жастар еңбек биржасында басқа жастағы адамдармен салыстырғанда сирек тіркеледі. Нәтижесінде нарықтық қатынастың ерекшеліктерімен байланысты, жасырын жұмыссыздық, жұмыспен қамтамасыз етудің жаңа құбылыстарының барлығы есепке алынбайды. Өндірістік емес салада жұмыс күшіне сұраныс жылдам өсу үстінде, әсіресе жылдам коммерциаланғандарда. Егер де қазіргі кездегі білікті мамандарды дайындау және оларға деген сұраныс өзгермесе, жақын аралықта біліксіз мамандар халық арасында жұмыссыздықтың ұлғаюын алып келуі мүмкін, ең алдымен жалпы орта мектепті бітірген, әрі қарайғы оқуын жалғастырмаған, мамандығы немесе қажетті біліктілігі жоқ – жастардың арасында. Сондықтан да жалпы білім беруін және жастарды кәсіптік оқытуды ұтымды ұйымдастыру қажет.

Аграрлық секторда жұмыспен жастардың аз бөлігі қамтамасыз етілген, себебі еңбек ақысының төмен болуы. Жастарды жұмыспен қамтамасыз ету ұйымдасқан - экономикалық қатынастар жиынтығын көрсетеді деп есептейді, бұл басқару объектісінің және субъектісінің әлеуметтік және экономикалық жетістіктеріне бағытталған, жұмыспен қамтамасыз ету кепілдігін береді.

Экономикалық жүйедегі жастарды жұмыспен қамтуды басқарудың көп деңгейлі үлгісін ұсынады, бұл кәсіпкерлік құрылымның, мемлекеттік басқару орындарының, білім жүйесінің, қоғамның және жан ұяның өзара әсер етуін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Әрине байланыстың мұндай жүйесінің мақсаты жастардың жан-жақты дамуы болып табылады, экономикалық жүйенің тұрақты дамуын қамтамасыз етеді.

Еңбек нарығының қажеттіліктері жастардың өмір құндылықтарына сәйкес келмегені көрсетілген, сонымен қатар бұл сәйкессіздік жастардың белсенді түрде жұмыс іздеуіне кедергі болады, сондықтан да экономикалық жүйедегі жастарды жұмыспен қамту мәселесіне сәйкес келетін жүйені қалыптастыру керек.

Бұл жүйе төмендегідей қалыптасу қажет:

- кәсіпорында, ұйымда және мемлекеттік мекемелерде конкурстық сұрыптау негізінде жастарды жұмыспен қамту және тәжірибелерді ұйымдастыру;
- жастар үшін жұмыс орындарын үлестіру мақсатымен аудандық арнайы бюджеттік қорлар жасау;
- білім беру мекемелерінің түлектерін жұмыспен қамтамасыз ететін жұмыс берушілердің ынталандыру жүйесін жетілдіру;
- жастармен мамандыққа бағытталған ескертпелі жұмыс жүргізу;
- жастар жұмыссыздығын алдын-ала ескерту жөнінде іс-шараларда қалыптастыру және жүзеге асыру;
- жастарды баспа және электронды ауқымда ақпарат құралдары арқылы ақпараттандыру, еңбек нарығы және жастарды қолдану шаралары туралы анықтамалық және ақпараттық-әдістемелік әдебиеттерді баспаға шығару;
- жас кәсіпкерлікті және жастар кәсіпкерлігін құру тәжірибесін дамыту, жастардың бизнес-жоспарларын кеңеспен және эксперттермен қамтамасыз ету.

Жас кезінде адам жеке тұлға ретінде қалыптасады, және дәл осы мерзімде оның өмірінде негізгі оқиғалар болады, оның еңбек жолы және ЖІӨ-ге қосқан үлесі әрі қарай көбінесе соларға байланысты болады. Оған білім алу, некеге тұру, балаларының дүниеге келуі және т.б. жатады. Осылардың барлығы көп адамның дәл осы жастық шағында болады.

Адам өміріндегі кезеңдерінің тізбекті ауысуы барысында оның дамуының кері айналмайтын кезеңдері жүзеге асады: балалық шақ, жасөспірім жас, кемел жас және қарттық. Уақыт өте олар бір-бірін алмастырады. Бір қарағанда адам жасы адам ағзасының өмірлік шектерін анықтаушы биологиялық индикатор ғана болып табылады. Бірақ та ол мүлдем бұрыс пікір. Адам ағзасындағы антропометриялық, физиологиялық және психологиялық өзгерістер біркелкі жүрмейді. Осыған байланысты адамды және оның іс-әрекетін зерттеу мәселелерімен айналысатын физиология, социология, статистика, экономика және демография сияқты ғылыми бағыттарда адамның жас шектерін анықтау кезінде сан алуан тәсілдемелер қолданылады.

Қазақстан Республикасының «Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік жастар саясаты жөніндегі» заңына сәйкес жастар - бұл 16 жастан бастап 29 жас аралығындағы Қазақстан Республикасының азаматтары, шет мемлекеттердің азаматтары және Қазақстан Республикасы аумағында тұрақты өмір сүріп жатқан

азаматтығы жоқ тұлғалар [1].

Заңнамада анықталған еңбек ресурстарының төменгі шекарасы болып 16 жас есептелетіндігін, сондай-ақ осы жасқа қарай жас адамда бұлшық ет пен сүйек жүйесі қалыптасатындығын және оның белгіленген жұмысты орындай алатындығын назарға ала отырып, осы жас жұмыс істеу кезеңінің заңды негізделген бастапқы сатысы болып табылады.

Қазіргі таңда, физиологтар былай деп тұжырымдайды, яғни отыз жастан асқан жас адамның денесінің өсуі, бұлшық еттерінің ұлғаюы, басы мен бас миының көлемінің өсуі өз жалғасын табады және осы процесс ер адамдарда әйел адамдарға қарағанда ұзағырақ созылады. Жоғарыдағы барлық айтылғандарды жалпылай отырып, Қазақстан Республикасында жастардың еңбек ресурстарының жоғарғы шектері әйелдер үшін 16-32 жасты, ал ерлерде 16-34 жасты құрауы тиіс. Бұған сәйкес, заңнамада және тәжірибелік қызметте жастардың еңбек ресурстарының жас шектерінің ұлғаюы статистикалық материалдарды өте объективті түрде өңдеуге және осы санаттағылар санын талдауға ғана ықпал етіп қоймай, сонымен бірге зор ғылыми нәтижелерге қол жеткізу мүмкіндігіне, жастар өмірінің жағдайлары мен өмір сапасын жақсартуға, оның кәсіби және шығармашылық әлеуетін дамытуға, сондай-ақ ұсынылатын жас аралығында өте өнімді қызметті жүзеге асыруға ықпал етеді.

Бұл айтқанды қорта келе, жастар еңбек ресурстарының жастық есептік кезеңін алтын кесік әдісін қолдана отырып дәлелдеуге болады. Леонардо да Винчи 8 және 13 сандарының қатынасын алтын бөлік, ал заңның өзін – «алтын кесік заңы» деп атаған. «Алтын кесік» заңына сәйкес жастардың еңбек ресурстарын зерттеу 8 бөліктен тұрады (немесе 38,1% 8:13 қатынасында), бұл орайда 13 бөлік (61,9%) – бұл қалған еңбек ресурстары. Соған сәйкес, барлық еңбек ресурстары 21 бөлікті, яғни 100%-ды құрайды [2].

Жастардың еңбек ресурстарының төменгі жас шегі 16 жасты қабылдай және «алтын кесік» әдістемесін қолдана, сондай-ақ Қазақстан Республикасында ерлер үшін еңбек белсенділік кезеңі 47 жасты құрайтындығын, яғни 63-16 жас аралығын ескере отырып, келесідей әрекетті орындаймыз: $47 : 21 \cdot 8 = 17,9$ жас, бұл жастардың ерлер еңбек ресурстары үшін «алтын кесік» екенін анықтаймыз.

Осылайша, еңбек ресурстарының төменгі шекарасы 16 жасты құрайды, яғни, соған сәйкес, жас ерлердің еңбек ресурстары үшін жоғарғы шекара — 33,9 жас ($16 + 17,9$) немесе 34 жас болады.

Бұл жағдайда жастар арасындағы әйел еңбек ресурстарының жоғарғы шекарасы, біздің есептеулерімізге сәйкес, ерлермен салыстырғанда басқаша болады, яғни Қазақстан Республикасындағы әйел адамдардың еңбек ету белсенділік кезеңі ерлерден өзгеше болады және 42 жасты құрайды, яғни 58-16. Осындай есептеулерді жүргізгеннен соң, біз 32 жасқа тең жоғары шекараны анықтаймыз ($42 : 21 \cdot 8 + 16$). Осы есептеулер және қорытындылар жастардың еңбек ресурстарының жас шекараларының негіздемесі болып табылады, біздің анықтауымыз бойынша әйелдер үшін 16 жастан 32 жасқа дейінгі және ерлер үшін 16 жастан 34 жасқа дейінгі аралықта болады.

Дегенмен, еңбек ресурстарының жас тобы (16-34 жас) сан жағынан да, сапа жағынан да өмір сүру сипатына, білім деңгейіне, өмірлік қажеттіліктеріне байланысты әркелкі болып келеді. Сондықтан да, біздің пікірімізше, оларды екі жастар тобына бөлу керек: 16-25 жас және 26-34 жас аралығындағы, яғни әр түрлі бірдей кезеңдерге.

26 жас және одан асқан кезде жастар 16-25 жас аралығындағы жастармен

салыстырғанда, кәсіби тәжірибе алады және олардың басым бөлігі экономика саласында жұмыспен қамтылады. 26-34 жастағы жастар 16-25 жастағы жастармен салыстырғанда, ересек тұрғындарға жақынырақ болады, өйткені олардың қатарына еңбек қатынастарына түскен жұмысбастылықтың белгіленген мәртебесі бар еңбек жасындағы тұлғалар жатады. Оларда өздері орындайтын жұмыс жөніндегі көзқарас қалыптасқан және белгілі бір кәсіби және өмірлік тәжірибе жинақталған. Осы жасқа қарай, көптеген жігіттер мен қыздарда еңбек және кәсіби жетілу, сондай-ақ өндіріс пен кәсіби қызметке бейімделу үдерісі аяқталады.

Жоғарыда аталғандарды қорыта отырып, мынадай қорытынды жасауға болады, яғни жастардың еңбек ресурстары құрамына экономикалық белсенді және экономикалық белсенді емес жастар жатады.

Жоғарыда айтылғандардың негізінде «жастардың еңбек ресурстары» түсінігіне келесі анықтама ұсынылады.

Қазақстан Республикасындағы жастардың еңбек ресурстары – бұл белгіленген қызметті жүзеге асыру үшін дене күші, білімі мен тәжірибесінің жеткілікті деңгейі бар 16-32 жастағы (жастар арасындағы әйел жынысты еңбек ресурстары) және 16-34 жастағы (жастар арасындағы еркек жынысты еңбек ресурстары) еңбек ресурстары.

Еңбек нарығындағы жастардың жұмысбастылығы мен жұмыссыздығын зерттеу кезінде белгілі бір жастар тобының ерекшеліктерін ескеру керек, өйткені олар әр алуан болып келеді.

Еңбек нарығы қазіргі заманғы экономиканы дамытудың негізгі және стратегиялық бағыттарының бірі болып табылады. Ондағы бар бос орындарды ескере отырып жұмыс күшіне деген сұраныс пен ұсыныс арасындағы балансқа жетумен тұжырымдалатын оның басты міндетін шешу еңбек нарығын қалыптастыру факторларын айқындауды талап етеді.

Нарықтық қатынастар мен еңбек нарығының қалыптасу үрдісі жұмыскердің өндіріс құралдарынан бөлініп, осымен оған заңды еркіндік беру сәтінен басталады. Егер адам еңбегі затқа айналған, өзі жасаған тауарды сата алмаса, онда өзінің өмір сүруіне қаражат табу үшін өзінің жұмыс күшін сатуы тиіс. Сондықтан еңбек нарығын қалыптастырудың негізгі алғышарттарының бірі, бір жағынан, жұмыс орындарын ұсынатын көптеген жұмыс берушілердің болуы болып табылса, ал екінші жағынан, тауар ретінде жұмысшы күшін ұсынатын жалдамалы жұмысшылардың болуы болып табылады. Бұл жағдайда аталған көпшілік мемлекет, кәсіпорындарда жұмыс беруші ретінде болатын жоспарлы экономикадағыдай, формальді түрде болмауы тиіс.

Жоғарыда айтылғандарды қорыта келе, біз қазіргі заманғы еңбек нарығының қалыптасуына әсер ететін факторлар ретінде жұмыс күшіне деген сұраныс пен ұсынысты белгілеуге болады деп есептейміз.

Жұмыс күшіне деген сұраныстың кәсіби-біліктілік құрылымына әсер ететін факторлар туралы айта келіп, осы зерттеушілер шығарылған өнімдер мен қызметтерге сұраныстың өзгеруі, экономикалық-географиялық жағдайы, қаржы-несие жүйесінің жай-күйі және т.б. жататын макроэкономикалық және микроэкономикалық деп бөледі, бұл - кәсіпорын жұмыс істейтін кезеңде еңбекті ұйымдастыру формасы мен басқарудың ұйымдық құрылымы, еңбек құны және т.б.

Жұмыс күшін ұсынудың кәсіби-біліктілік құрылымына әсер ететін факторларды қарастыра отырып, осы зерттеушілер экономикалық, демографиялық және әлеуметтік-психологиялық факторларды анықтады.

Аймақтық еңбек нарығының қалыптасуына алуан түрлі факторлар топтары әсер етеді, оларға географиялық орналасуы, табиғи-климаттық жағдайлары, экономиканың негізгі салаларының дамуы және олардың мамандандырылуы, инвестициялық саясат, өңір экономикасының салалық құрылымын сипаттайтын әртараптандыру деңгейі, демографиялық жағдай және басқалар жатады.

Заманауи еңбек нарығының қалыптасуына ықпал ететін факторлар қандай да бір өзіне тән ерекшеліктермен немесе белгілермен жүйеленбеген және топтастырылмаған. Сонымен қатар, жоғарыда көрсетілген факторлармен қатар жастардың еңбек нарығының қалыптасуына басқа факторлар да әсер ететін сияқты. Сондықтан аталған мәселе жеке зерттеу жүргізуді қажетсінеді деп есептейміз.

Бүгінде оның қалыптасуы мен даму үдерісіне тікелей әсер ететін институционалдық, әлеуметтік-психологиялық, ұйымдық, демографиялық, экономикалық және саяси факторларды кешенді зерттеу арқылы жастардың заманауи еңбек нарығын зерттеу қажеттігі пісіп-жетілді.

Мемлекет жұмыспен қамту саясатын жүргізе отырып, жұмыскерлер мен жұмысберушілер арасында құқықтық нормалар мен қатынастардың сақталуына бақылауды жүзеге асырады. Осыған байланысты мұнда еңбек нарығының нормативтік-құқықтық базасының жұмыс істеу тиімділігіне байланысты институционалдық факторлар ерекшеленеді. Институционалдық факторлар олар үшін, бір жағынан, мемлекет немесе аймақ деңгейінде арнайы мақсатты бағдарламалар жасалатын, екінші жағынан, түрлі жәрдемақылар, стипендиялар, гранттар және т.б. төлеумен байланысты осы бағдарламалар мен түрлі заңнамалық актілер шеңберінде жұмыспен қамту қорлары құрылатын жастардың еңбек ресурстарымен тығыз байланысты.

Жастардың заманауи еңбек нарығының қалыптасуына ықпал ететін факторлардың келесі тобына әлеуметтік-психологиялық фактор жатады. Олардың ішінен кәсіптік бағдар беру, кәсіптік оқыту, бейімделу, мамандықтың беделділігі, еңбек сипатының мазмұны, еңбек қызметінің сипатын ауыстыруға дайын болу, оқу мен жұмысты қатар алып жүру мүмкіндігі, сондай-ақ кәсіби өсу келешегі.

Жастардың кәсіптік бағдарлану үдерісі жалпы білім беретін мектепте өтеді, олардың көпшілігі оны бітіргеннен кейін кәсіптік оқудан, одан соң кәсіпорында еңбекке бейімделуден өтеді.

Мамандықтың беделділігі де, біздің ойымызша, жастар үшін ЖОО-ны таңдауда елеулі фактор болып табылады. Егер 60-70 жылдары КСРО-ның ұлы держава ретіндегі мәртебесін және жаппай қарулануда өз позициясын бейнелейтін мамандықтар (физик-ядрошы, ғарышкер және т.б.) беделді деп есептелсе, қазіргі жастар нарықтық экономика жағдайында ерекше мәнге ие мамандықтар анағұрлым беделді деп есептейді (кәсіпкерлер, жоспарлау, есеп жүйесі мен қаржы саласының қызметкерлері, заңгерлер, ақпараттық қызмет көрсету саласының мамандары және т.б.) [3].

Егер еңбек қызықты және мазмұнды болмаса, онда жастар қызмет сипатын өзгертеді. Жастардың еңбек нарығын қалыптастырудың аталған әлеуметтік-психологиялық факторы едәуір дәрежеде оны жалпы еңбек нарығын

қалыптастыру факторларынан ерекшелейді. Өз қызметін ауыстыру туралы шешім қабылдауда жастар шапшаңырақ, өйткені оның көпшілігі аға буынға қарағанда түрлі мәселелермен тауқымет тартып отырған жоқ.

Жастардың еңбек нарығының қалыптасу факторларының басқа тобын жұмыспен қамту қызметімен байланысты ұйымдастырушылық фактор құрайды. Еліміздің инновациялық жаңарған ресурстарын дәл осы жастар құрайтынын ескеріп, осы демографиялық топты мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық дамуының ең сапалы бағыттарының ретінде қарау қажет. Сондықтан нарықтық экономика жағдайларына бейім әрі заманауи технологияларды меңгерген, біліктілігі жоғары кадрлар даярлау мемлекеттің маңызды міндеті болып табылады әрі ел экономикасының даму қарқыны мен бәсекеге қабілеттілігі осы міндеттерді шешуге де тікелей байланысты.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Мемлекеттік жастар саясаты туралы Қазақстан Республикасының Заңы. 2015 жылғы 9 ақпандағы № 285-V ҚРЗ // <http://adilet.zan.kz/kaz/doc>
2. Халықты жұмыспен қамту 2020 бағдарламасы // <http://egov.kz/wps>
3. К.Б.Куанғалиев. Еңбек нарығының қалыптасуының теориялық-әдістемелік негіздері // Поиск-Ізденіс.- 2013,- №2, - 66-70 б.

ГУМАНИТАРНЫЙ

ӨӨЖ 541.124

**АБАЙДЫҢ «ҚҰЛАҚТАН КІРІП БОЙДЫ АЛАР» ӨЛЕҢІНДЕГІ
КӨРКЕМДІК-БЕЙНЕЛЕУ ҚҰРАЛДАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ АУДАРУДЫҢ
ФУНКЦИОНАЛДЫ-КОГНИТИВТІ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Алпысбаева А.Е.

І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ
aygul.alpysbaeva.91@mail.ru

Бұл мақалада Абай ақынның «Құлақтан кіріп бойды алар» өлеңінде қолданған соны, тың, әсерлі көркемдік-бейнелеу құралдарының ағылшын және неміс тілдеріндегі аудармаларына салыстырмалы талдау жасалды. Басқа тілге аударылғанда өзінің функциясы мен танымдық ерекшелігін өзгерткен көркемдік-бейнелеу құралдары анықталды.

В этой статье были рассмотрены средства художественной изобразительности использованные поэтом в стихотворений «Құлақтан кіріп бойды алар» и их перевод на английский и немецкий языки. В ходе компаративного анализа были выявлены средства художественной изобразительности, которые при переводе изменили функциональные и когнитивные особенности.

This article has discussed means of artistic depiction used by the poet in the poem «Құлақтан кіріп бойды алар» and their translation into English and German. In the comparative analysis of means of artistic depiction revealed that the translation changed the functional and cognitive features.

Кілт сөздер: көркем аударма, әдеби компаративистика, көркемдік-бейнелеу құралдары, эпитет, теңеу, таным.

Тәржіме тәжірибесіне талдау жасаған тұста аудармашы жұмысының бүкіл үдерісі шартты түрде төрт кезеңге бөлінген. Әуелгі бетте түпнұсқаның мазмұнын, оның семантикалық және стилистикалық құралдарын жан-жақты зерделеу, өлеңнің ырғақтық, фонетикалық, синтаксистік құрылымдарын, пішінінің негізгі элементтерін айқындайтын белгілерді бөліп алу жұмысы жүрмек, онан кейін аударма тілінде түпнұсқаның маңызды қырларын қайта қалпына келтіруге теңдес құралдарды іздестіру басталады. Мұнан соң түпнұсқада о баста бөле көрсетілген белгілерді жаңа көркемдік тұтастыққа жинақтау жүреді. Соңғы кезеңде біткен аударма түпнұсқамен салыстырылып, түпкілікті түзетулер енгізіледі. Абайдың «Құлақтан кіріп бойды алар» атты өлеңіндегі көркемдік тұтастықты аудармашылар ағылшын тілінде қалай жеткізгенін байқап көрелік.

Құлақтан кіріп, бойды алар
Жақсы өн мен тәтті күй.
Көңілге түрлі ой салар,
Әнді сүйсең, менше сүй.

Дүние ойдан шығады,
Өзімді өзім ұмытып,
Көңілім әнді ұғады,
Жүрегім бойды жылытып [1, 198].

Ән мен күйдің күдіреті мен қасиетін айтып жеткізу үшін Абай ақын осы өлең жолдарын эпитетпен өрнектейді: «әсем ән, тәтті күй». Әсем ән – әдемі, көркем ән дегенді меңзесе, тәтті күй – балдай дәмімен баурап алатындай. Бұл эпитетті тіркестердің үйлесімділігі мен шынайылығы сондай, халықтың санасына әбден жатталып қалған. Әрі ән-күй жайына келгенде ойға бірінші келетін орамды сөз өрнектерінің ағылшын тілінде қалай оқылып, естілетіні әрбір оқырманға қызық болары сөзсіз.

Осы өлең жолдарын ағылшын тіліне Ричард МакКейн мен Дориан Роттенберг тәржімалаған.

Р.МакКейн тәржімасы төмендегідей:

Intruding on the ear, the wonderful song
and the sweet melody captured the soul [2, 58].

Жолма-жол аудармасы:

*Құлақтан кіріп, жүрегімді жаулап алды
Ғажайып (тамаша) ән мен тәтті күй.*

Демек, аудармашы «әсем әнді – ғажайып (тамаша) ән» деп, «тәтті күйді» дәл сол қалпында жеткізеді. Әрине, ғажайып ән деп те, тамаша ән деп айту ойға қонымды. Аудармашы қолданған «wonderful» сын есімін ғажайып, тамаша деп те аударуға болады. Дегенмен, «ful» жұрнағының көмегімен жасалып тұрған туынды сын есімнің түбірі: “wonder” – “ғажап” деген сөзден бастау алады.

Ал, Д.Роттенберг бұл өлең жолдарын төмендегідей сөйлетеді:

A mellow tune and a gentle song
Stir the soul and caress the ear [3, 153].

Жолма-жол аудармасы:

*Жұмсақ әуен мен нәзік ән,
Жүрегімді қозғалтып, құлағыма жағады.*

Яғни, аудармашы «әсем әнді – нәзік ән» деп, «тәтті күйді – жұмсақ әуен» деп тәржімалап, эпитетті тіркестердің пішінін сақтап қалғанмен, мағыналық үйлесімді бұзып жібергендей. Жұмсақ әуен бар шығар, бірақ ол ақын айтқан тәтті күй емес, ал «gentle song» (нәзік ән) деп ағылшын тілінде айтуға болар, бірақ қазаққа жат.

Сондай-ақ ақын осы өлеңде ойын нақты әрі әсерлі жеткізу үшін бір айқындауышты бірнеше рет қолданатын тұстары да бар: «ескі өмір, ескі сыбыр, ескі ой»:

Бір күйгізіп, сүйгізіп,
Ескі өмірді тіргізер.

Есіткендей болады
Құлағым **ескі сыбырды**.
Ескі ойға көңілім толады,
Тірілтіп өткен құрғырды.

Ақынның осы айқындауышты қайта-қайта қолдануы, сөзге екпін түсіріп, ерекше назар аудартқысы келуінен екені белгілі. Жалпы «ескі» сөзі қазақ тілінде материалды заттарға қолданатын анықтауыш: ескі үй, ескі үстел, ескі киім болуы мүмкін. Абай ақын ескі сөзін абстрактілі сөздермен тіркестіре отырып, ерекше айшықтау түрін келтіреді. Оның мағынасы қандай болмақ? «Ескі» сөзіне Абай тілінің сөздігінде төмендегідей түсініктеме береді: 1. *Көне, ескірген*. Қаранғы үй

терезесі – тұтқын орны, Көгерген көктің жүзі ескі формы. Азат құстар аспанда ойнап ұшса, Ұялып қарай алмас мендей сорлы [4, 98]. 2. *Үйреншікті, дағдылы.* Хүп білемін, сізге жақпас Ескі жара білтелеу. Ақ жүрегің енді ұнатпай, Мезгілі жоқ қай медеу? [4, 82]. 3. *Көттен белгілі, мәлім.* Есіткендей болады Құлағым **ескі сыбырды**. **Ескі ойға** көңілім толады, Тірілтіп өткен құрғырды. 4. *Бұрынғы, баяғы, ежелгі.* Қор қылуға құдреттен Жүрегіме түсті өрт. Тайды аяғым ескі серттен, Түсті емсіз қатты дерт [39, 82].

Демек, сөздік бойынша, ақын ескі ой, ескі сыбыр деп *көттен белгілі, мәлім ой мен сыбырды* айтып отыр.

Бір күйгізіп, сүйгізіп,
Ескі өмірді тіргізер.

Осы екі тармақ өлеңнің ағылшын тіліндегі тәржімаларына назар аударып көрелік:

Кесте 1

Р. МакКейн тәржімасы	Д.Роттенберг тәржімасы
He who forces love and trembling raises the veil of the past. [2, 58]	A song revives in the memory The woes and joys of the distant past. [3, 153]
Жолма-жол аудармасы: Ол махаббат пен күйзелісті оятып, <i>Өткеннің</i> пердесін ашуға мәжбүр етеді.	Жолма-жол аудармасы: <i>Бұрынғы өткен қуаныш пен қайғыны</i> Ән есімде қайта жаңғыртады.

Кестеден көріп отырғанымыздай, Р.МакКейн ескі өмірді – өткеннің пердесі десе, екінші аудармашы өткен қуаныш пен қайғы деп тәржімалап, эпитет эпитет болудан қалады.

Келесі шумақтың аудармасына келсек:

Есіткендей болады
Құлағым *ескі сыбырды*.
Ескі ойға көңілім толады,
Тірілтіп өткен құрғырды.

Кесте 2

Р. МакКейн тәржімасы	Д.Роттенберг тәржімасы
It's as though <i>a whisper I had forgotten</i> about comes to the ear The soul fills with thoughts of long ago, Resurrecting the cursed past. [2, 58]	It seems to me that I hear the <i>sound</i> Of another's life <i>long since gone by</i> The <i>dreams and memories of the past</i> Come to life before my eye. [3, 153]
Жолма-жол аудармасы: Бұл мен ұмытқан <i>сыбырдың</i> Құлағымға келгендей. Жүрегім <i>өткеннің ойларына</i> толып, Қарғыс атқан өткенді қайта жаңғыртады.	Жолма-жол аудармасы: <i>Бұрын өткен басқа өмірдің дыбысын</i> Естігендей боламын. <i>Өткен күннің армандары мен елестері</i> Көз алдыма келеді.

Кестеден шығатын қорытынды, «ескі сыбырды» бірінші аудармашылардың бірі – «мен ұмытқан сыбдыр» деп, екіншісі «бұрын өткен басқа өмірдің дыбысы» деп тәржімалайды. Ал, «ескі өмір» бірде «өткеннің ойлары» деп, екіншісінде «өткен күннің армандары мен елестері» деп тәржімаланғаны. Демек, екі нұсқада да эпитет өзінің пішінін, әрі мағынасын да жоғалтып, суретті, көркем, ықшам сөз емес, жай сөз тіркесіне айналған.

Ақынның шығармашылығынан «у» деген сөзді көп кездестіруге болады. Осы өлеңде де ақын «уды» жай метафора ретінде екі рет қайталап қолданады. «Ескі» айқындауышының қайталана қолданылуы сияқты бұл сөз өрнегіне де мән бермеуге болмайды. Абай тілінің сөздігінде ақын шығармашылығындағы «у» сөзінің қолданысына төмендегідей сипаттама беріледі:

1. *Зардабы күшті, денеге зиянды химиялық зат.* Сократқа у ішкізген, Иоанна Аркті отқа өртеген, Ғайсаны дарға асқан, пайғамбарымызды түйенің жемтігіне көмген кім? (II, 193). 2. *Ауыспалы мағ. Қайғы-қасірет, мұң-шер.* Тағы сене бастаймын Күнде алдағыш қуларға, Есім шығып қашпаймын, Мен ішпеген у бар ма? (I, 219). 3. *Ақын бұл жерде қайғының келтіретін зиянын айтып отыр.* Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек, Ашуың – ашыған у, ойың кермек (I, 126) [4, 541].

Демек, ақынның бұл өлеңінде «у» сөзі ауыспалы мағынада қолданылып, «қайғы-қасірет, мұң-шер» дегенді білдірмек:

Ішіп терең бойлаймын,
Өткен күннің уларын.

Кесте 3

Р. МакКейн тәржімасы	Д.Роттенберг тәржімасы
I go down to the bottom, and thirstily drink The venomous poison of days I lived through. [2, 58]	All that I went through comes back again, Half-forgotten trouble and care revives [3, 153]
Жолма-жол аудармасы: Мен тереңге бойлап, аямастан ішемін Мен сүрген өмірдің ащы уын.	Жолма-жол аудармасы: Мен көргеннің бәрі қайтадан қайтып келеді, Жартылай ұмыт болған келеңсіздіктер мен уайым қайта жаңғырады.

Яғни, Р.МакКейн өз аудармасында «уды» - «ащы у» деп метафораның алдына сипаттама сөз қозса, Д.Роттенберг «уды» - «жартылай ұмыт болған келеңсіздіктер мен уайым» деп тәржімалап, метафоралық қасиетін жойып жібереді. Аудармадағы ағаттықтардың, қателіктердің, кемшіліктердің әр кезеңдегі сипаты әр түрлі. Семантикалық деңгейдегі қателіктер өзгеру, ауысулардың, яғни трансформацияның дәл ұғынылмауынан орын алады. Өлең аудармасының өнері дегеніміз бір тұста ұтып, бір тұста ұтылып жүріп барып шығармашылық жеңіске жету. Әр жол сайын дөп табамын, әр жол сайын дәл түсемін деген адам дәл сол жолдарда тауып кеткендей болып көрінгенімен, шығарманы тұтастай алып қарағанда өлеңдік өзегінен айырылып қалып жатады

Бірақ автордың дара стилін танытатын басты белгілердің бірі – метафора. Метафорасы дәл жеткізілген түпнұсқаның қай-қайсысының да бағы бар. Көркем шығарма құрылымындағы эмоциялық, эстетикалық жүктің көбін көтеретін метафора жоғалған жағдайда аударма ажары ашылмақ емес.

Енді «у» сөзінің келесі шумақтағы қолданысына назар аударып көрелік:

Есім шығып қашпаймын,
Мен ішпеген у бар ма?

Кесте 4

Р. МакКейн тәржімасы	Д.Роттенберг тәржімасы
I don't run away at breakneck speed. Is there any poison that I have not drunk? [2, 58]	Although there is hardly a poison on earth That I did not chance to taste. [3, 153]
Жолма-жол аудармасы: Басайналдырарлық жылдамдықпен қашпаймын. Мен ішпеген у бар ма?	Жолма-жол аудармасы: Мен татып көрмеген у, Жер бетінде жоқ шығар.

Екі аудармашы да «удың» мағыналық әрі пішіндік қасиетін сақтап тәржімалаған. Тек түпнұсқадағы «мен ішпеген у бар ма?» деген сұраулы ойды Р. МакКейннің аудармасынан ғана көруімізге болады. Ал, Д. Роттенберг «мен татып көрмеген у жер бетінде жоқ шығар» деп біраз әсірелеп жібереді.

Өлеңнің басты өлшемі – оқырманға әсері. Аударма өлеңге де қойылар басты талап – түпнұсқаның әсерін жасау. Өлең – өлшемге байлаулы өнер. Ақ өлеңнің де өзінің ішкі ырғағы бар. Ақын қай шумақты құрағанда да ырғаққа, ұйқасқа, буынға, бунаққа қарамай тұрмайды. Соған орай оның өз ойын, өз образын, өз бояуын дәйім дәл өзінің көздегеніндей етіп жеткізе алмауы әбден мүмкін. Мұның өзі ең мінсіз деген шығармалардан да табылуы мүмкін. Сол ойдың, сол образдың, сол бояудың өзге тілдегі өзге ырғаққа, өзге ұйқасқа, өзге буынға, өзге бунаққа түпнұсқадағыдан гөрі әуездірек, әрлірек болып түсуі де мүмкін.

Сан алуан сөздердің, сөз тіркестерінің мағынасын қай тілде болсын айтып жеткізуге болғанымен, ол сөздердің өзіндік құрылыс-бітімін, айтылу қалпын түгел сақтау қиын, мүмкін де емес. Бірақ бұдан (мысалы, өлеңдерді аударғанда) поэзия тілінің ұлттық сипат-белгілерін, өзгеше суреттілік ажар-көркін неғұрлым толық жеткізу міндетін қоюдан бас тарту керек деген қорытынды шықпайды. Бұл арада тек аударма алдындағы міндеттің қаншалықты қиын да күрделі екендігін айрықша атап өтуді орынды.

Бірақ “Аудармашылар – өз уақытының және өз халқының өкілдері, түпнұсқаны өзінше пайымдауға олардың толық құқы бар. Түпнұсқаны ой елегінен өткізу, өзінше пайымдау жоқ жерде көркем аударма да жоқ...”, деген болатын Иван Кашкин [5, 439-440]. Осыған орай Наум Гребневтің шешен-ингуш өнін аударып отырып, негізгі образды қалай ауыстырғаны әдебиеттану еңбектерінде жиі мысалға алынады” [6, 337]. Аудармашылар да туындыға өз интерпретациясын жасай алады деген пайымдауды да есте сақтаған жөн болар.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Құнанбаев Абай. Шығармаларының екі томдық толық жинағы [Текст]: Өлеңдермен поэмалар.- Алматы "Көркем әдебиет", 1957.- 368 б.www.abai-inst.kz
2. АБАИ. Book of words. Абай халықаралық клубы. Семей 2005.-77б.
3. KUNANBAYEV ABAI - Selected Poems. Progress Publishers Moscow. 1970, 1st Edition.
4. Ахметова Ш., Ә.Болғанбаев., Т.Жанұзақов. Абай тілі сөздігі. Алматы: Өнер баспасы. 2011.-614б.
5. Ларин Б. Теория и критика перевода. Л., 1962.
6. Любимов Н. Перевод – искусство. Перевод – средство взаимного сближения народов. М., 1987.
7. Солодуб Ю.П., Альбрехт Ф.Б., Кузнецов А.Ю. Теория и практика художественного перевода. – М., 2005.
8. Дәдебаев Ж. «Әдеби компаративистика және көркем аударма», 2011.- 183 б

ӘОЖ 801.2

**МЕДИЦИНАЛЫҚ МӘТІНДІ АУДАРУДЫҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Тоғысбаева Б.Ш., аға оқытушы

I.Жансүгіров атындағы ЖМУ, Талдықорған қ., ms.togysbaeva@mail.ru

Сейдикенова А.С., ф.ғ.к., доцент

Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ., almaw_75@mail.ru

Мақалада медициналық терминдерінің аудару қиындықтары мәселесі көтерілген. Сонымен қатар аудару барысындағы жіберетін қателіктерді жою жолдары көрсетілген.

В статье затрагивается вопрос о специфике перевода медицинских терминов. Анализируются погрешности допущенные при переводе и рассматриваются пути их исправления.

The article is devoted to peculiarities of translation of medicine terms. The problems that can be faced translator and the ways of solution of them.

Кілт сөздер: жасуша, ағза, ота, фиброз, көктамыр, тін, эндоген, эндогенді заттар, целлюлит, флегмона, бактерия, патоген, мононуклеоз, цитомегал, гемолиз, пернициоз.

Аударма қызметі – аса қиын, жауапты қызмет. Ол аудармашыдан ең алдымен шынайы болуды, ғылыми ұстанымдарға бойұсынуды талап етеді. Соған сәйкес,

1) аудармашы болған адам ең алдымен аударатын өзге тілді жетік білуі қажет. Сонымен қатар өзінің ана тілін толық білуі, лексикалық қорының бай, бейнелеу қуаты күшті болуы керек. Түпнұсқаны толық түсіну оны дәл бейнелеу аударманың сапасына кепілдік етудегі негізгі шарт болып табылады. Аударатын өзге тілді толық білмеген жағдайда, бұл мақсатқа жетуі мүмкін емес. Ал егер өз ана тілінді жақсы білмесең, түпнұсқаның мазмұнын дәл бейнелеп, түсінікті, жатық етіп жеткізе алу да қиын. Бұл екі шарттың қайсысы кем болса да аударма

сапасы ақсап қалады;

2) аудармашы әр ғылымнан хабары бар, бұрынғыны да бүгінгіні де жақсы білетін, мол білімді адам болуы керек. Тар өрісті, таяз адамдар екінің бірінде қателікке бой алдырып, ұятқа қалып жатады;

3) аудармашы үшін өзге тілді жақсы меңгеру өзінің ана тілін толық білудің алғышарты екені шындық. Бірақ оның сыртында аудармашы болған адам екі тілдің бейнелеу жағындағы ерекшеліктерін де жан-жақты игеруден тыс, аударма теориясы мен оның шеберлік тәсілдеріне де атүсті қарауына әсте болмайды;

4) аудармашы идеялық және саяси жағынан саналы, теориялық білім жағынан сауатты болу керек. Аударма жұмысы қашанда тарихтағы және қазіргі кездегі алуан түрлі саясатпен қатысты болмай қоймайды. Әсіресе саяси теориялық шығармаларды аударғанда аудармашының бұл жақтағы білімі таяз болса, қателік көп кездеседі. Сондықтан, аудармашы әрбір тарихи дәуірдің саяси жағдайына қанық болуы шарт. Сол дәуірдегі қоғамдық тәртіпті, саясат пен экономиканы, алуан түрлі ағымдар мен діндерді толық түсінуі, соларға қатысты атау терминдерді айқын білуі қажет. Олай жасамаса қиындыққа душар болады [1, 5].

Аударма – бұл әр түрлі тілдерде сөйлейтін адамдар арасындағы байланыс мүмкіншіліктерін қамтамасыз етудің бір жолы. Сол себептен аударма теориясы үшін тілдік байланыс процесінің қасиеттері тура және ауыспалы тілдік актілері, мәтін мен байланыс жағдайдың көмегімен мәтінді түсінуі, адамның басқа құбылыстары негізгі әсер етеді.

Медицина терминдерін аудару жазбаша аударманың ең қиын түрі. Өйткені нақты дәлдікті, медицина саласына сәйкес дұрыс терминологияны қолдануды қажет етеді. Медициналық мәтіндерді аудару қажеттілігі шетелдік дәрі өндіруші компаниялармен тығыз байланыстың артуына байланысты пайда болды. Сапалы медициналық аударма мақсатқа жетудегі қажетті шарт.

Медициналық мәтіндерге: медициналық анықтамалар, медициналық құралдар, ауру тарихы, дәрілік затты қолдану жөніндегі нұсқаулықтар, ауру белгілерін сипаттау жатады. Медициналық терминология әртүрлі мамандық дәрігерлерінің қарым-қатынас жасайтын тілі. Медициналық терминологияда мамандардың көпшілігі қабылдаған бәріне түсінікті құбылыстың мәнін түсіндіретін анықтамаларды қабылдауға болады [2, 25].

Медициналық аудармашының екі жүгі бар: ол тек тілді білу, медицинадан танымы болуы ғана емес, сондай-ақ жеке тұлғалық қасиеттері болуы тиіс. Ол енбекқор, мұқият және жауапкершілігі жоғары болуы керек. Мұндай мамандарды кездестіру өте сирек. Мықты аудармашы шет тілінде де және ана тіліндеде еркін түсіндіре алады. Ол түпнұсқаның нақты мазмұнын айқын бере алады. Рецептте жіберілген қате науқастың өміріне қауіп әкелуі мүмкін. Егер жас аудармашы сөздіктің көмегімен ғана аударатын болса, нәтижесінде қауіпті және қате аударма шығады. Медицина терминдерінің тілі өте күрделі және жаргонға ұқсайды. Оны тек маман ғана түсіне алады. Сондықтан сөздіктен дәрігерлердің қолданатын терминдерінің бәрін табу мүмкін емес. Бұдан шығатын қорытынды аударма жасағанда дәрігер сарапшылардың кеңесіне жүгінген жөн.

Аудармашының медициналық білімі болмаған жағдайда, басқа дәрігерлермен қатынаста болуы қажет. Медицина терминдерінің қазақ тілінде қалыптасуы өте күрделі үдеріс екені белгілі. Оның күрделілігі мынадай жайттармен байланысты деп ойлаймыз. Біріншіден, медицина ғылымының өзі тірі ағзаның қызметінің бұзылуын қалпына келтіру деп аталатын күрделі мәселені

зерттейді. Осыған сай оның мазмұнын анықтайтын метатілі де оңай бола алмайды. Екіншіден, медицина ғылымының сөздік қорының негізгі бөлігі грек, латын тіліндегі лексикадан тұратын болса, оны қазақ тілінің заңдылықтарына ыңғайлау және оны дәл беретін атау сөз табу оңай емес, себебі медицина мамандарын дайындауда оқу, оқу-әдістемелік құжаттардың басым бөлігі орыс тілінде. Үшіншіден, медицина тілінде тірі ағзадағы түрлі жасушадағы химиялық, биологиялық өзгерістер сол салада арнайы білімі бар тұлғаларға ғана түсінікті болғандықтан, қазақша таңдалған термин сөзді көпшіліктің бірден қабылдауы қиын.

Ағылшын тілі аналитикалық тілге жатады. Синтетикалық тілдерде көп жағдайда сөздің қай сөз табына жататынына қарап анықтауға болады. Мысалы орыс тіліндегі испытание- сынама, зат есім, испытательный - сынақ, сын есім, испытывать - сынау, етістік сөйлемнің қай жерінде тұрсада өзгермейді. Ағылшын тілінде осы үш сөзге тек бір “Test” деген сөз сәйкес келеді. Бірақ бұл сөздің мағынасы оның сөйлемдегі орнына байланысты.

The test was successful-	Сынақ сәтті өтті.
They test the new preparation-	Олар жаңа препаратты сынап жатыр
We obtained new test equipment-	Біз жаңа сынақ аппаратын алдық.

Бірінші жағдайда, test - зат есім болып, бастауыштың қызметін атқарып тұр, екіншіде test- етістік баяндауыш, үшіншіде - сын есім арқылы берілген анықтауыш.

- *The surgeon operated this patient* - Оташы бұл науқасқа ота жасады. Бұл науқасқа оташы ота жасады. Ағылшын тілінде бастауыш пен анықтауыштың орнын ауыстырса мағынасы өзгеріп кетеді. Сондықтан ағылшын тілінде ереже бойынша, сөйлем мүшелерімен өз еркіне сай ауыстыруға болмайды. Орыс тілінде жеке сөздер арасындағы байланыс флексиямен берілсе, ағылшын тілінде бұл қатынастар сөйлемдегі сөз тәртібімен, көмекші етістіктермен, предлогтармен беріледі.

The vein is surrounded by fibrous tissue - Көктамыр фиброзды тінмен қоршалған.

The fibrous tissue surrounds the vein - Фиброзды тін көктамырды қоршайды. Бұл сөйлемдерде vein және tissue сөздері зат есімнің рөлін атқарып еш өзгеріссіз қалды.

Ағылшын тіліндегі септіктер предлогтардың көмегімен беріледі. Мысалы : The nurse- медбике, of the nurse - медбикенің, to the nurse - медбикеге, the nurse - медбикені, by the nurse - медбикемен, about the nurse - медбике туралы. Қазіргі ағылшын тілі грамматикалық жұрнаққа кедей. Олар бесеу ғана. –s, -es, -d, -ed, -ing, -er, -est. Алдыңғы үшеуі көп қызмет атқарады.

-er, -est жұрнақтары сын есімдердің салыстырмалы шырайларын және үстеуді жасауға қызмет етеді. High - higher, highest.

Ағылшын тілінде жоққа шығарудың бірнеше түрі бар.

1. Етістікті баяндауыштың өзгертін бөлігінен кейін not жоққа шығарудың көмегімен.

This procedure was not repeated. Бұл процедура қайталанған жоқ.

2. Зат есім алдында not жоққа шығарудың көмегімен.

This method has no advantages. Бұл әдістің ешқандай артықшылығы жоқ.

3. Жоққа шығарушы үстеу немесе есімдіктердің көмегімен nobody, no one, nothing, nowhere.- Nobody of the group was operated upon for biliary tract disease - Топтан ешкімге өт жолына байланысты ота жасалған жоқ.
4. Do, does, did көмекші етістіктерінің көмегімен+ not. This tissue did not oxidize endogenous substances. Бұл тін эндогенді заттарды тотықтырған жоқ [3, 35-38].

Қабылдаушының ағылшын тіліндегі медициналық аббревиатураларды қабылдауы өзекті болып отыр. Ағылшын тілінің компрессияға бейімдігі, тілдік құралдарды үнемдеуі, грамматикалық құрылымдарды қысқартуы қазіргі кезде грамматикалық құрылымдардың қысқаруына әкелді одан аббревиацияның дамыған жүйесін және одан әрі даму перспективасын көреміз. Бір жағынан, барлық жаңа аббревиатураларды жасауға шексіз мүмкіндіктер, олардың ағылшын тілі жүйесіне тез бейімделуі, екінші, осы жүйедегі қайшылықтармен байланысты белгілі қиындықтар. Ең алдымен, аббревиатураларды аудару мәселелері. Аббревиатураның дәлдігі мен бір мағыналылығы ғылымның кез келген саласында маңызды, бірақ медицинада аталған мәселе өмірлік маңызды, өкінішке орай медициналық аббревиатураны дұрыс түсіндірмеу, науқасқа зиян келтіру көп кездесті.

Қазақ тілі қысқарған сөздердің аздығымен қалыс қалып отыр. Орыс тілінде термин саналатын сөздер ағылшын тілінде қысқарған сөзге айналады:

- LK “left kidney” “сол жақ бүйрек” ;
- RK “right kidney” “оң жақ бүйрек” ;
- LN “liquid nitrogen” “сұйық азот” .

Орыс тіліндегі қысқарған сөздердің баяу темпінің артықшылығы бар: медициналық ақпаратты қабылдауда аз қиыншылықтар кездеседі, ал аудармада қабылдаушыға ақпаратты дұрыс жеткізу мүмкіндігі туады.

Бәрімізге белгілі болғандай, қысқарту типологиясының көп түрі бар. Аббревиатураларды белгілі дәрежедегі түрлерге бөлу, көпқырлы және бірмағыналы емес құбылыс.

Аббревиатураларды үш үлкен топқа бөлу қарастырылған: графикалық, лексикалық және синтаксистік.

Графикалық аббревиатураларды стандартты және кең көлемде танымал, бірақ жартылай ресми медициналық құжаттардың функционалды рамкалармен шектелген түрде көруге болады. Мысалы: T.S.T.H. “too sick to send home” ‘стационардан үйге қайтаруға толық жазылмаған’;

- H.B.D. “has been drinking” – “ішімдік ішумен ауырады”;
- G.O.N. “God only knows” “тек Аллаһқа аян” [4, 2].

Аудармаға қойылатын негізгі талап – тұтастық және дәлдік. Автордың барлық ойы қалмауы немесе бұрмаланбауы керек. Оған қалай қол жеткізу қажет? Бұл жерде біз жолдастарымызда, өзімізде кездескен аударманың бірнеше қателіктерін жинап, топтастырдық. Барлық мысалдар шынайы аудармалардан алынған және бір бөлігі жарияланған. Дұрыс емес аудармалар жұлдызшамен белгіленген.

Аудармашының жалған досы – орыс тілімен бірдей дыбысталатын шетелдік сөздер, бірақ басқа нәрсені білдіреді. Оларды табуға үйрену керек. Міне бірнеше мысалдар:

- cellulitis - «целлюлит» емес, флегмона;
- potent pathogen (бактерия туралы) - «әлеуетті», а күшті патоген, яғни жай патоген (шарттыға қарама қарсы);

күштілік туралы: third power - «үшінші күш», ал куб (үшінші дәреже). Symptomatic тек симптоматикалықты білдірмейді, бірақ клиникалық көріністермен, мысалы: symptomatic hypertension – артериялық гипертония клиникалық көрінулерімен, ол «симптоматикалық артериялық гипертония» емес, бірақ symptomatic therapy - симптоматикалық ем. [5, 39]

Бірнеше мысалдарды қарастырамыз.

This [spondylolisthesis] is believed to result from fracture of the neural arch shortly after birth, although it rarely becomes symptomatic until later in life; the average age of patients seeking treatment is 35 years

Спондилолиз, ерте перинаталдық кезеңде доғаның сыну салдарынан пайда болады, бірақ ол әдетте клиникалық 35 жаста көрінеді

Бұл жерде қателік жасау қиын нәрсе: дұрыс аударма контекстен белгілі. Басқа жағдайда мәні анық емес.

Acute symptomatic hypocalcemia with significant symptoms such as seizures or cardiac arrhythmia-

Жедел гипокальциемия айқын белгілерімен (эпилептикалы жүрек соғысының бұзылуы)

Transfusions may be necessary in acute settings or in chronic hemolytic states marked by severe symptomatic anemia

Қан құю жедел массивті гемолизде қан құю және созылмалы гемолизде ауыр қаназдық

Тағы мысал : Foods high in purines (sweetbreads, anchovies, sardines, liver, and kidney) should be avoided қалай аударуға болады? Сөздікпен тексеріп anchovies – анчоус шын мәнінде анчоус,: пуринге бай өнімдер қарсы көрсетілген (ұннан жасалған тәттілер, анчоустер, сардиналар, бауыр және бүйрек). Бірақ нан тағамдарында қалайша пуриндер sweetbreads – ол «тәтті ет» (асқазан асты).

Медициналық терминдердің арасында аудармашының жалған достары көп. Қарапайым мысал - *cystic fibrosis*. Ол «етті фиброз», емес муковисцидоз. Классикалық жалған достан айырмашылығы, ол белгілі бірнәрсені еске түсіреді жалпы қандайда бір термин.

The most common cause of vitamin B 12 deficiency is pernicious anemia.

* В 12 дәруменінің ең жиі жетіспеу себебі – пернициозды қан аздық

Мұндағы пернициозды анемия - дегеніміз В 12 - қаназдық жетіспеушілік. Шын мәнінде ағылшын тілінде pernicious anemia - аутоиммунды (ол атрофикалық) гастрит. Дұрыс аудармасы: В 12 дәруменінің жетіспеушілік себебі – атрофикалық гастрит.

In many the CMV infection remains subclinical; in others it may result in fever, infectious mononucleosis or pneumonitis.

• Цитомегалды жұқпасы жиі белгісіз өтеді; сандырақтау болуы мүмкін, жұқпалық мононуклеоз және цитомегалды жұқпалық жедел өкпе қабынуы

Жұқпалық мононуклеоз (қоздырушы - Эпштейн–Барр жұқпасы) цитомегал жұқпалық жұқпасының көрінісі секілді? Шын мәнінде infectious mononucleosis –тек ауру ғана емес, белгі– қандайда а типті мононуклеарлардың пайда болуы.

Total-body pool of vitamin C varies from 1.5 to 3 g.

Қалыпты жағдайда С дәруменінің ағзадағы құрамы 1,5–3,0 г ды құрайды

The respiratory pattern is helpful in localizing and, in certain instances, determining the nature of the process.

Тыныс алу түріне қарай паталогиялық үдерістің шоғырлануы кейде сипаты туралы айтуға болады

Endoscopy documents esophageal and/or tracheobronchial candidiasis.

Second episodes of varicella have been documented but are rare.

Эндоскопия асқазан кандидозын, трахея және бронхтарды анықтауға мүмкіндік береді.

Желшешектің қайталану жағдайы кездеседі, бірақ сирек. [6, 72]

Байқағанымыздай аудармашыларға латын тілінен енген қысқарған сөздер аудармада қиындық тудырады. Ол әсіресе еуропалық тілдер үшін өзекті жекеше айтқанда ағылшын тілі үшін яғни алфавиті бөлек қазақ тілне аударғанда өзгеріске ұшырайды.

Медициналық аудармамен жұмыс жасайтын аудармашылар әр елдің зертханалық медицинасында қолданылатын өлшеу біріктерінен хабардар болуы қажет. Медициналық аударманың негізгі талабы тапсырыс беруші мен автордың арасында байланысты мағыналардың дәлдігін беру үшін ұстау қажет. Тек тікелей байланыс қана түсініксіз терминдерді, сөздерді анықтауға, түзетуге мүмкіндік береді.

Сапалы, сауатты, дәл аударманы тек аз мамандар қамтамасыз ете алады:

- Біліктілігі жоғары (негізгі табиғи дайындығы бар, бірнеше жылдық тәжірибесі бар, қызметінде ғылыми іс тәжірибені қолданатындар) ;

- Сирек терминдерді іздеу алгоритмін меңгерген ;

- Медициналық тақырыптан хабары бар ;

- тілді сауатты меңгерген және үнемі өзін дамытумен, жақсартумен айналысатын маман.

- Медициналық аударманың жоғары сапасын қамтамасыз ету үшін барлық қосымша құралдарды меңгеру және екі тірі тілді таза білу қажет. Оған қоса әр берілген тапсырысқа баса назар аударып, келеңсіздіктер тудырмау керек.

Осы саладағы нағыз майталмандар аталған талаптарға сай болса, медициналық мәтіндердің жоғары сапалы, дәл аудармасын оқырмандарға түсінікті тілде жеткізіп, ұсына алады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Зубова Л.Ю. Английские медицинские аббревиатуры как часть профессиональной языковой картины мира (на фоне их русских и французских аналогов) – дисс. ... канд. филол. наук, Воронеж: 2009. - 244с.

2. Кириллова Т.С. Пути формирования и лексические особенности английской терминологии подязыка медицины (дерматология, венерология) – автореф. дисс. ... канд. филол. наук, Пятигорск: 1990. - 17с.

3. Кутузова Н.В. Лексико-грамматические трудности перевода оригинальной медицинской литературы на английский язык: для студентов, аспирантов и врачей, сборник в 2 ч. – СПб: СПбГМУ, 2003.

4. Лахтионова Л.Ф. Практический русско-английский медицинский разговорник – Киев: Вища школа, 1980. - 95с.

5. Лейчик В.М. Терминоведение: предмет, методы, структуры – М.: ЛКИ, 2007. - 256с.

6. Лукинская О.Н. Воспаление бодра, или особенности перевода медицинских текстов с испанского и английского языков // Мосты. – 2006. - № 3. - с.33-36.

ӘОБ 94(574)

ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ АССАМБЛЕЯСЫНЫҢ МАҚСАТЫ МЕН МІНДЕТТЕРІ

Маликова В.Қ.

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің 1-курс
магистранты, Талдықорған қ.
vera.malikova.87@mail.ru*

В статье раскрывается цель и задачи поставленные перед Ассамблеи народов Казахстана на современном этапе. Кроме того, рассматриваются направления его деятельности, а также результаты достигнутые за двадцать один год ее существования.

The article reveals the purpose and tasks assigned to the Assembly of Peoples of Kazakhstan at the present stage. In addition, it demonstrates directions of its activities and the results achieved over twenty-one years of its existence.

«Ассамблея – бүкіл азаматтардың бүкілхалықтық өкілдері мүдделерінің инновациялық моделі және біздің жас демократияның табысты құралы».

Н.Ә.Назарбаев

Тірек сөз. *Толеранттылық, ұлтаралық, этномәдени, этноқұрылымдар.*

Бүгінгі таңда қазақ елі қабырғасы қатайған, ұлттық саясаты орныққан, сөзіне халықаралық қауымдастық өкілдері құлақ асатын беделді елге айналып отырғаны баршамызға аян. Еркіндікті аңсаған ата-бабамыздың мақсат-мұраттары жүзеге асып, Алаштың ең асыл мұраты - тәуелсіздікке қол жетті. Қазіргі таңдағы Ұлы дала елінің атқан егемендік таңы ең алдымен, алып та дархан даланың төсін қасық қанымен қорғаған, терісі сөгіле қызмет еткен ата-бабаларымыздың қасиетті күресінің заңды да нақты жеңісінің көрінісі.

Еліміз бүгінгі күні, еңселі ел болудың даңғыл жолына түсті, әлеуеті артып, дәулеті еселеніп отырғаны әркімге де аян. Біздің елдегі бірлік пен қоғамдық келісімнің бастауы - Қазақстан халқының ортақ тарихы. Ғасырлар бойы тағдыр талайына ұшыраған халықтарды құшағына сыйдыра білген қасиетті Ұлы Дала көптеген ұлыс пен ұлттың құтты қонысына айналған құтты мекен. Соның дәлелі ырысы мен ынтымағы жарасқан, бірлігі мен тірлігі жарасқан ел тарихының бөлшегіне айналған Қазақстан халқы Ассамблеяның құрылу мақсатының түп тамыры да осында жатыр.

Қазақстан Халқы Ассамблеясын құру идеясы алғаш рет еліміздің Президенті Н.Ә.Назарбаевпен 1992 жылы Тәуелсіздіктің бірінші жылдығына арналған, Қазақстан халқының Бірінші Форумында айтылды [1].

Есімізді болса, тарих қойнауына енген 2015 жылдың басты оқиғаларының бірі де бірегейі Қазақстан халқы Ассамблеясының 20 жылдық тарихы. Ұлт Көшбасшысы Н.Ә.Назарбаев «Нұрлы жол – болашаққа бастар жол» атты халыққа арналған Жолдауында «Ассамблеяның құрылуының 20 жылдығын атап өту арқылы біз қазақстандықтардың рухани күш-қуатын арттырамыз және толеранттылығын еселейміз» деген еді.

Еліміз егемендік алғалы бір шаңырақтың астында 140 этнос пен 17 конфессияның өкілдері тұрақтылық пен бірлікті сақтап, тату-тәтті өмір сүріп келеді.

2015жыл Қазақстан халқы Ассамблея жылы! Яғни, татулық, бірлік, бейбітшілік, келісім - ең асыл істер қазақ елі үшін. Қазақстан азаттығы мен тәуелсіздігін жариялап, іргесін берік қалағаннан бері осы ұранды ту етіп, өзін басқа

өлем елдеріне мойындатып келеді. Ассамблея дербес қоғамдық институт болып құрылғанына да биыл 21 жыл толмақ. «Осы жылдар ішінде Қазақстан халқы Ассамблеясының мақсат-міндеттері қандай болды?»- деген сұраққа зерттеуші Ж.Х. Джунусова Ассамблеяның міндеттері қойылған мақсаттардан туындады және келесідей анықталды деп санайды:

- Қазақстан ұлыстарының рухани жаңаруы мен дамуына жәрдемдесу;
- этникааралық сипаттағы мүмкін болатын шиеленістер туралы ескерту және бірлесіп шешімін табу;
- этникалық сан алуандықты ескере отырып, қоғамдық-саяси өмірді зерттеу және талдау;
- ұлттық саясатты жетілдіру бойынша ұсыныстарды дайындау;
- этникааралық қатынастар тақырыбында Президентке нақты, тәжірибелі ұсыныстар беру[2].

Ал, бұл сұраққа саясаттанушы Т. Исмагамбетовтың пікірінше, Ассамблеяның қызметі келесі міндеттерді шешу үшін бағытталған:

- республикада ұлтаралық және конфессияаралық келісімді, қоғамдағы тұрақтылықты сақтау үшін жәрдемдесуге;
- Қазақстанның аумағында тұратын ұлт өкілдерінің арасындағы ынтымақтастық қарым-қатынасын дамытуға мүмкіндік туғызатын, олардың рухани-мәдени жаңғыруына және теңдік қағидасын сақтау негізінде дамуына жәрдемдесу үшін, мемлекеттік саясатты өткізу бойынша ұсыныстар дайындау;
- өркениетті және демократиялық қағидаларға сүйенетін азаматтардың саяси мәдениеттерін қалыптастыру;
- мемлекетпен жүргізілетін ұлттық саясатта әр алуан ұлттық мүдделерді есепке алуды қамтамасыз ету;
- қоғамда пайда болатын әлеуметтік қайшылықтарды шешу үшін, ымыраларды іздеу [3].

Қазақстан халқы Ассамблеясы бірінші құрылған күннен бастап-ақ елдегі ұлтаралық

қатынастардың мәселелерін тікелей талқылап, мемлекеттің бірінші тұлғасына жеткізу мақсатында, сұхбаттасу алаңы болуы үшін жасалды.

Яғни, бүгінгі таңда Қазақстан халқы Ассамблеяның негізгі мақсаты – қазақ халқының топтастырушылық рөлін арқау ете отырып, қазақстандық патриотизм, Қазақстан халқының азаматтық және рухани-мәдени ортақтығы негізінде қазақстандық біркелкілікті және бәсекеге қабілетті ұлтты қалыптастыру процесінде республикадағы этносаралық келісімді қамтамасыз ету болып табылады және бұл іс, өз кесегінде жүзеге асырылып жатқаны баршамызға аян.

Қазақстандағы барлық этностардың рухани тұрғыда қайта жаңғыруы мен дамуын қамтамасыз етіп отырып, өркениеттік және демократиялық ұстанымдарға, мемлекеттік ұлттық саясатта барлық этностардың мүддесіне деген құрметке негізделген ұларалық қатнасмәдениетін қалыптастыру болатындығы дәлелденді. Осы мақсатта барлық облыстарда кіші Ассамблеялар құрылып, олардың сессияға 260 делегат сайланды. Бірінші сессия отыры „Біздің ортақ үйіміздегі бейбітшілік пен келісім үшін“ 1995жылы 24 наурыз айында Алматы қаласында өтті және оның құрамына 40 ұлттық мәдени орталықтардың өкілдері кірді. Сессия отырысында Қазақстан Президенті Н.Ә.Назарбаев баяндама жасап, Ассамблеяның ұйымдастырушылық құрылымдары мен мақсат-міндеттері белгіленді.

Ғылыми-тәжірибелік конференцияда Қазақстан халқы Ассамблеясы төрағасының орынбасары, профессор, философия ғылымдарының докторы Ж.А.Алиевтің баяндамасында, мемлекеттік саясаттың таяудағы болашаққа арналған

ең басты міндеттерінің бірі, елде ұлтаралық шиеленістерді болдырмау, стратегиялық болашағында – ел азаматтарының азаматтық, саяси және мәдени сәйкестендірілуінің жиынтығы ретінде «саяси ұлт» түсінігін беретін, ашық азаматтық қоғам идеяларына сай келетін – этникалық, әлеуметтік және саяси ортақтық «мемлекет-ұлттарын» қалыптастыру керек деп айрықша атап өтілді [4, с.125].

Қазақстан халқы Ассамблеясының негізгі мақсаты мен міндеттері оның ұлтаралық қатынастар саласында таяу перспективаға арналған қызметінің базалық және басшы бағдарларының жүйеленген жиынтығы болып табылады. Олар мынандай принциптерде түзілген халықтың не мемлекеттің мүдделерінің басымдығы, заңның үстемдігі және тіліне, ұлтына, дініне, қандай да бір әлеуметтік топқа жататынына қарамастан, адам өмірінің құқықтары мен бостандығының теңдігі, ұлттық мәселені әділ шешудің негізі ретінде қоғамның тұрақтылығы, Қазақстан халқы Ассамблеясының қалыпты жұмыс істеуіне өзіндік бөгет болатын іс-әрекеттеріне қатысты сөз айту мен пікірлерді алдын алу және бодырмау болып табылады.

Бүгінгі таңда Қазақстан халқы Ассамблеяның негізгі міндеттері болып табылады:

1) этносаралық қатынастар саласында мемлекеттік органдармен және азаматтық қоғам институттарымен тиімді өзара іс-қимылды қамтамасыз ету, қоғамда этносаралық келісімді және толеранттықты одан әрі нығайту үшін қолайлы жағдайлар жасау;

2) халық бірлігін нығайту, қазақстандық қоғамның негіз қалаушы құндылықтары бойынша қоғамдық келісімді қолдау және дамыту;

3) қоғамдағы экстремизмнің және радикализмнің көріністері мен адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарына қысым жасауға бағытталған әрекеттерге қарсы тұруда мемлекеттік органдарға жәрдемдесу;

4) азаматтардың демократиялық нормаларға сүйенетін саяси-құқықтық мәдениетін қалыптастыру;

5) Ассамблеяның мақсаты мен міндеттеріне қол жеткізу үшін этномәдени және өзге де қоғамдық бірлестіктердің күш-жігерін біріктіруді қамтамасыз ету;

6) Қазақстан халқының ұлттық мәдениетін, тілдері мен дәстүрлерін еркендету, сақтау және дамыту болып табылады.

Қойылған мақсат пен міндеттеріміздің жүзеге асырылуында біраз жұмыстар жүргізіліп, жетістіктерін көрсетуде.

Қазақтардың мәдени – этникалық дәстүрлерінен мұра болағн рухани саладағы төзімділік пен шыдамдылық, татулық пен бірлік қазіргі таңда да, келешекте де азаматтық әлемді сақтаудың темір қазығы болып табылады. Бүгінгі күнде елімізде 40-тан астам конфессия мен деноминация өкілдері, сандай-ақ 130 ұлт пен этникалық топ өкілдері бейбіт және өзара түсіністікті ту етіп, бейбіт өмір сүріп жатыр. Қазақстандағы әрбір ұлттың өзінің этноқұрылымдары бар, 22 республикалық және аумақтық ұлттық-мәдениет орталықтары құрылып, жұмыс істеуде. Олар: өзірбайжан, грек, ингуш, неміс, шешен, поляк, т.б. халықтарының ұлттық мәдени орталықтары жанында жексенбілік мектептер де жұмыс істеуде.

Республикамызда:

- Өзбек, тәжік, украин тілдерін оқытуда 88 мектеп;
- 108 мектепте этникалық топтардың 22 тілде сабақтар оқытылады;
- 30 этникалық тілдерді зерттеу үшін 195 тіл орталықтары жұмыс жасайды;
- ТВ шоу 7 тілде жүргізіледі;
- 35-тен астам этникалық газет-журналдар шығарылады.

Сонымен, жоғарыда аталған мақсат-міндеттеріміз ұла дала елін қоныстаған әрбір ұлттар мен ұлтөкілдерінің ауызбіршілі мен бейбітшілігін, қарым-қатынасы мен

ерекеттерін қамтамасыз ете отырып, ел бірлігі мен тыныштығын сақтап отырғаны белгілі. Ендеше, Қазақстан халық Ассамблеясы халықтық, саясатүстілік өкілдіктің ерекше тетігі ретінде транспарентті мемлекеттің қоғамдық бақылау жүйесінде маңызды рөл атқаруы тиіс.

Ассамблея алдында бұрынғысынша этносаралық қатынастар саласын саясаттандыруға жол бермеу міндеті тұр. Біз қай тараптан шыққанына қарамастан, ұлттық радикализмнің кез келген пішінінің жолын қатаң кесетін боламыз. Біздің қоғамда қазірдің өзінде қандай да бір радикалды үндеулер мен арандатушылыққа қарсы белгілі бір иммунитет қалыптасып үлгерді. Бірақ Қазақстан халқы Ассамблеясы қолын қашанда қоғамның тамыр соғысында ұстап, тиісті мемлекеттік органдармен бірге алдын алу шараларын қабылдауы керек. ҚХА үшін оның мемлекеттің ішкі саясатын жүзеге асыруға қатысуын қамтамасыз ететін, барлық этностарды жалпымемлекеттік міндеттер кешенін шешуге жұмылдыратын арнайы бағдарлама жасалатын болуы тиіс. Бізге Ассамблея туы астында «Үлкен ел–үлкен отбасы» жалпыұлттық акциясын ұйымдастыру керек, деді Нұрсұлтан Әбішұлы өз сөзінде.

Ендеше, алға қойған мақсаттар мен міндеттеріміздің орындалып, елміздің әлем көгінде еш кедергісіз қалықтап қанат қағуына, ел бірлігі мен тыныштығын қорғайтын, ұлтаралық татулықты бекем бекітетін батыл да батыр жас ұрпаққа артар сеніміміз мол

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Тоғжанов Е.Л., Кан Г.В., Калашникова Н.П., Коробков В.С., Шаяхметов Н.У. Қазақстан халық Ассамблеясы: жиырма жылдық тарих. «ҚАЗАқпарат», 2015.
2. Джунусова Ж.Х. Республика Казахстан: Президент. Институты демократии. – Алматы: Жетіжарғы, 1996. – 118 с
3. Исмагамбетов И. Ассамблея народа Казахстана: статус и возможности // <http://www.assambleja.kz>.
4. Арын Р.С., Иренов Г.Н. Этнополитология. Учебное пособие. – Павлодар: ЭКО, 2008. – 285 с.

ӘОЖ 82-1.

ЖАМБЫЛ - ХАЛЫҚ АҚЫНЫ

Мүлік Д., Давлетпакова М.Ж.

І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.
d.madina96.96@mail.ru

Бұл ғылыми мақалада ХХ ғасырда жыр алыбы атанған Жамбыл жырларының кеңестік кезеңдегі және тәуелсіздік жылдарындағы ғылыми зерттеулерді салыстырмалы түрде қарастыра отырып, ақын шығармашылығына баға берілген.

Статья посвящена актуальной проблеме изучения творчества Жамбыла Жабаяева в трудах советских литературоведов и исследованиях эпохи независимости. Сопоставляя различные точки зрения, автор предлагает свой взгляд на специфику произведений поэта.

The article considers valuable works of great poet Zhambyl Zhabayev comparing scientific researches of his written poems during Soviet Union and Independent Kazakhstan.

Тірек сөздер: ақын, жырау, жыр, дастан, зерттеу.

«Халық поэзиясының алыбы», «фольклордың білгірі», «айтыс ақыны», «абыз жырау», «жауынгер жыршы», «жыр күмбезі», «халық ақындарының ақсақалы» атанған, өзінің ғасырға жуық уақытын талантына жеңдіріп, қолына домбырасын алып, ел мүддесін, халық батырларын жырлаған, қазақ халқының қанында бар қасиеттерін бойына жинаған үлкен талант иесі, өмірге екінші мәрте келіп, қайта жаңарған жыр алыбы – Жамбыл Жабаев «XX ғасырдың Гомері» деген баламаға әбден лайық. Гомер Еуропа еліне қандай жаңашылдық алып келсе, Жамбыл атамыз да өз елінің ауызша әдебиетін биікке шығарды. Қанат қаққан қырандай суық күнде сыналған, қақаған күнге шыдаған дарын иесі не көрсе де халқымен бірге көрді. Уақыттың ағымына бағынып, қиын кездерде өлең-жырларымен, бай рухани қажырлығымен, қайтпас қайсарлығымен, еліне демеу берді. Екі уақыттың елшісі іспеттес, заман ағымын жырлаған халық ақыны келер ұрпаққа құнды еңбектерін, мол мұраларын қалдырды.

Қазақ халқының ұлы ақыны жайлы жазбаша деректер XX ғасырдың 20-жылдарынан бастап зерттеле бастады. Атап айтқанда, алғаш 1925 жылы жарық көрген Ш.Х.Сарыбаевтың «Халық әдебиеті және жинау жолдары» деген мақаласында Жамбыл туралы қысқаша ғана мәліметтер келтірілген. 1931 жылы С.Сейфуллиннің «Қазақ әдебиеті нұсқалары» деген кітабында Жамбыл мен Құлманбет айтысының қысқаша нұсқасы берілген. М.Әуезов Жамбыл туралы «Ардақты Жәке!», «Айтыс өлеңдері» деген мақалалар мен «Жамбылдың айтыстығы өнері» деген тақырыпта баяндама жазған. С.Мұқановтың да Жамбыл туралы екі тілде он бестен астам ғылыми мақалалары жарыққа шыққан. Жыр дүлдүлі жөнінде бұдан да басқа С.Садырбаевтың «Фольклор және Жамбыл», Н.Төрешұлының «Жүз жасаған бәйтерек», Е.Ысмайыловтың «Жамбыл және халық ақындары», С.Бегалиннің «Жамбыл» (өмірбаяндық хикаят), М.Жолдасбековтың «Жүз жыл жырлаған жүрек» т.б. көптеген ғылыми мақалалар мен зерттеу еңбектері жарық көріп жатты.

Осы еңбектерге негіз болған мәліметтердің, ақын мұраларының негізгі қайнар көзі әлбетте тамыры терең, түбі тұңғыш зерттеуде жатыр. Дегенмен, жырауды көзімен көрген, жанында жүріп, өлеңін естіген дос-жарандары, өзінің арнайы хатшылары да Жамбылтанудың негізгі қорлары болғаны шындық. Жүз жасаған жүрек Жамбыл жайында жарыққа шыққан еңбектер қаншалықты көп болса, ақынның қайталанбас ерекшелігі, шығармаларының құндылығы да соншалықты көп болғаны. Қазіргі таңда, әдебиеттану ғылымында Жамбылдың шығармашылығына байланысты екі ұдайы пікір қалыптасқан. Оның бірі - Жамбыл толғау дәстүрін кеңес заманы кезінде жалғастырған абыз-жырау десе, екіншісі-тоталитарлық биліктің қолдауын көрген, сталинизмді жақтаушы ақын деген көзқарас. Бұл пікірлердің қаншалықты ойып алардай орны бар екенін, шындыққа жақын не алыс екенін анықтау үшін ақынның өз шығармаларын, Жамбылды зерттеген ғалымдардың еңбектерін қарағанымыз жөн болар.

Есмағамбет Ысмайылов: «Қазақтың көне әдебиет нұсқаларында жырау қазақта ақындықтың ең көне түрі болғанға ұқсайды. – Қазақтың әдебиет, фольклор дүниесінде ақын бір ғана жырлаушы (певец), әңгімеші (сказитель) мағынасында жүрмейді, шығарып айтушы (поэт) мағынасында да қолданылады. Сондықтан бір ақын деген сөздің аумағына әрі поэт, әрі певец, әрі сказитель, әрі суырыпсалмалы (импровизатор) ұғымдар түгел сиятын сияқты. Осы кең мағынадағы ақындық қасиет, белгілер Жамбыл сияқты ақындарда толық болады» [1], - делінген. Жамбыл өлеңдерінің көбісі ауызша тарағаны белгілі. Ақын мұраларының ішінде өлеңнен басқа батырлық дастандар, күйлер, айтыстар және толғаулар бар («Замана ағымы», «Туған елім», «Менің өмірім»). Толғау да жырауға тән қасиет екені белгілі.

Жыраулар өз замандарының елеулі оқиғаларын, көзбен көрген тарихи кезеңдерін жырға қосатын болған.

М.Жолдасбековтың еңбегінде: «Ғасырдан ғасырға жалғасып, атадан ұрпаққа мирас болып келе жатқан қазақ сөз өнерінің екі үлкен айшықты мектебі бар тәрізді. ...Екіншісі – өле-өлгенше көмейі күмбірлеп, жағы талмаған дария-даңғыл жыраулар мектебі. Мұның әзірге біз білетін аты мәлім түпкі атасы - Сыпыра жырау. Оған ілектес Шалкиіз, Бұқар, Шөже, Майкөт жыраулар аталады. Сондай жыраулардың ең соңғы үзігі – Жамбыл» [2], - деп баға берген болатын. Жамбылтанудың негізін қалаған ғалымдардың пікірлеріне күдікпен қараудың өзі үлкен қателік. Сол себептен «Жамбыл – кеңес заманында жыраулық дәстүрді дамытушы» деген пікірмен келісетініміз анық.

1936 жылы социалистік реализм, таптық сана, коммунистік идеология қазықтай қағылып, қалам еркіндігіне тұсау салынған кезде ақын – жазушыларға кеңестік заманның жетістіктерін, коммунистік партияның тұлғаларын жаздырту тапсырылған.

Осыған орай ҚР Президенттік архивінде (бұрынғы Партия тарихы архивы) сақталған 15 пункттен тұратын құжатқа көз жүгірткенде сол кездегі идеологиялық саясаттың соншалықты солақай екеніне таңқаласың.

Тезисы

Письмо в стихах казахских писателей на имя товарища Сталина.

1. Армия казахских советских писателей во главе с великаном казахской советской поэзии столетним Джамбулом шлет Вам, товарищ Сталин пламенный привет.

2. б) ... Эту свободу казахскому народу дала партия большевиков во главе С Лениным и Вами, дорогой товарищ Сталин. Поэтому столетни Джамбул и другие представители казахской советской литературы Вас товарищ Сталин, воспевают как богатая всех богатей.

Текст тезисов составлен С. Мукановым, одобрен на заседании Правления ССПК от 7.V-39 г. [3].

Жан дүниесі өлеңмен көмкерілген, сөздері жүректен төңкерілген ақындардың атасы жазбаша хат танымағаны, кирилицадан хабары жоқ болғаны белгілі. Көмекші хатшыларының арқасында Жамбыл шығармаларының көбісі қағаз бетіне түсті. Сол уақыттағы солақай саясаттың кемшілігінен берілген тапсырманы, зілді бұйрықты орындамасқа ешкімнің шарасы жоқ еді. Сол себептен хатшылары Жамбылға кеңестік, партиялық тақырыптардағы өлеңдерді айтқызыған.

Рафат Әбдіғұлов өзінің берген бір жауабында: «Ғылыми кітапхананың қолжазба қорында Жамбылдың Сарбаспен айтысының мәшенкеге басылған, қазіргі кітаптарға шығып жүргені, одан кейін аталған нұсқадан үш есе үлкен араб жазуындағы нұсқасы тұр. Мәшенкеге басылған нұсқада қаламсаппен өзгертілген жерлері бар. Мәселен, «орыс» сөзінің үстін сызып «крестиян» деп қойған. Арабша қолжазба бір бағанаға жазылған, бір жерлерінде параллельный жолдар бар, араб жазуымен жазылған, бірақ сиясы мен қолтаңбаы басқа. Қарап отырсаңыз, тағы да Жамбылды советтік идеологиялық талаптарға жақындатуға, интернационалист, атеис қылуға тырысқандары байқалады» [4], - деген. Бұл да бір қолдан өзгертілген іс екенін анықтайды.

Жамбыл Жабаевтың 1940 жылы жарыққа шыққан жинағында «Өтеген батыр» жырында мынандай жолдар кездеседі:

« Бір жұрт бар орыс деген көздері көк,
Бір жерге бекер қарап тұрмайды тек.
Келеді осы күнде жерді қаптап,
Өзінің қайрат-күші, айласы көп.
Сол келіп шұрайлы жерінді алар,

Қаратып тегісімен еліңді алар.
Көнбесең сөйлеп тұрған сөзіңді алар.
Жайылған өрістегі малыңды алар.
Басың байлап, аяғыңа тұсау салар.
Егер де оныменен қарсы келсең,
Бір шыбындай тәніндегі жаныңды алар!»

Осындай өлең жолдары ақынның сөз бостандығы өз еркінде екенін дәлелдегендей. Ал, Сталинизмді жақтаушы, тоталитарлық жүйені мақтаушы дегенге келетін болсақ, ол сол кездегі кеңес заманының талабы, бодандықтың бұғауынан туған еріксіз жырлар дер едім. ҚР Мемлекеттік архивінің қорында «Подстрочники стихов Джамбула Джабаева» деген қалың папка бар. Ішінде ақын өлеңдерінің жолма-жол аудармаларымен қатар, ақынның бірқатар өлең-толғаулары, «Менің өмірім» атты өмірбаяндық шығармасы, «Өтеген батыр» жырының екі нұсқасы бар. Соның ішінде «Мен өлмеймін, өрлеймін» толғауының (жүз жиырма жол), «Ақын», «Заманым», т.б. бірнеше өлеңдерінің еш жерде жарияланбағанын байқадық. Бұл да кеңестік идеологияның салдары.

1937 жылы «Литературная газетада» жарияланған Жамбылдың өмірбаянында ақын жаңа, социалистік заманды былай деп сипаттайды: «Жетпіс жасқа келгенімде жаңа, жарық тұрмысты көрдім. Мен батыр, алып тұлғалы Лениннің атын естідім. Қызыл армияның еңбек жорығын көрдім. Айналамда жаңа өмір жайнап жатты. Өзіме жаңа күш кіргенін сезініп, қолыма домбыраны қайта ұстадым. Жас дәуренім қайта келді – ән салдым, жаңа өмірді жырлау үшін қайта тұрдым», - дейді. Жамбыл ғасырға жуық өмірінде ел басынан өткерген талай қиыншылықтарды, қарға тұмсығының батқаның, сауысқанның сатқаның көрген жыр иесі. Заманына көңілі толса, ол да ақынның шабыттануына әсер ететіні сөзсіз. «Жәкеннің екінші рет дүниеге келгені – 1934 жыл», - деп жазады Ф.Мүсірепов.

Т. Сыдықов Жамбыл жайында: «Революцияға дейін сый – құрметке от тілді, орақ ауыздылығына орай «бөленсе», кеңес өкіметінің тұсында шығармашылық қызметіне қатысты ел ықыласына бөленіп, нағыз тыңдаушысын тапқанына, өнері өлмейтініне көзі жетіп, қайырыла бастаған қанаты қайта жазылады» [5], - деп өз пікірін білдіреді. Жоғарыда келтірілген құжаттарды алға тартып, Жамбылға қатысты екінші пікірге де жауап қайтардық. Жамбылды жан – жақты зерттеп, жауқазындай жазған жырларын, ақындық өнерін, қайталанбас күйлерін, жыр – дастандарын үлгілі ұрпаққа үлгі етуіміз парыз. Халқымыздың бір туар тұлғаларын қадірлеуге, еңбектерін бағалауға, айтылған әрбір пікірді саралауға тиіспіз. Тәуелсіздігімізді алып, бас бостандығымыз, қалам - тіл бостандығымыз шексіз болған уақытта еліміздің елдігін, батырлардың ерлігін жырлаған ақын – жырауларымыздың, жыршыларымыздың еңбектерін оқырман қауымға дәлелді дәлдікпен, жаңаша көзқараспен жеткізейік. Жамбылдай халық ақындарын мақтанышпен дәріптейік және өз биігінен түсірмейік.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ысмайылов Е. Жамбыл және халық ақындары. – Алматы. Санат . 1996.-
2. Жолдасбеков М. Жүз жыл жырлаған жүрек: Зерттеу. – Алматы: Жазушы, 1992.
3. Архив құжаттарынан.
4. Қазақ әдебиеті газеті. №12. 25.02.2016жыл.
5. Сыдықов Т. Өңінде тұлпар мінгендер. – Алматы: Арыс, 2004.

ӘОЖ 94 (574)

**МАСУД ИБН ОСМАН КУХИСТАНИДЫҢ “ТАРИХ-И ӘБЛХАЙЫР-ХАНИ”
ЕҢБЕГІНДЕГІ КӨШПЕЛІ ӨЗБЕКТЕР МЕМЛЕКЕТІНІҢ ЭТНИКАЛЫҚ**

ҚҰРЫЛЫМЫ

Құрбан Б.

I. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің 1-курс магистранты, Талдықорған қ.
baurkaba@mail.ru

Мақалада Көшпелі өзбектер мемлекетінің этникалық тарихы мәселесі ортағасырлық тарихшы Осман Кухистанидың «Тарих-и Әбілхайыр-хани» еңбегі негізінде талданады. Мемлекеттің құрамындағы аталған ру-тайпалар кейіннен Қазақ хандығының құрамына кіріп, қазақ халқының негізін қалыптастырды.

Статья рассмотрена на основе труда средневекового историка Османа Кухистани «Тарихи и Әбілхайыр-хани» об этнической истории кочевого узбекского государства. Племена, входившие в состав государства в дальнейшем вошли в состав Казахского ханства и стали основой для образования казахской народности.

The article dealt with on the basis of the work of medieval historian Osman Kuhistani «Tarikhi and Abilhair-hani» on ethical histories of nomadic Uzbek State. Tribes and staves belonging to the republic later included in Kazakh khanate and make the basis of the Kazakh people.

Тірек сөз. Шайбан, Ақ Орда, Мауереннахр, Деһлі Қытшақ, ру, тайпа

Шайбанилық шығармалар арасында Масуд ибн Осман Кухистанидың “Тарих-и Абулхайр-хани” еңбегі, Әбілхайыр ханның немересі, Самарқандта 1540-1551 жж. билік еткен Абд ал-Латиф ханның тапсыруымен ортаазиялық парсы (тәжіктің әдеби тілі) тілінде жазылған.

Шығарманың қай жылы жазылғандығы туралы әр түрлі пікірлер айтылады. Мәселен В.П. Юдин 1540-1551 жылдар аралығында деп топшыласа [1, 136 б.], В.В.Бартольдтың пікірінше хижра бойынша 950 жыл немесе григорян күнтізбесінде 1543-1544 жылдарды нақты көрсетеді [2].

“Көшпелі өзбектер” тарихынан негізгі әрі ең басты мәлімет беретін оның еңбегі, әсіресе, 32 парақтан тұратын соңғы бөлімі түпнұсқалық һәм сонылығы жағынан сөз жоқ құнды болып табылады. Онда көшпелі өзбектердің саяси тарихы және Әбілхайыр хан билігі тұсындағы олардың мемлекетіндегі оқиғалар жан-жақты баяндалады. Ал еңбегінің көп бөлігі (лл.16-214а) компилятивті болып, өзіне дейін жарық көрген Жувейнидің, Жүзжанидің, Бенакетидің, Шараф ад-Дин Али Йаздидің шығармаларын кеңінен пайдаланған. Аталған мақалада нақ осы ортағасырлық тарихи шығарма негізінде Шығыс Дешті Қыпшақ аумағындағы көшпелі тайпалардың этникалық құрамына талдау жасау мақсат етілді.

Әбілхайыр хандығының өмір сүрген уақытын (1428-1468 жж.) “Тарих-и Абулхайр-хани” шығармасы бойынша негізгі төрт кезеңге бөліп қарастыруға болады: біріктіру, күшею, ыдырау және күйреу.

1. 1428-1445 жж. аралығы. Әбілхайырдың билікке келуінен бастап, қол астындағы ру-тайпаларды һәм мемлекетті бір орталыққа біріктіру процесі жүргізілген және бүкіл Шығыс Дешті Қыпшаққа өз билігін орнықтыру үшін күрес жүргізген кезеңі.

2. 1446 жылдан 1456/57 жылдарға дейінгі аралық, хандықтың күшеюінің ең шарықтау шегіне жеткен және Әбілхайыр ханның белсенді сыртқы саясат жүргізу кезеңі.

3. 1457-1468 жж. аралығы. Мемлекеттегі ыдырау процесінің басталуы - “1457 ж. Сығанақ қаласы түбінде Әбілхайыр ханның Үз-Темір тайшы бастаған қалмақтардан ойсырай жеңілуімен” [1, 146-170 бб.] байланысты болды.

4. 1468/69 жылдары Әбілхайыр хан қайтыс болғаннан кейінгі оқиғалар. Бірақ оның мұрагері Шайх-Хайдардың 1471 ж. өлтірілуі туралы Кухистанидың еңбегінде айтылмайды. Дегенмен басқа жазба дерек мәліметтерін, мәселен “Шайбани-намені” [1, 98-100 бб.], “Тарих-и Рашидиді” [1, 198-199, 221-222 бб.], “Бахр ал-асрарды ...” [1, 352-353, 360-363 бб.] саралау нәтижесінде, осы кезенді Әбілхайыр хандығының “күйреу кезені” деп пайымдауға болады.

Негізгі мәселеге оралатын болсақ, автор өз шығармасында Әбілхайырды билікке әкелген және кейінгі кезеңдерде де қолдау көрсеткен басты-басты қолдаушы әмірлер, бектер, билердің тізімін көптеп келтіріп һәм қайта-қайта қайталап санамалаудан жалықпаған. Олардың қай рудан, қай тайпадан шыққандығы қосарлана айтылуы, Шығыс Дешті Қыпшақ көшпелілерінің этникалық құрамын анықтауда үлкен маңызға ие. Осыған байланысты В.П. Юдин мынадай құнды пікір айтады: “Тізімдерді (ру-тайпалардың атаулары –К.Б.) салыстырып оқып-үйрену Шығыс Дешті Қыпшақ өзбектерінің ру-тайпалық құрамын белгілі бір деңгейде анықтауға ғана емес, сонымен қатар сол бір тайпаны атауда пайдаланылатын әртүрлі этнонимді айқындауға мүмкіндік береді. Өйткені, кейде сол бір автордың өзінде бір тайпаның атауы әр түрлі болып белгіленуі мүмкін” [1, 137 б.]. Әрине, бұл пікірдің ақиқаттылығына күмән жоқ.

Мысал келтіретін болсақ, ортағасырлық жазба деректерді айтпағанның өзінде, кейінгі зерттеуші-ғалымдар Шығыс Дешті Қыпшақ көшпелілерінің этникалық құрамын анықтауда авторы белгісіз “Таварих-и гузида-йи нусрат-наме” еңбегін, Шадидің, Бинаидың, Кухистанидың шығармаларын салыстыра отырып қарастырғанның өзінде бір ру атауын әр түрлі айтқандарына көз жеткіземіз. Мәселен, А.А. Семенов – тұман және минг деген атауды екі бөлек руларға телісе [3, 24 б.], Б.А. Ахмедов – тұман-минг бір ру [4,46 б.], ал Т.И. Сұлтанов – тұман руын жеке және тұман-минг атауымен тағы бір руды атап [5,16 б.] көрсетеді. Ортағасырлық жазба деректердегі ру-тайпа атаулары, әрбір шығарманы айтпағанда, бір автордың өзінде өзгеріске ұшырап отыруы Шығыс Дешті Қыпшақ көшпелілерінің этникалық құрамын анықтауда қиындық тудыратындығы рас.

Масуд ибн Осман Кухистанидың “Тарих-Абулхайр-хани” еңбегін тарихнамалық тұрғыда талдау барысында, “көшпелі өзбектердің” этникалық құрамын анықтауда баға жетпес құнды мәліметтерге толы. Әр түрлі саяси оқиғалармен байланысты қосарлана аталатын мынадай ру-тайпа аттары кездеседі: “Маңғыт, бүркіт, нүкүс [1,141 б.], құсшы, қыйат, шынбай, иджан, қаанбайлы, табғұт (танғұт-Б.К.), дұрман, отаршы, найман, өкіреш-найман, тубай, таймас, чат, хытай, барақ, ұйғыр, қарлұқ, кенегес, үйсін, қоңырат, күрлеуіт, ички, туман-минг, масит” [1, 143-144 бб.]. Б.А. Ахмедов “Государство кочевых узбеков” атты монографиясында Әбілхайыр ханды қолдаған жоғарыдағы ру-тайпалардың тізімін бере отырып [4,16,46 бб.], қаанбайлы, барақ, кенегес, масит руларын зерттеу объектісінен сырт қалдырған. Және, Махмұд ибн Уәлиге сілтеме жасай отырып “Оны (Әбілхайырды - Б.К.) сол кезеңде 200-ге жуық тайпа және рулардың көсемдері қолдау көрсетті” [4, 46 б.], - деген мәлімет береді.

Қазақ хандығының құрылу тарихы мәселесін зерттеп жүрген Б.Б. Кәрібаев ру-тайпалардың аттарын түстеп айтпаса да Әбілхайыр ханды қолдаған көшпелі ру-тайпалар санын 71-ге жеткізеді [6]. Деректемелерде берілген бұл ру-тайпалардың бәрі Орта Азия мен Қазақстанның түркі халықтарына (қазақ, өзбек, қырғыз, қарақалпақ және т.б.) ортақ, 92 көшпелі “өзбек” тайпаларының немесе 92 баулы қыпшақтардың ең кейінгі тізімі бойынша белгілі [5,7-51 бб.] тұғын. XIII-XIV ғасырлардағы буырқанған оқиғалар оларды Орта Азия мен Қазақстан аймағының кең-байтақ аумағына шашыратып, араластырып жіберген түркі және түркіленген тайпалар мен рулар еді.

Шайбанилық деректердің үшінші тобына жататын, XVII ғасырдың бірінші жартысында жазылған Хафиз Таныштың “Шараф-наме-йи шахи” (“Книга шахской славы”) еңбегінде 40-тан аса ру-тайпалардың атаулары беріледі. Бірақ көп жағдайда, жоғарыда талданған шайбанилық шығармалардың мәліметтерін қайталаумен шектелген [1, 237-312 бб.]. Ал аштарханилықтар әулеті тұсында жазылған Махмұд ибн Уәли мәліметі бойынша, олардың саны 50-ден асып, “Шараф-наме-йи шахи” шығармасында келтірілген ру-тайпаларға қоса, онда айтылмаған мынадай ру аттары беріледі: бұйрақ, қырық, құрама, дұғдақ, юз, келечи, құлан аяилы, кука араб, күш аяқ, ойрат, булгач, мекрит, фулавшы, шабаят, месит (Ескерту: бұл атауларды орысша аудармада қалай берілсе, өзгертпей солай беруге тырыстық -Б.К.) [1, 320-368 бб.]. Нақ осы ру-тайпалар Б.А. Ахмедовтың зерттеуінде де аталып өтіледі. Алайда, осы аталған белгілі ру-тайпалардың қазіргі қазақ халқының арасында кездесетіні жоқ болуы мүмкін.

Қазақ халқының Орта және Кіші жүз қазақтарының қалыптасуына айрықша ықпал еткен, Көшпелі өзбектер мемлекетіндегі халықтардың этникалық құрамы баяндалған шайбанилық деректерде біршама мәліметтер барлығына көз жеткіздік. Аталмыш деректер кейінгі тарихшы-ғалымдардың, XIV-XV ғасырлардағы Шығыс Дешті Қыпшақ көшпелілерінің ру-тайпалық құрамын анықтауда негізгі түпнұсқа болғаны шындық. Осы тұрғыдан қарасақ та, немесе тарихнамалық тұрғыдан алсақ та XVI ғасырдың бірінші жартысында және одан кейінгі кезеңде жазылған шайбанилық немесе басқа да әулет тарихшыларының шығармалары, қазақ этногенезі мәселелерін һәм аталмыш халықтың қалыптасуының соңғы этапын дұрыс түсіндірудегі бірден-бір нақты, дұрыс жол дегіміз келеді.

Біз талдап өткен XIV-XV ғасырлар шығармаларында өткен-кеткен тайпалардың атаулары ғана келтірілмей, сонымен қатар олардың қоныстанған территориялары, нақ сол мемлекеттердің (Ақ Орда, Әбілхайыр хандығы) қоғамдық-саяси өміріндегі алатын орындары мен рөлін айқындап берді. Аталған шығармалардағы этникалық мәліметтерді бір-бірімен салыстыра отырып талдау, бұл сәл кейінірек дәуірде толығымен қалыптасқан қазақ, өзбек, ноғай халықтарының этногенезі мәселесін шешуде баға жетпес жәдігерлер деп айтуға болады. Яғни, осы мәліметтер базасында заттай және халық ауыз әдебиетін ұштастыра отырып кешенді түрде зерттеу, бүгінгі отандық тарихнамадағы бірден бір дұрыс методологиялық принциптердің бірі.

XIV-XV ғасырларда Шығыс Дешті Қыпшақ аумағында өмір сүрген көшпелілердің этникалық құрамы, олардың жинақтауыш ортақ этно-саяси термин - “өзбек” атауымен аталуы һәм бұл атаудың оларға қай уақыттан бастап таңылғандығы туралы мәселелерге А.А. Семеновтың[3, 3-37 бб.], Б.А.Ахмедовтың[4] және Т.И.Сұлтановтың зерттеулерінде жан-жақты қамтылған [5].

Шығыс Дешті Қыпшақ халықтарына ортақ этно-саяси термин “өзбек” атауының Алтын Орда билеушісі Өзбек ханның (1312-1342 жж.) атына байланысты таңылды ма, әлде басқа бір себептерден пайда болды ма деген мәселе тарих ғылымында әлі де шешімін тапқан жоқ. Сондықтан жоғарыдағы зерттушілердің “өзбек” термині кімнің атына байланысты және ол неге сүйеніп қойылды деген пікірлерін қарастырмай, аталмыш терминнің тек қашан пайда болғандығы туралы тұжырымдарына тоқталуды жөн санадық.

А.А. Семенов “өзбек” терминінің қай уақытта пайда болғандығының нақты уақытын көрсетпесе де, шығыстанушы, профессор В.В. Григорьевтің: “Өзбек хан билік құрған Алтын Ордада ешқашан, ешқандай өзбектер болмаған, тек Өзбек ханның билігі жойылмаған Көк Ордада өзбектер пайда болды. Олардың (өзбектердің-Б.К.) пайда болуы, оның (Өзбек хан-Б.К.) өлімінен кейін жүз жылдан

кейін ғана болды, -деген пікірін келтіріп, - әлбетте, өзбек халқы деп (Мұхаммед Шайбани ханның Мауереннахрды түпкілікті жаулап, өзбек халқының қалыптасқан кезі XVI ғасырдың басын айтып отыр-Б.К.) атанып, дүниеге келген хронологиялық шегін енді едәуір артқа шегеруге тура келеді” [3, 5 б.], -деген пікір айтады. Автор бұл пікірін XIV-XV ғасырларда жазылған араб тарихшылары мен жағыраптарының (әл-Омари, Ибн Батута, Ибн Дукмак, Ибн Халдун, әл-Кашканди, әл-Макризи, Хамдулах Казвини және т.б.) мәліметтеріне, парсы жазба деректеріне (Рашид ад-дин, Шараф ад-дин Али Йазди, Абд ар-Раззак Самарқанди) талдау жасай отырып дәлелдеуге тырысады. Яғни, “өзбек” термині XV ғасырдың басында пайда болған деген тұжырым жасайды.

Көшпелі өзбектер мемлекетінің тарихын зерттеген Б.А. Ахмедов “өзбек” термині “Өзбек ханға дейін сәл ертерек белгілі болды, - дей келе, ал Дешті Қыпшақты қоныстанған түрік-моңғол тайпаларын жинақтауыш этно-саяси термин “өзбек” ретінде қолданылуы, - XIV ғасырдың 60-жылдары болуы кәдік” [4, 14-15 бб.],- деген пікір айтады. Зерттеуші “өзбек” термині мен Өзбек хан арасында ешбір байланыс жоқтығын айтады. Өйткені Өзбек хан Алтын Ордада билік жүргізсе, ал оның билігі жүрмеген, Жошы ұлысының сол қанаты Ақ Ордадағы бүкіл көшпелі түрік-моңғол тайпалары “өзбек” аталды һәм бұл атау нақ осы Ақ Орда мемлекетінің аумағында пайда болды деп дәлелдейді.

Б.А. Ахмедов мәселеге байланысты айтқан пікірі көп ретте А.А. Семенов пікірімен үндеседі. Оны өзі де былай деп мойындаған тұғын: “Біздіңше, бұл мәселеде А.А. Семенов дұрыс” [4, 12 б.].

Т.И. Сұлтановтың “Кочевые племена Приаралья” еңбегінің хронологиялық шеңбері XV ғасырдың басы мен XVIII ғасырдың алғашқы ширегін қамтығандықтан, автор “өзбек” термині қашан пайда болды деген мәселені анықтауды алдына мақсат етіп қоймаған. Десек те, Әбілхайыр билікке келмеген, яғни XV ғасырдың алғашқы ширегіндегі Қазақстан территориясындағы Ақ Орда, Ноғай Ордalarını ортақ “Өзбек Ұлысы” деген атаумен атағандығын зерттеуші былай деп келтіреді: “Ол кезде Өзбек ұлысы деген атпен белгілі болған, XV ғасырдың басындағы қазіргі Қазақстан территориясының едәуір бөлігінде Жошы хан ұлдарының ұрпақтарының бірнеше тәуелсіз иеліктері бар болды” [5, 3 б.]. Бұдан, XV ғасырдың басында-ақ Шығыс Дешті Қыпшақ аумағында “өзбек” атауының берік орнағандығын анық көреміз.

Моңғол шапқыншылығынан кейін құрылған Жошы ұлысы бірнеше иеліктерге бөлініп, оның шығысындағы немесе Жошы ұлысының сол қанатындағы Орда-Ежен және оның ұрпақтары билігінде болған аумақ – Ақ Орданың мұрагері Әбілхайыр мемлекеті тұсында автохтонды түрік тайпалары моңғол тайпаларын сіңіріп, халықтың қалыптасуы бұрынғы арнасына түсіп, қазақ, өзбек, қырғыз, ноғай халықтарының пайда болуына әкеліп соқты. Көшпелі өзбектер мемлекетінің этникалық компоненттерін айқындауға арналған жазба деректердің ішінде Масуд ибн Осман Кухистанидың “Тарих-и Абулхайр-хани” еңбегінің маңызы аса зор екендігіне көз жеткіздік.

Сонымен, Көшпелі өзбектер мемлекеттері кезінде Қазақстан аумағындағы тайпалардың этникалық құрылымының тұрақтануы, көптеген жергілікті және қоныс аударып келген түрік, моңғол тайпалары арасындағы айырмашылықтар жойылып, олардың барлығына ортақ этникалық белгілер қалыптасты. Атап көрсетілген этносаяси құрылым – Көшпелі өзбектер мемлекеті Орта және Кіші жүз қазақтарын қалыптастыруда шешуші рөл атқарды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII вв. (Извлечения из персидских и тюркских сочинений) / Сост.: С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А. Пищулина, В.П. Юдин. – Алма-Ата: Наука, 1969. – 650 б.
2. Бартольд В.В. Абулхайр // Сочинение. – М.: Наука, 1964. – Т. 2, ч. 2. – 490 б.
3. Семенов А.А. К вопросу о происхождении и составе узбеков Шейбани-хана // Материалы по истории таджиков и узбеков Ср. Азии. Труды АН Тадж. ССР. – Сталинабад, 1954. – Т. 12. – 36 б.
4. Ахмедов Б.А. Государство кочевых узбеков. – М.: Наука, 1965. – 195 б.
5. Султанов Т.И. Кочевые племена Приаралья (Вопросы этнической и социальной истории). – М.: Наука, 1982. – 132 б.
6. Кәрібаев Б.Б. Қазақ хандығының құрылу тарихына қатысты кейбір ақаулар және оларды дұрыс түсіндіру мәселелері // ҚР Гуманитарлық ғылымдар Академиясының Хабаршысы. – 1998. – №1. – 71 б.

ӘОЖ 94 (574)

МАУЕРЕННАХРДА ШАЙБАНИЛЕР МЕМЛЕКЕТІНІҢ ҚҰРЫЛУЫ

Смағұлова М.Қ.

І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің 2-курс магистранты, Талдықорған қ.
maral.smagulova@mail.ru

Мақалада XV ғ. аяғы мен XVI ғ. басында Шығыс Дешті Қыпшақ, кейіннен Сыр өңірі үшін қазақ хандарының негізгі қарсыласы болған Әбілхайыр ханның немересі Мұхаммед Шайбани ханның З.М. Бабырдан билікті және оның иелігіндегі Мауереннахр аймағын тартып алып, өз мемлекетін құру тарихы қарастырылады.

В статье рассматривается процесс образования Шайбанидами своего государства в Маверренахре в конце XV-в начале XVI вв. Показана роль Мухаммеда Шайбани, внука Абулхайр хана, стоявшего у истоков данного процесса. Раскрывается его борьба с казахскими ханами за власть в Дешти-Кипчаке и за присырдарьинский регион, позже Бабуром за Маверренахр.

The article considers the process of formation of the Shaybanids of their state in Maverennahr in the late XV-early XVI centuries. Shows the role of Muhammad Shaibani, the grandson of Abulkhair Khan, who has spearheaded this process. Reveals his struggles with the Kazakh khans for power in Dashti-Kipchak and near Syrdarya region, later Babur for Maveranahr.

Кілт сөз. Шайбан, Мауереннахр, Түркістан, уалааят, Ақ Орда

XV ғасырдың 20-жылдарының аяғында Ақ Орданың далалық аумағының үлкен бөлігінде билеуші әулет алмасады. Шыңғыс ұрпақтары мен көшпелі шонжарлардың қиян – кескі күресінің нәтижесінде билік Орда Ежен (Жошының үлкен ұлы) ұрпақтарынан Шайбан (Жошының бесінші ұлы) ұрпақтарының қолына өтті. Сөйтіп, 1428 жылы Шығыс Дешті Қыпшақта Шайбани ұрпағы 17 жасар Әбілхайыр – хан тағына отырып, Ақ Орда мемлекетінің орнына жаңа бір мемлекет – Әбілхайыр хандығы немесе жазба деректерде екінші бір атау «Көшпелі өзбектер» мемлекеті тарих сахнасына шықты.

Ақ Орда хандарынан айырмашылығы Шайбани ұрпақтары Алтын Орда тағы үшін жан аямай, өздерінің материалдық және адам ресурстарын ысырап еткен жоқ. Олардың Әмір Темір мен оның мұрагерлерінің басқыншылық дәмелеріне тойтарыс берулеріне де тура келмеді. Өйткені Темір ұрпақтарын бұл ауданда көшіп жүретін даладан гөрі бірінші кезекте Сырдария аңғарындағы бекініс – қалалар (Сығанак, Аркүк, Яссы, Отырар, Сауран, Сайрам және т.б.) қызықтырған еді. Осының бәрі Шайбани ұрпақтарына Орда Ежен әулетінен өрбіген хандарға қарама-қарсы Ақ Орда аумағында билік ету құқығын білдіру және Шығыс Дешті Қыпшақ пен кейініректе Түркістанның саяси картасын өзгерту мүмкіндігін қамтамасыз етті. Ақ Орда аумағының далалық бөлігінде бастапқыда екі саяси бірлестік нығаяды. Олардың біріншісі – ертеректе Жайықта және оның батысына қарай Еділге дейін дерлік, ал солтүстік-шығыс жағында Тюмень бағытында оқшауланып шыққан Ноғай (Маңғыт) Ордасы. Ал Жайықтың шығыс жағында, Ырғыз, Елек, Торғай, Сарысу өзендері бойында, Тобыл мен Есілдің жоғарғы ағыстарында көптеген Шайбани ұрпақтарының иелігі қалыптасты. Мәселен, Сарысу, Жем аралығында, солтүстік Арал өңірі далаларында – Жұмадық хан; Тобыл мен Есілдің оң жақ саласы мен Атбасар аралығында – Махмұд-Қожа хан; Атбасардың сол жақ жағасы мен Есілге – Мұстафа хан; Тура қаласы (Қазіргі Тюмень қаласының маңы) ауданында Әбілхайыр хан күш алды [1, 52 б.]. XV ғасырдың бірінші ширегінде Ақ Орданы бүліктер мен талас-тартыстар қамтыған кезде, жоғарыда есімдері аталған Шайбани ұрпақтары Ақ Орданың билігінен шығып, тәуелсіз билік ете бастады. Дәулет-Шайх (Әбілхайыр ханның әкесі) өлгеннен кейін билікті Суфи хан, содан соң оның ұлы Жұмадық хан (1425-1428 жж.) қолына алды. Ақ Орда ханы Барақ нақ сол кезде Сырдарияда мұраға қалған иеліктерін қайтарып алуға әрекет жасап жатқан еді. Сондықтан Қазақстанның далалық аймақтарында Шайбани ұрпақтарына қарсы қимыл жасауға Барақ ханның мүмкіндігі болмады.

Шайбани ұрпағы Жұмадық хан 1428 жылы маңғыт әмірлерімен Жайтар-Жалқын сайында болған шайқаста қаза тапқаннан кейін, Әбілхайыр хижра бойынша 833 жылы (1428-29 жж.) Тура өңірінде (Батыс Сібір) хан деп жарияланды [1, 46 б.]. Ортағасырлық тарихшы Махмұд ибн Уәлидің мәліметі бойынша, 17 жасар Әбілхайырды Шығыс Дешті Қыпшақтың 200-ге жуық рулар мен тайпаларының ірі өкілдері қолдаған. Оны қыпшақ, найман, маңғыт, қарлұқ, қонырат, қанлы, күрлеуіт, кенегес және басқа да тайпалардың көсемдері қолдаса да, ол билеп-төстеген бүкіл қырық жыл ішінде (1428-1468 жж.) оның мемлекетінде талас-тартыс толастаған жоқ. Шығыс Дешті Қыпшақтың аумағы саяси бір үміткер Махмұд-Қожа ханды (1430 жылғы Тобылдағы шайқаста), содан соң әмір Едігенің немересі, маңғыт әмірі Уақас биді және басқа да қарсыластарын талқандағанымен, Әбілхайыр хан Орда Еженнің Ертіс пен Солтүстік-Батыс Балхаш өңіріне дейінгі бұрынғы ұлысының далалық аумақтарын өз иеліктеріне XV ғасырдың 40-жылдарының ортасына қарай ғана қосып ала алды. Ал Ақ Орда жерінің оңтүстік аудандарын – Сыр өңірін, Қаратау аудандарын бағындыру Әбілхайырдан мейлінше көп күш – жігер мен уақытты талап етті. Кейінгі жиырма жыл ішінде Әбілхайыр хан ілгерілеп бара алмаған нақ осы аталған оңтүстік аймақта, Орыс хан мен Барақ ханның ұрпақтары, Қазақ хандығының негізін қалаған Керей мен Жәнібек сұлтандар билік етті.

Сырдария бойындағы бай қалалар бұрынғы мемлекеттік бірлестіктердің – Ақ Орданың, Әбілхайыр хандығының саяси-әкімшілік және сауда-экономикалық орталықтары еді. Бұдан бұрынғы тарихта осы Сырдария бойындағы қалаларды өзінің экономикалық және әскери тірегіне айналдыру Дешті-Қыпшақ даласын билеудің басты шарты болып келген. Сондықтан бұл қалалардың саяси-экономикалық және соғыс стратегиялық маңызы зор еді. Сырдария бойындағы

егіншілігі мен қолөнері өркендеген қалалы аудандар мен сауда-саттық жасауға тек даланың әкімдері ғана емес, Дешті-Қыпшақтың шаруалары да ділгір болып отырды.

Сырдария бойындағы қалалар мен Дешті-Қыпшақ даласы үшін күресте қазақ хандығының басты бәсекелесі және ата жауы Әбілхайыр хан еді. Қазақ хандығы Әбілхайырға қарсы күресу үшін ең алдымен Моғолстан мемлекетімен тату көршілік, одақтық байланыс орнатты. Бұл одақ ойрат жоңғарларының тайшасы Амасанжының Моғолстанға шабуыл жасауынан және Әбілхайыр ханның Жетісудағы қазақ хандығына шабуыл жасауынан тізе қоса отырып қорғануды мақсат етті. 1468-жылы қыста Әбілхайыр хан қазақ хандығын қиратпақ болып, Жетісуға жорыққа аттанды, бірақ сапары сәтсіз болып, жорық жолында қаза тапты [2].

Әбілхайыр ханның өлімінен кейін хан тағына Шайх-Хайдар отырғызылды. Алайда мемлекетті басқарудағы бұрынғы әдет-ғұрып пен сұлтандық жарғысы, адамдардың еркіне құрмет бұрынғыдай болмады, осы себепті аз уақыттың ішінде жамағатта қобалжу пайда болып, халықтың бір ауызды іс-әрекетінде келіспеушілік көрініс алды. Сол надан адамдардың тобы Шыңғыс хан әулетінің қадір-қасиетімен ұлы ұрпақтарын бағаламады, ал мемлекетті басқару ісінде күннен-күнге бірінен-бірі өткен кемшіліктер байқалды.

Мәселенің түсінікті болуы үшін Мұхаммед Шайбани туралы біраз деректерді келтіріп өтсек. Мұхаммед Шайбани 1453-жылы Герат қаласында дүниеге келген. Анасының есімі – Ақ-Қозы Бегім. Ол Алтан хан руынан. Оның (Шах-Бұдағ сұлтаннан) екі ұлы болған, оның бірін Хазірет Хан-и Бузург Сұлтан Мұхаммед Шайбани деп, ал лақап атын – «Шахбахт» деп атаған. Хижа жыл санауы бойынша 858-жылы екінші ұлы туған; Хан-и Бузург оның есімін Махмұт Сұлтан деп атап, «Бахадүр» деген лақап ат қойды [3]. Шах-Бұдағ Сұлтанның өлімінен кейін бұл екі ханзада жас өспірім шақтарын Бай-Шайх атекенің үйінде болды, өйткені бұл Бай-Шайх олардың әкесінің атекесі болатын. Ақырында ұлы хандардан қалған, халық арасында жүрген қарт сыншылар мен қарт бектер бұл екі ханзаданың жақсы адамдар болатынын айтып, олардың бұл пікірі халық арасында тарады. Шындығында бұл пікірлердің дұрыстығын кейіннен уақыттың өзі көрсетіп берді.

Әбілхайыр ханға көп қызмет етіп, түрлі ауыртпалықты иығымен көтерген және оның көп істерінде даңқын арттырған, Әбілхайыр ханның көкілташы құсшы омақтан Дәулет Қожа бектің ұлы, лақап аты Қарашын Дәруіш Хұсайн Мұхаммед Шайбани ханға көкілташ болған.

Қарашы-бектер бірге кеңесіп, ханның осы үлкен немересі жақсы адам болады деп ұйғарып, «оны қорғап жүр» деп Қарашын баһадүрге тапсырды.

Шайх-Хайдар ханға деген адамдардың сенімі әлсірегенін Дешті Қыпшақ елдері білгеннен кейін, маңайдағы елдердің сұлтандары ыңғайлы сәтті пайдаланып Шайх-Хайдар ханға қарсы соғысуға аттанды. Шайх-Хайдар ханның уәлаятын басып аламыз деген ниетпен белін бекем буып келген сұлтандар қатарында Қажы-Мұхаммед ханның ұлы Сайдақ-Ибақ хан, Барақ ханның ұлы Жәнібек хан, Керей-Арабтың ұлы Береке сұлтан және маңғыт әмірлерінен – Аббас бек, Мұса бек пен Жаңбыршы бек болды. Осы адамдар бірнеше мәрте қаруларын сайлап көп әскермен Шайх-Хайдар ханға қарсы келді, әрбір кескілескен шайқас барысында екі жақтан көп адамдар қаза тапты. Бірақ олар бір рет те жеңе алмады, әр жолы күйрей жеңіліп кері қайтты [4, 24-40 бб.].

Дегенмен сол кезде Шайх-Хайдар ханның мемлекет тіректерінің арасында қалжырағандық байқалғанымен, бірақ Алланың халифасы Хазірет пен Махмұд әл-авақибты қорғау тапсырылған арыстандай айбатты Қарашын бек жау әскерінің әрбір шабуылына қарсы шығып, асқан ерлікпен шайқасты.

Ақырында, Шайх-Хайдар хан бейқам жатқан кезде Ахмед ханның әскерін өзімен алып келген Айбақ хан Шайх-Хайдар ханға күтпеген жерден бас салды. Ол

шайқаса отырып, көмекке жан-жағына және әмірлері мен баһадүрлеріне көп адам жібергенімен одан ештеңе шықпады: адамдар мен әскер жиналмады.

Осыдан кейін ол аздаған адамдарымен қырғын соғыс салды. Ақыр аяғында жау әскері қылыштарымен, оқтарымен ханның баталы тәнін көп жерден жаралап өлімге душар етті. Осы оқиғаны көргеннен кейін әмірлер мен мемлекет тіректері бір-бірлеп жан-жаққа тарады. Қарашын бек Алланың халифасы мен Махмұд сұлтанды төнген қауіштен, соғыс майданынан алып шығып, Темір-Құтлық ханның ұлы Қасым хан уәлаятына алып келіп, шахзадаларды қорғауды Қасым хан әмірлерінің әмірі Темір-бекке тапсырды. Бұл қызметке жан-тәнімен келіскен Темір-бек үміті ақталып, шахзадаларға қызмет етуге кірісті.

Осы уақытта көп әскер жинаған Айбақ хан, Ахмед хан мен Аббас бек Қасым ханға қарай аттанды деген хабар жетті. Сол кезде Қасым ханның әскері шамалы еді және оның олармен шайқасуға күші жетпеді, сондықтан Қажы-Тархан қорғанына келіп, бекінді. Жау әскері қорғанды қоршап алып, күн сайын қақтығыстар мен шайқас болып тұрды.

Шахзадаларды қорғауға жауапты Темір бек олар бір жағдайға ұшырап қалмасын деп қамын ойлап, Қасым ханмен ақылдасып, қандай күн тумасын бір амалын тауып шахзадалар қорғаннан шығып, басқа жерге кетуі керек деп ұйғарды. Мұны Қарашын бекке айтты. Шахзадалар да келісті. Қасым хан сол сағатта сенімді мулазимдеріне ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып атеке мен көкілташ болып келген байырғы қызметшілерден 40 адам іріктеуді бұйырды. Ақырында, олармен бірге шахзадалар қорғаннан шығып, жау әскерін түнде шабуылдап, қай жерден шыға алса сол жерден аттануға ұйғарылды. Алланың қорғауымен олар қорғаннан шығып, жаудың сасқалақтай шайқасқан қосына шабуыл жасады.

Сол түнде шахзадалар Рүстем толқығандай, ал Нариманның ұлы Сам құрметпен алақанын жерге тигізгендей болып шайқасты. Қысқаша айтқанда, сол түнде қырғын шайқас болып, көптеген жау қаза тапты, солардың ішінде Айбақ ханның інісі мен бір ұлы өлтірілді, бұл екеуі – інісі мен ұлы – Шайх-Хайдар ханға жасалған әділетсіздіктің есесін қайтарғандай болды [4, 76-77 бб.].

Алланың қорғауымен шахзадалар мен баһадүрлер аман-есен қостан шығып, аттанды. Бұл – Шайх-Хайдар хан өлімінен кейін сексенінші күні болған оқиға.

Әбілхайыр ханның мұрагерлерімен күресте толық жеңіске жеткен қазақ хандығы Әбілхайыр хан 40 жыл билеген шығыс Дешті Қыпшақ даласын және ондағы көшпелі тайпаларды бірте-бірте өзіне қосып алды. «XV ғасырдың 70-жылдарында қазақтар Сырдария бойымен оған жалғас Қаратау өңірінің бірсыпыра территориясын басып алды» [2, 236 б.]. Сөйтіп қазақ хандығының территориясы әлдеқайда кеңейді, оған түс-тұсынан қазақ тайпалары келіп қосылып жатты.

Алайда Сырдария жағасындағы қалалар үшін Әбілхайырдың немересі Мұхаммед Шайбани ханмен күрес отыз жылдан астам уақытқа созылды. Бұл күрес Керей ханның баласы Бұрындық ханның (1480-1511 жж.) тұсында да толастаған жоқ. Сырдария бойындағы қалаларды алу үшін қазақ хандығымен таласқан белді бәсекелес Мұхаммед Шайбани еді. Сонымен қатар Түркістан аймағын билеген Әмір Темір әулетінен шыққан Әмір Мұхаммед Мәзит Тархан мен Моғолстан ханы Жүніс хан да бұл қалаларды қолдарына түсіруге сұқтанды. Бұлардың бәрінің назары – Сырдария жағасындағы стратегиялық маңызы зор шұрайлы қалалы аудандарға арқа сүйей отырып, қазақ даласын басып алу және ондағы халыққа өктемдік жүргізу еді. Бұл қалалар үшін қазақ хандары да қажырлы қайрат жұмсады. Бұл күрестің мән-жайы мынадай болды: Әбілхайыр ханның мұрагері Шайх-Хайдар өлтірілген соң Астраханьға барып паналаған Әбілхайырдың немересі Мұхаммед Шайбани Астрахань қоршауынан қашып шығып, Түркістан аймағына келіп, Әмір Темір тұқымынан шыққан Мұхаммед Мәзит Тарханға паналады. Ол Мұхаммед

Шайбаниды қолдап, қазақ хандығына қарсы аттандырмақ болды. Бірақ Мұхаммед Шайбани оның бұл үмітін ақтамады, керісінше оның қолынан Түркістан аймағын тартып алды. 1470-жылы қыста қазақ ханы Керей қол бастап Түркістанға шабуыл жасады [2, 236 б.]. Қазақ ханы Әз Жәнібектің үлкен баласы Махмұд сұлтан Созақ қаласын бағындырды, екінші баласы Еренжі (Иренжі) Сауранды иемденді. Сауран түбінде қазақтардан соққы жеген Мұхаммед Шайбани Бұқараға қашты [2, 237б.]. Сөйтіп, Сырдария жағасындағы екі қала – Созақ қаласы мен Сауран қаласы Қазақ хандығының құрамына кірді.

Екі жылдан соң Мұхаммед Шайбани Түркістанға қайта оралып, Ноғай ордасының әмірі Мұса мырзаның көмегіне сүйене отырып, Аркөк бекінісі мен Сығанақ қаласын басып алды. Бұл уақытша жеңіс еді, Бұрындық сұлтан бастаған қазақтың біріккен әскерлері Қаратаудағы Соғынылық түбінде Мұхаммед Шайбанидың әскерлерін талқандады. Бұрындық сұлтан Сығанақ қаласын қайтарып алды, бұл шайқаста күйрей жеңілген Мұхаммед Шайбани Маңғыстауға қашты. Сырария жағасындағы қалалар қайтадан қазақ хандығына өтті, бірақ аумалы-төкпелі жағдай үздіксіз өмір сүріп отырды.

15-ғасырдың сексенінші жылдарында Әмір Темір әулетінің өкілі Сұлтан Ахмет мырза мен Моғолстан ханы Сұлтан Махмұд арасындағы соғыста Мұхаммед Шайбани Моғолстан хандарына болысып, олардың қолдауымен тағы да Аркөк, Сығанақ қалаларын басып алды [2, 237 б.]. Қазақ ханы Бұрындық хан қырдан келіп Сығанақ қаласын қоршады. Бұл кезде Мұхаммед Шайбани әскерлерінің бір бөлігі қала бекінісін қорғауға кеткен-ді. Қаланың тұрғындары қазақ әскерлеріне қала бекінісінің қақпасын ашып берді. Сонымен бұл аймақ Бұрындықтың қолына өтті [2, 238 б.]. Бұдан соң қазақтар Мұхаммед Шайбанидың туысы Мұхаммед Сұлтан билеген Яса (Түркістан) қаласын қоршауға алды. Қазақтардың біріккен әскери күшінен қорғанған Шайбани әскерлері Аркөк қаласына қырық күн бекінді. Үш жыл бойы қазақтармен соғысқан Мұхаммед Шайбани жеңіліске ұшырады, Бұрындық хан мен Қасым сұлтан бастаған қазақтардың қысымына төтеп бере алмай, 1466-жылы Түркістанды тастап, Хорезмге кетуге мәжбүр болды [5].

Қазақ хандығы, Шайбани әулеті, Әмір Темір әулеті және Моғолстан билеушілері арасындағы тайталаста қазақ хандығы мен Мұхаммед Шайбани арасындағы жауласумен қатар, Әмір Темір әулеті мен Моғолстан билеушілері арасында да арпалыстар асқына түсті. Осындай арпалыстар барысында Моғолстан ханы Жүніс 1482-1485-жылдары Ташкент пен Сайрам қалаларын басып алды [1, 146 б.]. Моғолстан билеушілері Әмір Темір әулетіне қарсы жұмсау үшін Мұхаммед Шайбаниды қолдады, ал Әмір Темір әулетінен шыққан Әмір Мұхаммед Мәзит Тархан оларға қарсы қазақ хандығымен одақтасты. Сонымен бұлар екі шекке айырылды. ХҮ ғасырдың басында Моғолстан билеушісі Жүністің баласы Сұлтан Махмұд хан Отырар қаласын басып алды да, оны Мұхаммед Шайбаниға берді. Мұндағы мақсаты – Мұхаммед Шайбаниді Әмір Темір әулетінен шыққан Ахмет мырзаға қарсы аттандыру еді. Моғолстан ханының қолдауына және Отырар сынды маңызды стратегиялық орынға ие болған Мұхаммед Шайбани тағы да Сауран мен Яса қаласын басып алды.

Қазақ ханы Бұрындық пен Қасым және Жәдік сұлтандар Мұхаммед Мәзит Тарханмен күш біріктіріп, Мұхаммед Шайбаниға қарсы аттанып, Созақ қаласына шеру тартты. Созақтың атақты адамдарының бәрі Бұрындық ханға тілектес және онымен байланысты еді. Сауран қаласының халқы қазақтың біріккен қалың қолын көрісімен-ақ Мұхаммед Сауранды билеуге қалдырған туыстарын қамап ұстап алды [2, 238 б.]. Бұрындық хан Сауранды қайтарып алған соң Мұхаммед Шайбанидың тиянағы Отырар қаласының қамалын қоршады. Моғолстан ханы Сұлтан Махмұд Ташкенттен Мұхаммед Шайбаниді құтқаруға көмек жібергендіктен, қазақтар

Отырар қамалын қоршауды тоқтатты. Мұхаммед Шайбани хан қазақтармен бітім жасады.

Мұхаммед Шайбани Сырдария бойындағы қалаларды алуға және атасы Әбілхайырдың Дешті Қыпшақта құлаған үстемдігін қайта орнатуға ұмтылып, қазақтармен 30 жыл соғысты. Ол осы соғыстарда бірде Әмір Темір әулетіне, бірде ноғай мырзаларына, ақырында Моғолстан хандарына сүйенді.

Бұл соғыстар Сырдария жағасындағы отырықшы-егінші аудандар мен қалаларды қатты күйзеліске ұшыратты. ХҮ ғасырдың ақырында Отырар, Яса (Түркістан), Аркөк, Бозкент қалалары мен Түркістан аймағының бір бөлігі Мұхаммед Шайбаниға қарады да, Сығанақ, Сауран, Созақ қалалары мен Түркістан аймағының солтүстік бөлігі Қазақ хандығының иелігінде қалды. Ташкент пен Сайрам қалаларын Моғалстан ханы Сұлтан Махмұд биледі.

Қазақ хандығы шаңырағы көтерілген батыс Жетісудағы иеліктерін және Сырдария бойындағы отырықшы-егіншілік аудандары мен сауда, қолөнер және мәдениет орталығы болған Сығанақ, Созақ, Сауран қалаларын саяси, шаруашылық және әскери тірек еткен қазақ хандары Дешті Қыпшақты басып алуға ұмтылғандардың бірінен соң бірін жеңіп, өз иеліктерін едәуір ұлғайтты. Қазақ хандарының билігінің нығаюы Шайбани ханды Дешті Қыпшақ тайпаларының біраз бөлігімен Мауереннахрға ығысуға мәжбүр етті [6, 269 б.]. Ол 1500 жылы ондағы Әмір Темір әулетін талқандап, Мауереннахрды жаулап алды да, Шайбани әулетінің негізін қалады. Бұл дәуірде, феодалдық қайшылықтардың шиеленісуі, түрлі феодал-шонжарлар арасында үкімет билігіне таласқан ішкі қырқыстардың күшеюі, толассыз соғыстардың халық шаруашылығына тигізген зардабы салдарынан туылған халық бұқарасының наразылығы нәтижесінде ауыр дағдарысқа тап болып отырған Мауереннахр билеушілері (Әмір Темір әулеті) пәлендей қырпулы қарсылық көрсете алмай, топырақтай тозып кетті. Мұхаммед Шайбани ханға ілесіп Мауереннахрға енген көшпелі тайпалар да бірте-бірте жергілікті отырықшы халыққа сіңіп, олардың тілі мен мәдениетін қабылдап, өздерінің бұрынғы (Дешті Қыпшақтағы) өзгешеліктерінен бірте-бірте айырылды. Бұл көшпелі тайпалар Дешті Қыпшақтан ала келген «өзбек» деген атау бірте-бірте Мауереннахрдың байырғы тұрғындарына араласты. Бірақ олар «өзбек» деген аты болмаса, жергілікті халықтың тұрмыс-тіршілігіне ықпал жасай алмаған.

XV ғасыр мен XVI ғасырдың өліарасында (1500 жылы) Мұхаммед Шайбани (Шайбах) ханның Дешті Қыпшақтан ығысып барып, қос өзен аралығын (Мауереннахрды) жаулап алуы Орта Азия тарихындағы елеулі оқиға болды. Бұл ең алдымен қазақ хандығының жерін кеңітіп, беделін арттырып, ерікті елдігін нығайтты. Бұрынғы дәуірлерде бытыраңқы болып келген қазақ тайпаларының басын бір жерге қосуға, қазақтың этникалық территориясын біріктіруге, сонау VI-VII ғасырдан басталған қазақтардың халық болып қалыптасу барысын біржолата аяқтатуға мүмкіндік берді. Бұрын Ақ Орда мен Әбілхайыр хандығында қолданылған «өзбек- қазақ» деген жалпы атау бір-бірінен ажырады. «Қазақ» термині бірте-бірте Дешті Қыпшақ пен Жетісуда қалыптасқан халықтың тұрақты атына айналды. «Өзбек» термині Мұхаммед Шайбаниға еріп кеткен тайпалардың этникалық атауы ретінде Орта Азияда ғана қолданылатын болды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ахмедов Б.А. Государство кочевых узбеков. – М.: Наука, 1965. – 195 б.
2. Нығмет Мыңжан. Қазақтың қысқаша тарихы. – Алматы: Жалын, 1994. – 235 б.
3. Мукминова Р.Г. Социальная дифференциация населения городов Узбекистана в XV-XVII вв. – Ташкент, 1985. – 37 б.

4. Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. – 5-том. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – 73-75 бб.
5. Камал ад-Дин Али Бинаи. Шайбани-наме // МИКХ. – Алма-Ата: Наука, 1969. – 100-115 бб.
6. Пищулина К.А. Юго-Восточный Казахстан в XIV- начале XVI вв. – Алма-Ата: Наука, 1977. – 288 б.

УДК 801.6

«ДВОЙНОЕ БЫТИЕ» ТЮТЧЕВСКОГО ОБРАЗА

Щербовских И.Г., к.филол.н.

ЖГУ им.И.Жансугурова, г.Талдықорган, irochka_67@mail.ru

Мақала Ф.И.Тютчев поэзиясының көркемдік әлемін бинарлық поэтика аспектісінде қарастыру тұрғысынан талдауға негізделген. Автор бинарлық қағидасы тютчевтік поэзия көркемәлемін (қос тұңғиықтық) құруда және бейнелердің ерекшелігін топтастыруда кездесетіндігін, сондай-ақ, «жеке болмысты» дара бейнелерді ашуда ерекше роль атқаратындығын атап көрсетеді.

Статья посвящена анализу особенностей образного мира поэзии Ф.И.Тютчева, рассматриваемого в аспекте бинарной поэтики. Автор подчёркивает, что принцип бинарности играет существенную роль в создании «мирообраза» тютчевской поэзии («двойная бездна») и проявляется как в своеобразии группировки образов, так и в «двойном бытии» отдельного образа.

This article deals with the features of the figurative world of Tyutchev poetry, it is considered in the aspect of binary poetics. The author emphasizes that the binary principle plays an essential role in the creation of a «image of the world» in Tyutchev's poetry ("double deep") and manifests as in the originality group images and so in the «dual existence» of a separate image.

Ключевые слова: образный мир, поэтический образ, антитеза, контраст, аналогия, бинарность.

Уже при первом знакомстве с образным миром тютчевской поэзии отчётливо вырисовываются повторяющиеся образы, которые объединяются в пары по принципу аналогии или антитезы. Изображение такой образной пары может стать содержанием отдельного стихотворения; в то же время можно проследить развитие двух сопоставляемых образов в контексте лирики в целом. Наличие определённых устойчивых пар образов давно отмечено как характерная черта образной системы Тютчева. Сложность личности поэта, его двойственность и противоречивость отразились, в первую очередь, в образной семантике произведений.

Принцип бинарности как основной принцип поэтики Ф.И.Тютчева на уровне образной системы воплотился в своеобразной группировке образов, нередко составляющих пары. Независимо от того, какое освещение получают отношения, возникающие между сопоставляемыми поэтом двумя образами (контрастное – или нет), важно подчеркнуть уже само наличие *двух* образов, вокруг которых строится произведение, а иногда даже – *двух пар* образов (как, например, в стихотворениях «Близнецы» или «Славянам»).

Часто образы, составляющие подобную пару, относятся друг к другу как члены антитезы, и здесь мы можем говорить об антитезе полярной и «неполярной» (термины Л.М.Щемелевой). Полярной антитезой можно назвать пары образов,

основанные на контрасте элементов двучлена. Наиболее яркими среди них являются образные пары «день – ночь», «север – юг», «небо – земля», «сон – явь», «горнее – дольное». К неполярной антитезе относятся пары таких образов, которые не являются абсолютными противоположностями (как, например, «север» и «юг»), а отличаются один от другого по степени сравнения:

Другую видим мы природу,
И без заката, без восходу
Другое солнце светит там...

Всё лучше там, светлее, шире,

Так от земного далеко...

Так розно с тем, что в нашем мире... [1, 202].

Нередко одному из элементов неполярной образной пары сопутствуют слова «иной», «другой»: венок – «другой венок», «другой, лучший венец», «другое, лучшее наследство», «другая мысль, другая вера»; мука разлуки – «другая мука, // Невыносимей и больней».

Несмотря на то, что контрастные образные пары преобладают в количественном отношении и, может быть, являются более весомыми с точки зрения заложенного в них философского содержания, ими образная система Тютчева далеко не исчерпывается. Заметная роль отводится и образным парам, построенным не на основе контраста, которые в совокупности с полярными антитезами образуют бинарную систему образов.

Бинарность не только выступает в качестве организующего принципа в образной системе поэта в целом, но также сказывается и в самом существе тютчевских образов. Нередко поэтические образы (в том числе и те, которые являются одним из элементов образной пары) содержат в себе две силы, соединяют два разнородные стремления, таят два облика.

Нередки случаи, когда в разных стихотворениях, близких по тематике, тот или иной образ предстаёт в различных ипостасях (порой противоположных). В то же время, два облика какого-либо явления могут быть представлены в пределах одного поэтического произведения. Мы можем выделить два варианта проявления бинарности на уровне поэтического образа: в контексте лирики в целом и – в отдельном стихотворении.

Не всегда образы, соотносящиеся как члены антитезы, получают однозначную и неизменную характеристику: в разных произведениях элементы той или иной образной пары могут предстать в совершенно неожиданном свете, порой даже превращаясь в свою противоположность. На эту особенность уже обратили внимание исследователи, подчёркивая способность тютчевских образов обнаруживать себя не прямолинейно, а в высшей степени диалектично [2, 53], а также акцентируя внимание на отсутствии стабильности и закреплённости образных характеристик [3, 112-122].

Одной из наиболее показательных в этом отношении образных пар служит антитеза «*День – Ночь*». Следует обратить особое внимание на те случаи, когда в разных контекстах смысл слов, образующих антитезу, не просто не совпадает, но, более того, оказывается прямо противоположным.

Вспомним характеристику, которой поэт наделяет день в стихотворении «*День и ночь*»: он несёт жизнь и свет, благо и отраду. День долгожданен, ибо ночь изнуряет человека – не случайно она названа «бесконечной»: «Ночь бесконечная прошла // И скоро светлый день настанет» [1, 157]. Но день в лирике Тютчева получает и иную – противоположную характеристику. В стихотворении «*Как птичка, с раннею зарёй...*» поэт восклицает:

О, как пронзительны и дики,
 Как ненавистны для меня
 Сей шум, движенье, говор, крики
 Младого, пламенного дня!..
 О, как лучи его багровы,
 Как жгут они мои глаза!.. [1, 125].

И теперь уже ночь, несмотря на все её «страхи и мглы», несмотря на то, что она – хаос, желанна: её сумрак способен укрыть от утомляющего, изнуряющего, ненавистного дня. Совсем не случайно в этом стихотворении сон назван «благодатным».

Аналогично характеризуется день и в стихотворении «Если смерть есть ночь, если жизнь есть день...», написанном спустя более 30–ти лет. «Ах, умаял он, пёстрый день, меня!..» – признаётся поэт и, «обессиленный», с радостью погружается в «немую тьму» сна [1, 240]. Этой ночной немоте противостоит «незримый хор» дня, который «о любви гремит». Именно «*гремит*» – этот глагол ярко говорит о том, что день раздражает, утомляет, лишает сил.

В характеристике дня сквозным выступает образ *покрова* – «златотканого», «блистательного», «благодатного»; приходящая на смену дню ночь срывает золотую ткань покрова, обнажая бездну. Но мы видим, что с подобными словами поэт обращается и к ночи: «О ночь, ночь, где твои *покровы*. // Твой тихий сумрак и роса!..» [1, 125]; называет ночь «завесой», спустившейся на дневной мир. День утомляет, ибо он полон забот и трудов, переполнен шумом и криками (звуки дня – «шум и гам», сливающиеся в единый строй, «стозвучный, шумный – и невнятный» [1, 85]; этот дневной шум назван «нескромным» [1, 117]).

Поэт призывает: «Дневные раны сном лечи» [1, 165] (ср.: сохранился другой вариант автографа: «Дневную боль проспи в ночи»), хотя незадолго до этого говорил, что «души болящей исцеленье» – это день [1, 145]. Называя день «другом человеков и богов», он признается, что ему дики и ненавистны говор и крики дня.

Смена характеристик образов, составляющих пару, наблюдается и в антитезе «сон – явь, *возврат в действительность*». Подобно дню и ночи, элементы этой образной пары в различных произведениях получают весьма разное освещение: сон поэт называет «благодатным» и в то же время – «вялым, безотрадным». Объединяя «два разнородных» качества, с одной стороны, сон несёт облегчение и успокоение, врачует «дневные раны», но в то же время – он утомляет (ср.: «*волшебный сон*» и «*утомительные сны*» в стихотворении «Проблеск»).

Интересно, что стихотворения «Н.И.Кролю» и «Е.Н.Анненковой», написанные с разницей всего в несколько лет, почти в унисон изображают две картины – реальную и пригрезившуюся во сне:

«Н.И.Кролю»		«Е.Н.Анненковой»	
Небесный свод поглубел И вновь подёрнулся сияньем	СОН	... с голубого свода Нездешним светом веет нам	
... всё для сердца и для глаз Так было холодно – бесцветно, Так было грустно – безответно	ЯВЬ	И тусклой, неподвижной тенью, <...> Жизнь обхватила нас опять	

Реальная картина весьма безрадостна и бесцветна; она не оживляет взор и не будит отклика в душе. Но во сне всё абсолютно меняется:

И вот, каким–то обаяньем,
 Туман, свернувшись, улетел,
 Небесный свод поглубел
 И вновь подёрнулся сияньем...

И всё опять зазеленело,
Всё обратилось к весне... [1, 212]

«Радужные» сны уносят вдаль, увлекая в «край незнакомый, в мир волшебный», весьма чуждый тому повседневному миру, в который погружён человек. Но – увы: чудесный сон длится недолго, и ему на смену неизбежно приходит пробуждение: «Проснулись мы – конец виденью, // Его ничем не удержать». Если сон здесь – путешествие в нездешний мир, где «всё лучше, светлее, шире», и где отдыхает душа, то с пробуждением человека вновь ожидает возврат в прежнее заключение:

Тусклой, неподвижной тенью,
Вновь обречённых заключенью,
Жизнь обхватила нас опять. [1, 202]

Совсем иная картина открывается взору в стихотворении «Сны». С наступлением ночи оживает стихия, и человек полностью оказывается в её плену:

Прилив растёт и быстро нас уносит
В неизмеримость тёмных волн

.....
И мы плывём, пылающею бездной
Со всех сторон окружены. [1, 82]

В этом случае сон изображён как заключение, в отличие от рассмотренных выше, где он являлся освобождением от дневного заключения, лечил «дневные раны».

Таким образом, мы можем говорить о своеобразном «дневном» и «ночном» облике как дня, так и ночи (= как сна, так и его антипода), об их «двойном бытии».

В своих произведениях Тютчев не раз сравнивает образы ночных и дневных светил. Интересно проследить, как меняется их характеристика в стихотворениях, по времени написания почти не отстоящих друг от друга. Стихотворение «Душа хотела б быть звездой...» рисует двойной облик звезд, зажигающихся на ночном и дневном небосклоне. Днём, словно дымной пеленой, их затмевают лучи палящего солнца, скрывая от человеческих глаз. В полночный же час сии небесные светила становятся доступными взору; уподобленные «живым очам», они сверху взирают на погружённую в сон землю. Но, тем не менее, именно дневные звёзды Тютчев уравнивает с божествами; именно днём они «горят светлей».

Душа хотела б быть звездой,
Но не тогда, как с неба полуночи
Сии светила, как живые очи,
Глядят на сонный мир земной, –

Но днём, когда, сокрытые как дымом
Палящих солнечных лучей,
Они, как божества, *горят* светлей
В эфире чистом и незримом. [1, 107]

Особое внимание следует обратить на используемые поэтом глаголы: несмотря на сравнение ночных светил с живыми очами, они не являются таковыми в полной мере, ибо не дарят свет, а следовательно – жизнь; они «*глядят*» на сонный мир земной – здесь чувствуется равнодушие и безучастие (ср.: в стихотворении «Одиночество» живым божествам также уподоблены ночные звёзды, но в данном случае такая характеристика вполне оправдана: сонмы звёзд на ночном небе «светло... *пылают*» [1, 57]); днём же звёзды «горят» – так светло, что даже солнце не в силах затмить их до конца (ср.: в стихотворении «Кончен пир, умолкли хоры...» «В горнем, выпрленном пределе // Звёзды чистые *горели*, // Отвечая смертным взглядам // Непорочными лучами...» [1, 159]. В «горней» строфе в полночный час звёзды не

«сияли», а именно «горели», воплощая торжество и величие вечного и безупречного, противопоставленного «дольному чаду» («с тускло-рдяным освещением»).

Спустя несколько лет в стихотворениях «Ты зрел его в кругу большого Света...» и «В толпе людей, в нескромном шуме дня...» Тютчев вновь обращается к изображению ночного светила в дневных и ночных небесах. Теперь «героем» является месяц, который, выступая в тех же ипостасях, что и звёзды в рассмотренном выше стихотворении, получает прямо противоположные характеристики: здесь «светозарным богом» поэт называет *ночной* месяц в противоположность месяцу *дневному*, изнемогающему в небесах.

Под пером Тютчева может быть полярно освещён и образ, изображённый без своего антипода, но тоже в ряде стихотворений раскрывающий свои разные грани. Так, например, Тютчев рисует любовь: то утверждает, что «жизни блаженство в одной лишь любви» [1, 252], то настойчиво повторяет, что любовь несёт страдания (одно из двух сердец неизбежно «изноет» – «любя, страдая, грустно млея» [1, 174]), она слепо несёт неминуемую гибель («О, как убийственно мы любим...» [1, 176]).

Неоднозначен в тютчевской поэзии и образ неба, в разных произведениях предстающий в двух ипостасях – как небо физическое и небо духовное. Стихотворение «Проблеск» рисует оба его облика: *небеса*, по которым, в пыли, тоскует «ангельская лира», и – *небосклон*, который может быть воспринят как некая граница, не позволяющая подняться выше. Более того, небосклон способен опускаться ниже, он словно давит своей «свинцовой» тяжестью, как в стихотворении «Давно ль, давно ль, о Юг блаженный...»:

Я вновь на Север увлечён...
Вновь надо мною опустился
Его *свинцовый небосклон*...
Здесь воздух колет. Снег обильный
На высотах и в глубине... [1, 142]

Интересное разграничение между небом, с одной стороны, и небесным сводом или небосклоном – с другой, проводит С.Т.Вайман: небо у Тютчева – это высшая, родственная человеку духовная реальность, средоточие ясности и органичной цельности – в отличие от небосвода, который можно обозреть «привстав», который механически перемещается и за которым можно скрыться. Чем выше тютчевское небо, – подчеркивает С.Т.Вайман, – тем оно родней и духовней; чем ниже – тем отчуждённее и «физичней» [4, 25]

Мы увидели, каким образом поэт создаёт два облика одного явления в различных поэтических произведениях. Обратим внимание теперь на то, как образ может раскрыть различные свои грани в пределах одного текста. Весьма выразительно в этом отношении стихотворение «Ты волна моя морская...»: то волна покоится, то играет; то «мятётся и бьётся», то весело смеётся на солнце; то поэт прислушивается к её «тихому шёпоту, полному ласки и любви», то до него доносятся «стоны вещие» и «буйный ропот» разгулявшейся «своенравной» стихии. Интересно, что впервые к изображению своенравного характера волны поэт обратился задолго до создания стихотворения «Ты волна моя морская...», рисуя метафорический образ «морского коня»:

О рьяный конь, о конь морской,
С бледно-зелёной гривой,
То смиренный-ласково-ручной,
То бешено-игривый! [1, 107]

Как видим, характеристики звучат почти в унисон. Изображаемая поэтом морская волна одновременно вместила в себя и свет, и тень, поочерёдно являя взору один из своих ликов: «то угрюма, то светла» [1, 183]. В другом стихотворении

подобным образом изображено «море ночное»: «здесь лучезарно, там сизо–темно». В волнении, внушённом величественным празднеством волн, поэт восклицает: «О, как охотно бы в их обаянье // Всю потопил бы я душу свою...» [1, 216]. Не потому ли у него возникло такое желание, что морская стихия родственна душе поэта и так же противоречива, как и его душа? Ведь поэт признается, что ему в равной мере внятны и сладостны как ласковый шепот, так и буйные стоны, близки и понятны как её «день», так и «ночь». Или, быть может, волны так изменчивы и обладают совершенно противоположными качествами потому, что «Душу, душу я живую // Схоронил на дне твоём» [1, 183], потому что так противоречива в своей раздвоенности душа поэта, тоже имеющая своё «дневное» и «ночное» бытие?..

К изображению двойственного облика поэта Тютчев обращается в стихотворении «Ты зрел его в кругу большого Света...». Поэт «то своенравно–весел, то угрюм» (вспомним: «своенравная» волна «то угрюма, то светла»). Окружённый «большим Светом», он подобен дневному месяцу, изнемогающему в небесах. Но с наступлением ночи месяц оживляется: теперь он – бог, льющий сияние на уснувший мир. Благодаря смысловому и композиционному параллелизму нам приоткрывается и ночной облик поэта, «светозарного бога». Тема «дневного» и «ночного» бытия поэта продолжена в стихотворении «В толпе людей, в нескромном шуме дня...», где также противопоставлены дневная скованность и духовное «раскрепощение» в ночные часы.

Ряд примеров может продолжить стихотворение «К Н.». Здесь изображён «милый взор», предстающий в двух ипостасях: как страшный приговор – и как живительный ключ, творящий благо и необходимый подобно дыханию. Эти два «облика» объединяет финальная строфа, проводящая параллель между взором возлюбленной и небесным светом и в заключительном стихе сталкивающая две грани образа:

Таков горе духов блаженных свет,
Лишь в небесах сияет он, небесный;
В ночи греха, на дне ужасной бездны,
Сей чистый огонь, как пламень адский, жжет. [1, 69]

Контраст двух семантических комплексов (чистый огонь – адский пламень; сияет – жжет) усиливает и рифма, объединяющая созвучием заударных частей в пару слова с противоположным значением (*небесный – бездны*).

Спустя годы появляется стихотворение «Люблю глаза твои, мой друг...», в котором поэт создаёт два портрета, изображающие взгляд возлюбленной: первый из них отражает «пламенно чудесную игру» распаханного взора, вдруг вспыхивающего подобно молнии, второй рисует взор совершенно иной – «угрюмый, тусклый огонь желанья», пробивающийся из–под опущенных ресниц (эти два облика мы можем обозначить как своеобразные «день» и «ночь»). В «Предопределении» раскрывается трагическая двойственность любви – чувства, сливающего две родственные души в единый союз и одновременно являющего собою их «поединок роковой»:

Любовь, любовь – гласит преданье –
Союз души с душой родной –
Их съединенье, сочетанье,
И роковое их слиянье,
И... поединок роковой... [1, 173-174]

Наличие образов, не единожды встречающихся в стихотворениях Тютчева и всякий раз получающих двойственную характеристику, особенно показательны с точки зрения бинарности, ибо свидетельствует об устойчивом стремлении художника подчеркнуть их двойное бытие, выделить два противоположных качества.

В большинстве рассмотренных примеров образ, получающий двойственную характеристику, является центральным, и всё стихотворение подчинено задаче раскрытия двух его обликов. Но подобные образы, сочетающие два качества, встречаются и в произведениях, построенных не на изображении образной пары или характеристике двух сторон одного образа. Так, в стихотворении «Байрон» упоминается Восток «цветущий и пустынный» – край, «Где обнялись в роскошном запустенье // И жизнь и разрушенье» [1, 97]: опять – два начала, представленные двумя цепочками слов: *цветущий – роскошный – жизнь* и *пустынный – запустенье – разрушенье*; контрастное освещение образа становится более зримым за счет сочетания в пару слов, относящихся к двум противоположным семантическим комплексам (*жизнь – смерть*). В этом же стихотворении изображены «вершины ледяные, // То бледные, то огненно-живые!..» [1, 97], а песнь уподоблена божьему гневу, являющему поочередно два лика – «то мрачный, то огнистый» [1, 94] и т.п.

Анализ образной палитры тютчевских произведений позволяет сделать вывод о том, что бинарность является одним из основных организующих принципов в образной системе стихотворений Ф.И.Тютчева. Играя существенную роль в создании «мирообраза» тютчевской поэзии («двойная бездна»), принцип бинарности проявляется как в своеобразии группировки образов, так и в «двойном бытии» отдельного образа.

ЛИТЕРАТУРА

1. Тютчев Ф.И. Полное собрание стихотворений / Вступ. ст. Н.Я.Берковского. Сост., подгот. текста и примеч. А.А.Николаева. – Л.: Советский писатель, 1987. – 448 с.
2. Зунделович Я.О. Этюды о лирике Тютчева. – Самарканд, 1971. – 167 с.
3. Щемелева Л.М. Значение антитезы в поэзии Тютчева // Изв. АН СССР, ОЛЯ. – 1977. – № 2. – С. 112–122.
4. Вайман С.Т. Тютчевское // Филологические науки. – 1978. – № 6. – С. 18 – 27.

УДК 801.6

МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЕ И ЛИЧНОСТНЫЕ ОСНОВЫ ПОЭТИЧЕСКОЙ БИНАРНОСТИ В ЛИРИКЕ Ф.И.ТЮТЧЕВА

Щербовских И.Г., к.филол.н.

ЖГУ им. И.Жансугурова, г.Талдыкорган, irochka_67@mail.ru

Бұл мақалада Ф.И.Тютчевтің ақындық жүйесінің негізгі принципін, қалыптасқан поэтикасының барлық деңгейлерін, идеологиялық және жеке негіздерін талдау ретінде қарастырылған. Автор ақын Тютчевтің тютчевтік тұжырымдама қалыптастырудағы дүниетанымы мен ақындық тұлғасын, оның шығармашылығының көркемдік құрылымы мен поэтикалық қуатының ерекшеліктерін көрсеткен.

Статья посвящена анализу мировоззренческих и личностных основ двойственности, пронизывающей все уровни поэтики Ф.И.Тютчева и рассматриваемой как основной принцип его поэтической системы. Автор подчёркивает роль особенностей мировосприятия и личности поэта в формировании тютчевской концепции мира и человека, воплотившейся в особенностях поэтической речи и художественной структуры его произведений.

This article analyzes the ideological and personal foundations of duality that permeates all levels of poetics F.I.Tyutchev and considered as the basic principle of his

poetic system. The author emphasizes the role of attitude and personality features in the formation of the poet Tyutchev peace and human concepts embodied in the features of poetic speech and artistic works of its structure.

Ключевые слова: поэтика, мировоззрение, двойственность, поэтическая бинарность.

Особенностью тютчевского мышления была естественная способность различать всюду «две силы», «две беспредельности»: мрак и свет, хаос и космос, добро и зло, время и вечность, близнецы – других два близнеца. Слово «два» обретает символическое значение, нередко открывая стихотворение или являясь составной частью его заглавия: «Два единства», «Два голоса», «Два демона ему служили...», «Два разнородные стремленья...», «Двум друзьям», «Двум сестрам», «Две силы есть – две роковые силы...». Не менее символично сочетание слова «два» с эпитетом «роковой» – одним из наиболее значительных и распространённых в тютчевской лирике. Весьма часто слово «два» встречается и в самом тексте стихотворений: поэт говорит о роковом поединке *двух* сердец, пытается умом и сердцем обнять «*два* проявления стихии одной», его душа – «жилица *двух* миров», сердце же оказывается на пороге «*двойного* бытия». В мире царят «*две* роковые силы», грозящие «*двойным* горем». Человек соединяет в себе «*два* разнородные стремленья», он – во власти «*двух* беспредельностей», ему суждено жить «в страшном *раздвоенье*». Настойчиво повторяемые поэтом слова «два», «двойной» и т.п. (всего поэт обращается к ним 49 раз) напоминают о раздвоении человека, мира, бытия. Постоянно в стихотворениях Тютчева мы ощущаем два начала, два единства. А если единство это представлено без своего антипода, то оно обязательно раздваивается изнутри. Эта содержательная особенность большинства тютчевских произведений нашла своё воплощение и в их форме.

Бинарность – один из основных принципов поэтики Ф.И.Тютчева, выступающий в роли организующего начала на всех уровнях его поэтической системы. Проявляясь в образной семантике, в особенностях поэтической речи и художественной структуры текстов, бинарность рассматривается нами как своеобразная художественная проекция мировоззрения автора, чья философская и поэтическая системы смыкаются весьма тесно.

Естественно возникает вопрос: где искать истоки пронизывающей тютчевскую поэзию бинарности? В чём причина сложности поэтического мышления Тютчева? Прежде всего, причина эта кроется в самом поэте, в двойственности его взгляда на мир и на человека в этом раздвоенном мире.

В историю литературы Ф.И.Тютчев вошел не только как проникновенный лирик, но и как поэт–философ, создавший уникальные образцы поэтических раздумий о бытии вселенной и человека. Говоря об особенностях поэзии Тютчева, исследователи в первую очередь подчёркивают её философичность. Одним из первых на диалектичность тютчевского мышления, придающую подлинно философскую глубину его лирике, обратил внимание Д.Д.Благой. Е.А.Маймин рассматривает Тютчева как представителя философского романтизма, О.В.Орлов называет его прирождённым писателем–философом, Л.М.Щемелева делает вывод о философском поэтическом сознании Тютчева в противовес психологическому типу сознания, И.Н.Сухих говорит о философском принципе видения мира в творчестве Тютчева.

Исследователи не раз отмечали, что Тютчев выступает как сторонник определённых философских концепций. Л.В.Пумпянский главной чертой авторской личности Тютчева считает то, что он – «поэт–ученик философов, а никак не творец оригинальных систем» [1, 29]. Будучи мыслителем, обладающим собственным

видением мира, Тютчев, тем не менее, испытал и некоторое влияние философских систем, широко владевших в ту пору умами и сердцами. Учитывая, что «поиски обязательного и конкретного «философского адреса» чаще всего могут лишь увести нас от глубинной сути <...> поэтических раздумий» Тютчева [2, 16], мы всё же не раз назовем здесь имя Шеллинга, чья философская система оказала определённое влияние на формирование мировоззрения поэта.

Проблема взаимосвязи между философией Шеллинга и поэзией Тютчева давно привлекает внимание исследователей. Отмечая, что в русской словесности всё более и более распространяется «любовь к литературе Германской», еще И.В.Киреевский относил Тютчева, наряду с Шевыревым и Хомяковым, к поэтам Немецкой школы. Таким образом, И.В.Киреевский первым указал на связь лирики Тютчева и поэзии Любомудров, бывших приверженцами немецкой философии и прежде всего – философии Шеллинга. Именно интерес к идеям Шеллинга сближает Тютчева и молодых московских поэтов. Что касается воплощения этих идей в художественном творчестве, то здесь начинается расхождение Тютчева и Любомудров. Примерно в то же время мысль о близости миропонимания Тютчева воззрениям немецкого философа, «усматривавшего хаос, роковое начало в пределах самого божества», была высказана С.Л.Франком [3, 20]. Вслед за ним на преобладающий характер шеллингианских источников в творчестве Ф.И.Тютчева указывает Л.В.Пумпянский.

В современном литературоведении существуют два различных взгляда на данную проблему. Первый из них объединяет довольно большую группу исследователей, традиционно рассматривающих Тютчева как романтика, воспитанного на идеалистической философии Шеллинга. В свою очередь, здесь можно выделить два мнения, единых в признании значения шеллингианства для тютчевского творчества и отличающихся лишь большей или меньшей категоричностью утверждения. Одни исследователи указывают на ведущую роль философских идей Шеллинга в формировании мировоззрения Тютчева, устанавливая прямую связь между учением немецкого философа и тютчевскими произведениями (в частности, Б.Я.Бухштаб, В.В.Гиппиус, А.В.Гулыга, Р.Г.Магина, Л.А.Озеров). Другие – высказывают хоть и подобную мысль, но – не так категорично, делая при этом акцент на опосредованности воздействия философии Шеллинга, подчёркивая своеобразие восприятия Тютчевым идейного наследия шеллингианства, его трансформацию (эта точка зрения нашла отражение в исследованиях А.Горелова, К.В.Пигарева, Ю.Нагибина, В.И.Сахарова, О.В.Орлова и др.).

Но существует и несколько иной взгляд на отношения Шеллинга и Тютчева, иное мнение относительно степени влияния шеллингианства на творчество поэта. Выявляя истоки тютчевской символики, Л.Г.Шакирова доказывает, что пантеизм Тютчева не является пантеизмом шеллинговского типа, и подчёркивает, что «немыслимо проводить отождествления между Тютчевым и Шеллингом», ибо у них – разные пантеистические концепции: у Тютчева – языческая, у Шеллинга – «религиозная» [4, 13]; Тютчев создавал свою поэтическую модель мира на основе античной модели с присущими ей идеей живого всеединства мира, идеей круговращения и т.д. На связи Тютчева с античностью в свое время указывал еще С.Л. Франк [3, 17]. М.А.Розадеева предостерегает от чрезмерного увлечения проведением параллелей между поэтическими произведениями Тютчева и философскими идеями Шеллинга, когда стихи поэта превращаются «в зарифмованные постулаты идеалистической философии» [5, 5].

Мы не берёмся утверждать, что Тютчевым были восприняты все шеллинговские идеи, и тем более – отождествлять Тютчева и Шеллинга. Но всё же,

на наш взгляд, не следует отрицать роль определенных идей Шеллинга в формировании тютчевских взглядов на мир и человека в этом мире. Мы не будем связывать мировоззрение Тютчева со всеми философскими трудами Шеллинга, а обратимся лишь к ранним его сочинениям, в частности – «О мировой душе», где изложена концепция всеобщего дуализма природы, являющаяся основным в учении немецкого философа о природе.

Развивая идею природы как живого целого, «всеорганизма», Шеллинг утверждает наличие в ней мировой души. Толчком же к этому утверждению явилось признание философом противоречивости, диалектичности явлений. По мысли Шеллинга, первая и вторая (положительная и отрицательная) силы природы, представленные одновременно в единстве и борьбе, ведут к идее организующего начала, формирующего мир в систему.

Куно Фишер, комментируя учение Шеллинга, указывает, что отношение между двумя основными силами, антагонизм которых создаёт и поддерживает общую жизнь природы, нужно понимать следующим образом: они тождественны и противоположны, их противоположность имеет общее происхождение и обнаруживается в одном и том же субъекте. Природу, как единство сил, Шеллинг называет «мировой душой», двойственность и противоположность сил – «дуализмом», а объединение противоположностей – «полярностью». Первый принцип философского учения о природе состоит в том, чтобы сводить всю природу к полярности и дуализму. Во всей природе действуют раздвоенные, реально противоположные принципы; будучи объединены в одном теле, они сообщают ему характер полярности [6, 395]. «Без противоположных друг другу сил невозможно живое движение», – подчёркивает немецкий философ. Каждая действительность уже предполагает раздвоение. Там, где существуют явления, существуют и противоположные силы. Следовательно, «учение о природе предполагает в качестве непосредственного принципа всеобщую двойственность» [7, 101].

Как известно, Шеллинг впервые в истории новой философии попытался установить и проследить стадии противоположностей в природе. На первой ступени (магнетизм) он находит *противоположности* заключёнными *внутри одного и того же тела*. В стихотворениях Тютчева мы встречаем образ огня, который одновременно заключает в себе животворительную силу и силу мертвящую. С одной стороны, огонь благодатен, ибо он дает свет и тепло, и, следовательно – жизнь. Поэт наделяет огонь эпитетами «*живой*», «*родимый*»: «Как пляшут пылинки в полдневных лучах, // Как искры живые в родимом огне!» [8, 38]. Огонь солнца несет силы и благодать: «Вдруг солнца луч приветный // Войдет украдкой к нам // И брызнет огнецветной // Струёю по стенам» [8, 197]. Но огонь таит в себе и уничтожающее начало – он выступает как «злой истребитель» [8, 238]; Тютчев называет огонь «*предательским*», его пламя – «*роковым*» [8, 235]. Огонь не знает жалости – он «слова и строки пожирает» [8, 104], и точно так же обращает в дым человеческую жизнь. Двойственную характеристику получает в изображении Тютчева и сон, образ которого тоже объединяет «два разнородных» качества: с одной стороны, сон несёт облегчение и успокоение, врачует «дневные раны», но в то же время – он утомляет (ср.: «*волшебный сон*» и «*утомительные сны*» - [8, 71]). На второй ступени (электричество) *противоположности* разделяются и *распределяются на различных телах*, приходящих в относительную противоположность друг к другу. Так, День и Ночь в стихотворениях Тютчева относительно противопоставлены: День скрывает бездну, набрасывая на неё «златотканый покров», Ночь же эту бездну обнажает, срывая золотое покрывало дня; День – оживленье «земнородных», Ночь же несёт мрак, страхи, делает «земнородных» беззащитными перед бездной. Наконец, на третьей ступени (химизм)

сами тела относятся друг к другу так же, как силы магнетизма (т.е. внутри одного): тела противоположны, а взаимодействие их дает результатом возврат к исходному пункту, к индифференции, но уже не сил (как в магнетизме), а тел. И День, и Ночь Тютчева в итоге образуют бездну, противостоящую человеку. Возврат к тождеству: День и Ночь противоположны, но они внутри одного; в конечном счёте, *и День, и Ночь вмещает в себя Бездна*. Комментируя таким образом философские тезисы, мы вовсе не стремились как-то искусственно увязать их с тютчевской поэзией, а лишь пытались подчеркнуть, что образная система Тютчева несколько напоминает развитие противоположностей в учении Шеллинга, что идеи Шеллинга весьма созвучны созданной Тютчевым поэтической картине мира.

В сочинении «Философские исследования о сущности человеческой свободы и связанных с ней предметах» мы вновь сталкиваемся с мыслью о сосуществовании в мире противоположных начал: «Если бы в теле не было корня *холода*, невозможно было бы ощущение *тепла*; *ни силу притяжения, ни силу отталкивания нельзя мыслить чем-то обособленным*». Далее Шеллинг акцентирует верность следующего диалектического утверждения: «добро и зло – одно и то же, лишь рассматриваемое с различных сторон <...> тот, в ком нет ни сил, ни материала для зла, бессилен и для добра» [9, 144].

Весьма интересна следующая мысль Шеллинга, затрагивающая проблему двойственности человека, так сильно волновавшую Тютчева: «В человеке содержится вся *мощь тёмного начала*, и в нем же – вся *сила света*». В нем – *оба* средоточия: «глубочайшая бездна и высочайшее небо» [9, 112]. Именно так воспринимал человека и Тютчев, стремясь на поэтических страницах раскрыть его двойственность. Человек в изображении поэта одновременно – сын матери–земли и в то же время – родной для хаоса. Его душа стремится к свету и – таит «неразгаданное, ночное».

В то же время следует отметить, что Тютчев вовсе не ставил цели проиллюстрировать своими произведениями идеи Шеллинга или, тем более, заняться популяризацией учения о всеобщей двойственности, учения о дуализме природы! Будучи самостоятельным и глубоким мыслителем, все эти идеи он переживал в глубине души, стремясь проникнуть в тайны природы, разгадать загадки «двух беспредельностей» – вселенной и человеческой души, а, как известно, непосредственность эмоционального переживания у Тютчева всегда находилась в единстве с поэтической мыслью. Именно из стремления познать основы мироздания, из ощущения диалектичности бытия природы и человека и вырастает поэзия Тютчева, а вовсе не из шеллингианства, как может показаться на первый взгляд. И хотя нельзя отрицать определённую степень влияния диалектики Шеллинга и весьма очевидно соприкосновение поэзии Тютчева с основными положениями философа, это – не самое главное. Прежде всего, Тютчев – поэт, и если в его произведениях встречается мысль, *созвучная* Шеллингу, или образ, сопряжённый с идеями немецкого философа, – они не «пришли» в мир поэта из философских трактатов, а являются плодом его собственных размышлений. В философии Шеллинга Тютчев воспринял прежде всего её поэтическую сторону. Философ-поэт и поэт-философ!

Восприняв дух и настрой философии Шеллинга, Тютчев создает картину мира, где противоборствуют две силы, царят «две демонские власти». И эта мысль о наличии в мире двух начал гениально художественно воплощена поэтом как в содержании, так и в форме его произведений.

Философская система Шеллинга, утверждавшая закон дуализма и полярности как основной закон природы, оказала известное влияние на формирование тютчевских взглядов на мир и человека, а следовательно – и на формирование особенностей поэтики его произведений. При этом мы ни в коей мере не пытаемся

ни преувеличить степень этого влияния на тютчевскую поэтику, рассматриваемую нами в аспекте бинарности, ни приуменьшить роль других факторов: психического склада поэта, особенностей его натуры, своеобразия его собственного восприятия и осмысления живой и противоречивой действительности, которому, тем не менее, философия Шеллинга была созвучна и, не исключено, могла это поэтическое восприятие мира усилить и подкрепить.

Другим, не менее важным источником поэтического дуализма, источником пронизывающей тютчевскую поэтику бинарности являются особенности натуры Тютчева, его психического склада, сама личность поэта – раздвоенная и противоречивая. Вне субъективно–биографического начала в лирике Тютчева нет философии. Опыт жизни, духовный опыт находит выход в поэтическом образе, воплощается в стиле.

Тютчев нередко поражал людей, окружавших его, неожиданностью образа мысли и необычностью поведения. За подтверждением обратимся к первому биографу Тютчева И.С.Аксакову, раскрывающему некоторые особенности личности поэта: «Ум сильный и твердый – при слабодушии, при бессилии воли, доходившем до немощи; ум зоркий и трезвый – при чувствительности нервов самой тонкой, почти женской <...> ум деятельный, не знающий ни отдыха, ни истомы – при совершенной неспособности к действию... Ум постоянно голодный, пытливый... душа, ненасытно жаждущая наслаждений, волнений, рассеяний, со страстью отдававшаяся впечатлениям текущего дня... <...> вера, признаваемая умом, призываемая сердцем, но не владевшая ими всецело, не управлявшая волей, недостаточно освещавшая жизнь, а потому не вносившая в нее ни гармонии, ни единства... В этой двойственности, в этом противоречии и заключался трагизм его существования. Он не находил ни успокоения своей мысли, ни мира своей душе [10, 299]. Не случайно душу свою Тютчев назвал «жилищем двух миров» [8, 192]. В стихотворении о «вещей душе» слились воедино тягостные чувства и мысли поэта, осознающего раскол мира внешнего и мучительно переживающего отсутствие единства и гармонии в мире внутреннем. Сердце его, не ведающее покоя, все время металось между двумя полюсами, порой противоположными. Причем подобное двойничество становилось одной из основных примет тютчевского времени, обретая всеобъемлющие масштабы.

В стихотворении «Наш век» Тютчев дает характеристику кризисной эпохе, породившей массовое двойничество: по мысли поэта, самым страшным явлением его времени стало то, что человек «безверием палим и иссушён», что душа его оказалась расколотой между верой и безверием:

Не плоть, а дух растлился в наши дни,
И человек отчаянно тоскует...

Он к свету рвётся из ночной тени

И, свет обретши, ропщет и бунтует.

Безверием палим и иссушён,
Невыносимое он днесь выносит...
И сознаёт свою погибель он,
И жаждет веры... но о ней не просит.

Не скажет ввек, с молитвой и слезой,
Как ни скорбит перед замкнутой дверью:

«Впусти меня! – Я верю, боже мой!
Приди на помощь моему неверью!..» [8, 179].

Но, считая главной причиной раздвоения современного человека потерю веры, Тютчев больше «жаждал веры», чем «просил о ней». Узнав о смерти отца, поэт пишет матери: «Я на опыте уверился, что значит остаться одному у постели умирающего, который нам дорог... Но *вы* <...> имели поддержку в вашей неколебимой вере в бога, – и эта божественная помощь не могла изменить вам в столь страшном испытании. Я хорошо сознаю это. Лишь там источник всяческой силы и всяческой покорности» [11, 309]. Выделяя курсивом обращенное к матери «*вы*», Тютчев словно противопоставляет *свое* одиночество, усугубленное отсутствием веры, состоянию матери у постели умирающего, которое хоть в какой-то мере было облегчено верой в бога – той самой верой, которая была признаваема умом, призываема сердцем, но так и не овладела ими всецело, не внесла в жизнь так необходимых поэту единства и гармонии. «И сознаёт свою погибель он, // И жаждет веры... но о ней не просит» [8, 179]. Весьма интересную мысль высказал Д.С.Мережковский: «Некрасов извне атеист, внутри верующий; Тютчев извне верующий, внутри атеист. <...> Если бы Некрасов хотел, а Тютчев мог верить, это была бы одна вера» [12, 481].

В стихотворении «Памяти М.К.Политковской», вспоминая о последних часах писательницы и создавая её образ в «преддверье тьмы могильной», поэт, как бы мимоходом, отмечает одну из главных особенностей своей эпохи: век заражен неверием. Тютчев рисует всё более и более сгущающиеся тени над «миром земным», темноту, которую не в силах рассеять свет веры, ибо вера не владеет в полной мере сердцами и умами людей, уступив место сомнениям. Героиня стихотворения находится как бы между «двойной бездной» – впереди «тьма могильная», позади себя она оставляет тоже тьму, окутывающую «одичалый мир земной». Но, быть может, тьма, которая её ожидает – единственное откровение, единственный выход: «Исход души, тебе подобной, // Её исход из нашей тьмы» [8, 262].

В стихотворении «Последний катаклизм» поэт говорит о «Божьем лике», который отразится в водах нового потопа. Но ему же принадлежат и стихи, которые впервые были опубликованы под заглавием «Молитва»:

«Не дай нам духу празднословия!»
Итак, от нынешнего дня
Ты в силу нашего условия
Молитв не требуй от меня. [8, 60].

Приводя в начале стихотворения цитату из великопостной молитвы Ефрема Сирина, Тютчев молитву называет «празднословьем». В церковный праздник Успенья, на котором поэт присутствовал в Овстуге летом 1857 года, им написано стихотворение, завершающееся следующими строками:

Растленье душ и пустота,
Что гложет ум и в сердце ноет, –
Кто их излечит, кто прикроет?..
Ты, риза чистая Христа... [8, 195].

Но Тютчев же и восклицает: «И нет в творении творца! // *И смысла нет в мольбе!*» [8, 138]. Утверждение веры и готовности припасть к её святому источнику сопровождается утверждением о неверии.

Интересно, что стихотворение «О вещая душа моя...» – уже не первое стихотворное обращение поэта к своей душе. Первым явилось стихотворение «Душа моя, Элизиум теней...»: здесь душа поэта выступает как целостный мир. Обратим внимание хотя бы на полное согласие эпитетов, характеризующих этот мир теней – «безмолвных, светлых и прекрасных». Напрашивается сравнение с эпитетом «пророчески-неясный», употреблённым по отношению к душе спустя четверть века, в стихотворении «О вещая душа моя...»: на смену простым эпитетам пришел

составной, причем сочетание значений его элементов таит в себе определенную диалектику. И если в первом случае душа поэта являла собой единый внутренний мир, находящийся в противоречии с миром внешним, с окружающей действительностью («Что общего меж жизнью и тобою! // Меж вами, призраки минувших, лучших дней, // И сей бесчувственной толпою?..» [8, 119].), то во втором его душу терзают противоречия внутренние; оба стихотворения рисуют два мира, но в одном это – душа и «бесчувственная толпа», внутреннее и внешнее, в другом же – два мира сосредоточены в самой душе, которую поэт так и называет «жилицей двух миров».

Внутренняя раздвоенность, отсутствие душевной гармонии было глубочайшим страданием Тютчева. Как о тяжелой беде поколения он говорит о «страшном раздвоенье, // В котором жить нам суждено» [8, 262]. И в человеке, и в жизни поэт более всего ценил гармонию и душевную цельность. «В нём не было ни лжи, ни раздвоенья – // Он всё в себе мирил и совмещал» [8, 184] – пишет Тютчев о В.А.Жуковском. Говоря о стройном, гармоническом начале в жизни Жуковского, Тютчев сознает для себя невозможность подобной внутренней цельности и гармонии, столь жадно взыскуемых им: «Две беспредельности были во мне, // И мной своевольно играли оне» [8, 106]. Одна беспредельность – стихийный, неподвластный разуму мир хаоса. Вторая – мир, противоположный хаосу, мир, в котором бестелесной стихии придается форма, где беспорядочное подлжит упорядочению.

Сердце поэта не ведало покоя, душа была настолько глубока и непостижима, вмещающая «две беспредельности», два мира, так непохожих один на другой, что порой это удивляло современников Тютчева, выливаясь в необычное поведение, оригинальный образ мысли и противоречивость чувствований. Быть может, поэтому Тютчева нередко называли загадочным, высказывая о поэте самые разнообразные, а порой – прямо противоположные мнения (их обобщила в своей работе В.Н.Касаткина): одни доказывали, что Тютчев индивидуалист (Т.И.Райнов), другие же убеждали в антииндивидуализме поэта (А.М.Лаврецкий); одни заявляли, что Тютчев глубоко религиозен (В.С.Соловьев), другие – что «религия ... не для него», он «иррелигиозен», «стыдливый атеист» (В.Ф.Саводник, А.З.Лежнёв, Т.И.Райнов). Его называли грешником с темной, хаотической душой (Д.С.Мережковский) и «светлым, невинным, чуждым греха», «гармоничным» (А.А.Блок) (64, 4). Представители самых разных, порой противоположных течений обнаруживали с Тютчевым свое родство, находили в нём нечто близкое себе. Всё дело в том, что Тютчев одновременно совмещал в себе два противоположных начала. По словам Л.А.Озерова, Тютчев оказался настолько широким, что в нем сразу уместились и Аполлон (стройность и гармония) и Дионис (хаотическое начало): именно таким образом, считает исследователь, можно было бы вынести на подмостки театра и разыграть в лицах противоречивость тютчевского творчества. А ведь стихи поэта Ф.М.Достоевский назвал «зеркалом его души». Это же подчеркивает и И.С.Аксаков: «содержание его поэзии дается только его личным внутренним миром» [10, 354].

Мировоззрение Тютчева весьма своеобразно. Многие в нем кажется несовместимым, трудносочетаемым, порой – противоречивым. Так, по мысли поэта, именно в личности, в её своеобразии кроется причина трагедии – причина разобщённости с мировой гармонией природы: «Лишь в нашей призрачной свободе // Разлад мы с нею сознаём» [8, 220]. В письме дочери Анне (апрель 1873 г.) Тютчев приходит к выводу, что «самое бесполезное в этом мире – это иметь на своей стороне разум» [11, 440]. И он же пишет, прославляя мысль и личность:

Счастлив в наш век, кому победа
Далась не кровью, а умом,

Счастлив, кто точку Архимеда
Умел сыскать в себе самом. [8, 257]

Противоречивостью характеризуются и монархические убеждения Тютчева. Оставаясь на протяжении всей жизни сторонником монархии и расценивая борьбу против царского режима как преступление, поэт в то же время выступает как противник крепостного права, противник деспотизма. В 1855 г. монархист Тютчев в эпиграмме–эпитафии даёт следующую оценку умершего Николая I:

Не богу ты служил, и не России,
Служил лишь суете своей,
И все дела твои, и добрые и злые, –
Всё было ложь в тебе, всё призраки пустые:
Ты был не царь, а лицедей. [8, 193]

В письме жене, написанном примерно в то же время (сентябрь 1855 г.), Тютчев пишет о «чудовищной тупости этого злосчастного человека» [8, 401]. Конечно, можно быть монархистом и при этом видеть недостатки конкретного монарха, в данном случае – Николая I. Но еще три десятилетия назад Тютчев выступил со стихотворением «14-е декабря 1825», появление которого связано с обнародованием приговора по делу декабристов. Здесь неприятие тактики декабристов сочетается с осуждением самовластья, которое своим произволом толкнуло их на безрассудную попытку растопить «вековую громаду льдов» самодержавия и крепостничества [8, 72-73]. Внешне это – охранительное стихотворение, написанное на злобу дня. Но осуждение декабризма в нём получилось довольно двусмысленным – неслучайно текст его был опубликован лишь спустя более полувека после создания.

Очень многое для понимания мировоззрения, особенностей личности Тютчева даёт его переписка, которая не только являет собой прекрасный образец эпистолярного жанра, но приоткрывает тайны душевной жизни поэта, знакомит с его отношением к различным сторонам действительности и событиям, свершающимся в мире. Большое значение письмам Тютчева придавал еще В.Я.Брюсов, одним из первых положивший начало научному изучению тютчевского наследия.

В письмах родным и знакомым Тютчев довольно резко критикует правительственные круги, не совсем лицеприятную характеристику даёт политике страны, а также – определяющим эту политику властьпредержащим. Так, в одном из писем к Эрнестине Фёдоровне поэт делится своими размышлениями о положении дел и направлении умов «в министерстве, а может быть даже и выше» и заключает: «вся эта подлость, глупость, низость и нелепость, – всё это возмущает душу более, чем это способно выразить человеческое слово» [11, 350]. Людей, управляющих судьбами России, Тютчев возмущённо называет «отродьем» [11, 366], власть – «безбожной», политику страны – «кретином» [11, 407], а право – «скрытым произволом» [11, 374]. В письме князю А.М.Горчакову поэт сетует на глубокое нравственное растрепанье среды, окружающей правительство, и на посредственность самого правительства «в отношении души, характера и ума» [11, 380]; похожую мысль он развивает и в письме дочери, М.Ф.Бирилёвой [11, 410].

Политические взгляды Тютчева весьма сложны и довольно противоречивы; они представляют немалый интерес для специального исследования. Как известно, у Тютчева сформировались умеренные политические взгляды. Будучи врагом деспотизма, поэт являлся сторонником монархии, а началом, освящающим власть, он считал христианскую религию.

Долгое время Тютчев занимал весьма высокий пост председателя Комитета цензуры иностранной. Казалось бы, он должен отстаивать те принципы, которыми руководствуется в своей деятельности возглавляемое им ведомство, но поэт

высказывается за свободу печати, не раз выступая в роли защитника изданий, преследуемых цензурой. В 1868 году он пишет эпиграмму, явившуюся отзывом на цензурные преследования со стороны чиновников Министерства внутренних дел славянофильской газеты «Москва»:

Печати русской доброхоты,
Как всеми вами, господа,
Тошнит её – но вот беда,
Что дело не дойдёт до рвоты, [8, 240].

Текст её почти дословно перекликается с письмом Тютчева к брату Николаю [8, 414]. Характеризуя в одном из писем жене печать и цензуру, поэт подчёркивает «нахальную глупость одних, малодушие других и неспособность всех» [11, 377]. А спустя около десяти лет, в письме дочери Анне, сетуя на «неописуемые стеснения в управлении печатью», подрывающие престиж правительства, он почти в тех же словах характеризует цензурное ведомство: «рабская или корыстная снисходительность к одним и грубая строгость к другим» [11, 408-409]. Служба в цензурном ведомстве тяготила Тютчева, бюрократическая среда, окружавшая поэта, не удовлетворяла его, воспринималась как нечто чуждое. Тем не менее, он до конца дней своих не сменил должности Председателя Комитета цензуры на какую-либо другую.

Почти полжизни Тютчев провел за границей с дипломатической миссией. Но при этом он совсем не стремился к служебному повышению и довольно равнодушно относился к службе, о чём свидетельствует переписка поэта. Так, одной из положительных сторон пребывания в Турине он считал полное отсутствие дела: «Турин, несомненно, один из лучших служебных постов. Во-первых, что касается дел, то их нет» [11, 283]. В последующих письмах родителям и жене Тютчев вновь подчеркивает эту же мысль. Жизнь на чужбине тяготит поэта: «Скажите, для того ли родился я в Овстуге, чтобы жить в Турине? Жизнь, жизнь человеческая, куда какая нелепость!» [11, 286]. Тютчев ненавидел казённую службу. Тем не менее, он все же в её интересах покидает родину, отправляясь почти на четверть века в добровольное изгнание. Не стремясь сделать карьеру, он всё же проводит лучшую часть своей жизни за границей. Во имя чего? Д.С.Мережковский сравнил Тютчева со «срезанным цветком, опущенным в воду, которому всё равно, где цвести и вянуть» [12, 450]. А ведь он, потомок древнего рода, уходящего своей историей в глубину веков, казалось бы, должен быть связан с родиной крепкими корнями. И в то же время поэт, проведя 22 года в атмосфере иных нравов, иного языка и культуры, что не могло не оставить своего следа, признаётся в письме родителям накануне возвращения: «Хоть я и не привык жить в России, но думаю, что невозможно быть более привязанным к своей стране, нежели я, более постоянно озабоченным тем, что до неё относится» [11, 299].

Будучи русским человеком, Тютчев, по свидетельству современников, изъяснялся и писал по-французски свободнее, нежели по-русски. И это в нём поразительным образом сочеталось с необычайной чуткостью к русскому языку, подтверждением чего служит вся его лирика. «Говорил по-французски лучше, чем по-русски, и вот такие стихи писал...», – недоумевал Л.Н.Толстой [цит.по: 2, 82].

Аристократ, носитель придворного звания камергера, Тютчев скучал без светских салонов и раутов, о чём свидетельствуют его письма родным. В одном из писем, отправленных из-за границы, Тютчев обращается к жене, Элеоноре Федоровне, с просьбой чаще бывать в свете: «это для меня существенно». А сразу же по возвращении он приходит в восторг от петербургского света, о чём сообщает в письме родителям: «Петербург, в смысле общества, представляет <...> одно из наиболее приятных местожительств в Европе, а когда я говорю – Петербург, это –

Россия, это – русский характер, это – русская общительность» [11, 304]. В ряде писем довольно высоко оценивается содержательность и остроумие бесед на раутах или просто сезон салонов характеризуется как «блестящий».

Но, в то же время, Тютчев, придавая большое значение светскому образу жизни, выездам в свет, довольно мрачными красками изображает в письмах светскую среду, которая порой утомляет и тяготит его. Так, в октябре 1853 года Тютчев пишет жене о светских салонах: «Здесь – беспечность, равнодушие и косность умов феноменальны. Можно сказать, что эти люди так же способны судить о событиях, готовящихся потрясти мир, как мухи на борту трехпалубного корабля могут судить об его качке...». «Что касается сезона салонов, для меня уже в течение многих лет эти сезоны похожи один на другой» [11, 343]. Перечисляя обеды и вечера, поэт восклицает: «Как все это пусто и доставляет мало удовлетворения!» [11, 358]. Несмотря на всю их торжественность и великолепие, его утомляла продолжительность светских церемоний, в которых он принимал участие (к этому обязывало звание камергера): «Я чувствовал себя смешным, а ещё более скучающим»; с одного из придворных празднеств он просто бежал [11, 379]. В письме из Петербурга дочери Екатерине Тютчев сообщает: «Здесь сейчас мы прямо-таки закружились в балах. Танцуем не то что на вулкане, скорее на болоте, и возможно, что оно нас поглотит» [11, 383]. И это пишет человек, всю жизнь вращавшийся в светских кругах, человек, который не мог долго обходиться без блеска и великолепия светских приемов.

По свидетельству И.С.Аксакова, любя свет и всю жизнь вращаясь в свете, Тютчев ни в молодости не был, ни потом не стал «светским человеком». По возможности соблюдая все внешние приличия, он не рабствовал перед ними душой, не покорялся условной светской «морали», сохраняя полную свободу мысли и чувства. То есть Тютчев был светским человеком только «снаружи», а его внутренний мир жил полнокровной жизнью по своим собственным правилам и законам: «в двойственности покладистого человека большого света, умело приспособляющегося к его тяготам, и свободного мыслителя, истерзанного оковами», прошла вся его жизнь [13, 450].

В поэзии Тютчева эта двойственность оставила довольно глубокий след. Прежде всего, здесь следует упомянуть о тех стихотворениях, которые обращаются к теме «поэта и большого света», – «Ты зрел его в кругу большого света...» и «В толпе людей, в нескромном шуме дня...». «То своенравно-весел, то угрюм, // Рассеян, дик, иль полон тайных дум – // Таков поэт...» [8, 117]. Окружённый нескромной толпой, оглушённый её шумом, он скован в своих чувствах и действиях. Поэт изнемогает в этой гнетущей атмосфере, подобно месяцу на дневном небосклоне, напоминающему «облак тощий». Но Тютчев изображает «двойное бытие» поэта: на смену дню приходит ночь – и наступает истинное время для ещё недавно «чуть брезжащего» месяца, который в часы ночные уподоблен «светозарному богу». В этом изображении «дневного» и «ночного» бытия поэта преломились особенности «двойного бытия» самого Тютчева.

Богатейшим источником тютчевской поэзии явились чувства поэта, в которых также царили раздвоенность и отсутствие единства. При этом чувства его, по свидетельству людей, близко знавших Тютчева, отличались необыкновенной искренностью.

Тютчев не был однолюбом. По словам сына, он мог любить глубоко и очень искренне, причем любить не только одну женщину после другой, но – одновременно. Смерть первой жены, Элеоноры Федоровны, страшно потрясла поэта. О тяжести обрушившегося горя, которое предстоит пережить, Тютчев пишет В.А.Жуковскому: «Есть ужасные годы в существовании человеческом... Пережить

все, чем мы жили – жили в продолжение целых двенадцати лет... Что обыкновеннее этой судьбы – и что ужаснее? Все пережить и всё – таки жить» [11, 293]. Спустя пять лет Тютчев писал своей второй жене: «Сегодняшнее число – 9 сентября – печальное для меня число. Это был самый ужасный день моей жизни, и не будь тебя – он был бы, вероятно, последним моим днём». А в десятилетнюю годовщину смерти Элеоноры Федоровны, в одну из наиболее грустных минут, поэт признается в стихах, обращённых к ней:

Ещё томлюсь тоской желаний,
Ещё стремлюсь к тебе душой –
И в сумраке воспоминаний
Ещё ловлю я образ твой...
Твой милый образ, незабвенный,
Он предо мной, везде, всегда,
Недостижимый, неизменный, –
Как ночью на небе звезда... [8, 152]

Трудно было до конца постичь полную противоречий натуру Тютчева, «двойное бытие» его сердца, его души. Нежная и страстная любовь поэта к первой жене совершенно непостижимым образом уживалась с увлечением другой женщиной. Зеркальным отражением этого «страшного раздвоения» чувств поэта явились второй брак и новая страсть.

В разгар увлечения Е.А.Денисьевой необычайной нежностью проникнуты письма Тютчева к Эрнестине Федоровне: «О моя милая киска... <...> Ничто не в силах успокоить и разогнать внутренний мрак <...>. И если мне суждено когда-нибудь снова обрести хоть немного спокойствия и душевной ясности, то этим благом я буду обязан одной тебе, ибо ты одна имеешь на это власть и волю» [11, 356]. Невольно напрашивается сравнение этих эпистолярных признаний жене с посвящённым ей стихотворением:

Не знаю я, коснется ль благодать
Моей души болезненно-греховной,
Удастся ль ей воскреснуть и восстать,
Пройдет ли обморок духовный?
Но если бы душа могла
Здесь, на земле, найти успокоенье,
Мне благодатью ты б была -
Ты, ты, мое земное провиденье!..

Интересно не только созвучие смысла в целом, но и перекличка отдельных слов и выражений, в отдельных случаях актуализированных повтором, как в письме, так и в поэтическом тексте:

ПИСЬМО	СТИХИ
«внутренний мрак»	«обморок духовный»
«спокойствие и душевная ясность»	«успокоенье»
«благо»	«благодать»
«этим благом я буду обязан <u>одной тебе</u> , ибо <u>ты одна</u> имеешь на это власть и волю»	«Мне благодатью <u>ты</u> б была – <u>Ты, ты</u> , моё земное провиденье!..»

Сходные мысли звучат и в ряде других писем Эрнестине Фёдоровне: «Ты, единственное существо, необходимое мне для существования» [11, 326]. «Если я ещё способен погрузиться в стихию мира и внутреннего удовлетворения, так это только через тебя и около тебя» [11, 340]. «Всё, исходящее от тебя, моя милая кисанька, освежает меня и *благодарно на меня действует*» [11, 356]. Тютчев называет жену единственной благодатью, дарующей успокоенье, и он же в стихотворении «Пламя

рдеет, пламя пышет...» обращается к Е.А.Денисьевой: «Слава богу, я с тобою, // А с тобой мне – как в раю» [8, 190], а в стихотворении «Ты волна моя морская...» говорит о том, что Денисьевой (а Б.В.Козырев, проводя аналогии между стихотворением и тютчевскими письмами, убедительно показал, что «своенравная волна» является символически обобщённым образом Е.А.Денисьевой (83, 112)) отдаёт самое дорогое: «Душу, душу я живу // Схоронил на дне твоём» [8, 183]. Опять в сердце поэта уживаются две страсти – таких непохожих, но, в то же время, близких в своей глубине и искренности. И эти страстные увлечения сердца вносили «тягостное раздвоение в его бытие» [2, 297]. А неизбежным следствием этого явилось и «раздвоение» в поэзии, содержание которой даётся, в первую очередь, внутренним миром поэта.

В начале 1850-х годов, когда душа поэта находилась во власти вспыхнувшего чувства к Е.А.Денисьевой, он продолжает писать жене письма, исполненные нежности, согретые любовью. Поэт сетует на невозможность излить свои чувства в словах при встрече и на необходимость общаться друг с другом посредством бумаги, пера и чернил. «Для меня решительно нет ничего более мучительного, <...> чем химеры разлуки» [11, 361], «Сколько зла мир причинили разлуки с тобой!» [11, 354]. Трудно поверить, что в это время сердце поэта было поглощено страстью к другой женщине. Но именно к Э.Ф.Тютчевой обращено одно из его последних стихотворений (февраль 1873):

Всё отнял у меня казнящий бог:
Здоровье, силу воли, воздух, сон,
Одну тебя при мне оставил он,
Чтоб я ему ещё молиться мог. [8, 264]

Удивление людей, знавших Тютчева, вызывала не только двойственность его чувств и сердечных переживаний. Нелегко было понять и не укладывающееся в общепринятые рамки отношение Тютчева к своим стихам, весьма парадоксальное для поэта вообще. Гениальный поэт, Тютчев был довольно скромного мнения о своих произведениях и не придавал им особого значения, как иные художники. Он ценил не столько результаты акта поэтического творчества, сколько сам непосредственный процесс создания стихотворений. Творчество доставляло ему авторскую отраду лишь в момент поэтического озарения, в самую минуту творения, но не долее.

Уже при жизни получив признание, Тютчев весьма пренебрежительно отзывался о своих стихах: он называет их «бумагомаранием», «старой исписанной бумагой», вздором, «бедными, ничтожными виршами» [11, 392]. Нельзя назвать бережным и его отношение к автографам и дальнейшей судьбе произведений. Он лишь «ронял их на бумагу, на первый попавшийся лоскуток» [10, 326]. Тютчев не хлопотал об издании сборника своих произведений, даже не задумываясь о том, будут ли они вообще опубликованы. Одно из поздних писем дочери сконцентрировало все те характеристики, которые выражали отношение Тютчева к своим стихам и их судьбе в письмах разных лет: *ненужный, бесполезный, безразличие, безучастие, бессмыслица, отвращение, нелепость* [8, 416-417]. В 1868 году в стихотворении «М.П.Погодину» поэт написал:

В наш век стихи живут два–три мгновенья,
Родились утром, к вечеру умрут...
О чем же хлопотать? Рука забвенья
Как раз свершит свой корректурный труд. [8, 239]

Итак, одним из источников поэтической бинарности в лирике Тютчева являются особенности личности поэта – яркой, неповторимой, внутренне противоречивой: сочетающей веру и безверие, стремящейся к гармонии и

скрывающей в «душевной глубине» «родимый хаос». Поэт удивительным образом совмещал монархизм с критикой монархии, обязанности высшего цензора с борьбой за свободу печати, бесконечно долгое добровольное изгнание «по служебной надобности» с отсутствием карьеризма, необычайную гениальность с равнодушной небрежностью в отношении собственных стихов. Отсутствие единства и в чувствах Тютчева: в сердце его дважды (словно отражаясь в зеркале) уживались одновременно две страсти. Совершенно не случайно Ф.М.Достоевский назвал стихи Тютчева зеркалом его души: и образный строй, и поэтический язык тютчевских произведений несут на себе печать неповторимой личности их создателя.

Особенности неповторимой личности поэта во многом обусловили своеобразие его произведений, организованных по законам бинарности, которая пронизывает все уровни поэтической системы Ф.И.Тютчева и является своеобразной художественной проекцией мировоззрения автора.

ЛИТЕРАТУРА

1. Пумпянский Л.В. Поэзия Ф.И.Тютчева //Уrania. Тютчевский альманах. 1803–1928. – Л.: Прибой, 1928. – С. 9–57.
2. Литературное наследство, т. 97: Ф.И. Тютчев, кн. I. – М.: Наука, 1988. – 590 с.
3. Франк С.Л. Космическое чувство в поэзии Тютчева //Русская мысль. – 1913. – №11. – С. 10–33.
4. Шакирова Л.Г. Символика философских стихотворений Тютчева о природе: Автореф. дис.... канд. филол. наук. – М., 1988. – 22 с.
5. Розадеева М.А. Творчество Ф.И.Тютчева в контексте русского литературного процесса 30–х гг. XIX в.: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М.,1989. – 24 с.
6. Фишер К. История новой философии. Т.7. Шеллинг, его жизнь и учение (перевод с нем. прив. доц. Н.О.Лосского). – СПб., 1905. – 260 с.
7. Шеллинг Ф.В.Й. О мировой душе //Соч. в 2–х тт., т. I. – М.: Мысль, 1987. – С. 89–181.
8. Тютчев Ф.И. Полное собрание стихотворений /Вступ. ст. Н.Я.Берковского. Сост., подгот. текста и примеч. А.А.Николаева. – Л.: Советский писатель, 1987. – 448 с.
9. Шеллинг Ф.В.Й. Философские исследования о сущности человеческой свободы и связанных с ней предметах //Соч. в 2–х тт., т. II. – М.: Мысль, 1989. – С. 87–158.
10. Аксаков И.С. Ф.И.Тютчев. Биографический очерк. – В кн.: Аксаков К.С., Аксаков И.С. Литературная критика. – М.: Современник, 1981. – С. 285–354.
11. Тютчев Ф.И. Стихотворения. Письма /Сост. Л.Н.Кузиной. Вступ. ст. и коммент. Л.Н.Кузиной и К.В.Пигарева. – М.: Правда, 1986. – 544 с.
12. Мережковский Д.С. В тихом омуте. Статьи и исследования разных лет. – М.: Советский писатель, 1991. – 496 с.
13. Горнфельд А.Г. Ф.И. Тютчев //История русской литературы XIX в. /Под ред. Д.Н.Овсяннико–Куликовского, т. 3. – М., 1909. – С. 447–459.

КУЛЬТУРА И СПОРТ

ПРОБЛЕМЫ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ ШКОЛЬНИКОВ СРЕДСТВАМИ НАЦИОНАЛЬНОГО ИСКУССТВА

Баримбеков Ж., Бекбергенова А., члены СХ РК

Жетисуский государственный университет им. И.Жансугурова

г.Талдықорган. runiya1977mail@ru

В статье рассматриваются вопросы казахского национального орнаментального искусства.

Мақалада қазақтардың дәстүрлі «өрнек» өнері төңірегіндегі сұрақтар қаралады. Өрнек өнері өз дамуында мықты қойылған дәстүрдің бар екенін дәлелдейді.

Ornamental art Kazakhs In given article questions of Kazakhs are considered. The author proves that ornamental art has strongly developed traditions on the basis of which modern masters create masterpieces of national culture.

Ключевые слова: орнамент, образное мышление, эстетическое образование, основа дизайна, современная художественная педагогика.

Педагогический анализ традиционных средств выразительности казахского народного творчества К.Ж.Амиргазин, Е.С.Асылханов, А.О.Камаков, Ж.Ш.Балкенов позволили установить возможность творческого развития орнаментальных форм в целях эффективности идейно-эстетического художественного воспитания младших школьников в современных школах Казахстана.

Следует отметить, что в современной художественной педагогике до сих пор не изжито отношение к формированию навыков как к самоцели. И это несмотря на то, что многие исследователи прямо или косвенно доказывали тесную связь и взаимообусловленность художественного развития и формирования изобразительных навыков: И.П.Глинская, Т.С.Комарова, Г.В.Лабунская, И.П.Сакулина.

Авторы современных исследований Л.Н.Любарская, Э.Х.Мурадова, Д.Г.Пилипенко, Г.В.Похолкин, Л.Г.Савенкова, Р.Н.Хакимова, Т.Я.Шпикалова рассматривают роль декоративно-прикладного искусства в эстетическом воспитании учащихся, однако единой системы воспитания школьников средствами декоративно-прикладного искусства пока не разработано.

В Казахстане накоплен определенный опыт художественного воспитания школьников в процессе преподавания основ наук, внеклассной и внешкольной работы.

В практику преподавания внедряются прогрессивные методические и программные разработки по литературе, музыке и изобразительному искусству. Традиционным стало ежегодное проведение районных, городских и областных смотров художественной самодеятельности, выставок детского художественного творчества.

В последние годы открываются художественные школы, а также художественные отделения в детских музыкальных школах и школах искусств.

Учащиеся общеобразовательных школ, кто серьезно заинтересовался изобразительным искусством, могут заниматься в изокружках или изостудиях при общеобразовательных школах.

Существуют общеобразовательные школы с художественным уклоном, а в местах народных промыслов и вблизи предприятий, выпускающих художественную

продукцию, учащиеся осваивают резьбу по дереву, кости и камню, художественную обработку металла, кожи, кружевное производство, ювелирное дело.

Для наиболее одаренных детей в 1988 году в городе Алматы открыта первая республиканская средняя художественная школа-интернат, которая как специализированное учебное заведение в области изобразительного искусства дает детям среднее общее и художественное образование по следующим специальностям: живопись и графика; скульптура и керамика (архитектура); декоративно-прикладное искусство и дизайн. Срок обучения в школе 8 лет, начиная с 5 по 12 класс. Обучение осуществляется на двух языках: казахском и русском. Дети поступают в художественную школу на основе предварительного отбора и конкурсных экзаменов.

Однако эстетического воспитания не стало еще неотъемлемой частью учебно-воспитательного процесса в школах, дошкольных и внешкольных учреждениях, вузах. Отрицательную роль сыграло то, что вместо гармоничного развития творческих способностей каждого человека, преобразования жизни по законам красоты на протяжении ряда лет в учебных заведениях настойчиво насаждалась прагматическая ориентация на подготовку узких специалистов.

В общеобразовательной школе за последнее время более чем на треть сократился курс литературы, на предметы эстетического цикла – музыку и изобразительное искусство – отводится лишь около четырех процентов всего учебного времени. Слабо осуществляется изучение мировой и отечественной культуры, казахского народного искусства, искусства братских народов, проживающих на территории Казахстана.

Массовую практику школьного эстетического образования отличает бессистемность, отсутствие единых принципов и взаимосвязей, оно сориентировано на передачу детям лишь отрывочных, разрозненных знаний об искусстве,

Положение усугубляется еще неудовлетворительным обеспечением учебниками, учебно-методической литературой. Недостает кабинетов эстетического воспитания, учебных площадей для факультативной и кружковой работы, бедны формы и методы внеклассной работы.

Одним из самых серьезных недостатков эстетического воспитания является то, что оно не ориентировано на национальные и региональные культурные особенности и традиции, не стало мощным средством с одной стороны развития у школьников национального самосознания, а с другой – фактором активного приобщения ее к общечеловеческим духовным ценностям и идеалом. Важно, чтобы они не только хорошо знали и понимали народное искусство, а стали активными творцами родной культуры, ее носителями и ревностными продолжателями.

Для обеспечения всеобщего художественно-эстетического образования и воспитания учащихся во всех типах общеобразовательных школ республики надо изменить отношение к предметам художественного цикла как к второстепенным. Предметы искусства (казахская литература, музыка, архитектура, изобразительное и декоративно-прикладное искусство, хореография, театральное и киноискусство, этика и эстетика, будучи универсальными средствами формирования и развития творческих способностей, образного мышления и эстетического вкуса, должны преподаваться в качестве учебных предметов, факультативов и курсов по выбору на протяжении всех лет обучения в школе. Поэтому надо изменить соотношение учебных часов между предметами естественно-математического и гуманитарно-эстетического цикла, выявлять пути повышения эффективности не только содержания программ по предметам эстетического цикла, но и процесса их реализации в школьной практике. Значительна роль занятий по изобразительному и

декоративно-прикладному искусству в формировании у детей способности воспринимать красоту мира, в повышении их культурного уровня.

Художественное воспитание в школе посредством изобразительного искусства осуществляется в русле следующих задач:

- развитие художественного восприятия школьниками произведений искусства, предметов и явлений действительности. При этом практические занятия помогут учителям правильно использовать художественные средства, формировать у учащихся специальные умения и навыки, стимулировать их творческие замыслы и способствовать созданию художественных образов в их собственных произведениях;

- формирование эмоционально-эстетического отношения обучающихся к художественным традициям и культуре своей страны и своего народа. С этой целью всячески повышается качественный уровень восприятия детьми художественных произведений, в первую очередь, изобразительного искусства;

- создание педагогически обоснованных условий для постоянного стимулирования творческих поисков и развития художественных способностей учащихся, в частности, в процессе изучения и анализа произведений изобразительного искусства;

- обеспечение с учетом специфики местности и возможности ее сырьевых ресурсов тесной связи ученических работ в области декоративно-прикладного искусства с различными видами общественно-полезного труда художественно-эстетической направленности;

- разработка программ, учебников и учебно-методических пособий для школ с углубленным изучением искусства, а также факультативных курсов по мировой художественной культуре Казахстана, основам дизайна, обучению художественным промыслам, рукоделию, прикладному искусству, национальным традициям и обычаям.

Для коренного улучшения художественного воспитания детей и юношества разработана республиканская комплексная программа.

Основной целью программы является формирование эстетических идеалов, вкусов, потребностей, способствующих воспитанию разносторонне и гармонично развитой личности, максимальному использованию эстетических факторов в совершенствовании современного образа жизни. Она предполагает приобщение детей к искусству через собственную практику, осмысление, творческое отношение к жизни и искусству.

Программа состоит из разделов, в которых определен комплекс мер по совершенствованию художественного воспитания молодого поколения, а также механизм ее реализации: кадровое и методическое обеспечение, укрепление материальной базы всех учреждений системы народного образования.

В разработке программы приняли участие республиканские творческие союзы (композиторов, художников, писателей, театральных деятелей, архитекторов, дизайнеров), представители педагогической науки.

Программа определяет основные ориентиры совершенствования художественного воспитания подрастающего поколения через возможности учебно-воспитательного процесса в учебных заведениях, внеклассной, внешкольной работы, оставляя широкий простор для творческой деятельности ее организаторов на местах. Ее реализация предполагает постоянное совершенствование, развитие, включение новых идей с учетом достижений передового опыта.

В области художественного воспитания средствами изобразительного искусства в последнее время все более широкое распространение получает приобщение учащихся школ, особенно национальных, к народному декоративно-прикладному искусству.

Довольно широкий круг проблем художественного воспитания школьников рассматривается в работах В.С. Кузина . Среди них – проблема развития графических умений и навыков при работе карандашом, красками во время декоративного рисования, ознакомление школьников с понятиями перспективы и светотени, а также методика ознакомления учащихся с произведениями изобразительного искусства.

Интерес к проблемам формирования навыков изобразительной деятельности школьников на материале традиционного декоративно-прикладного искусства не случаен. Поскольку народные художественные промыслы, наследуя традиции прошлого, продолжают развиваться, то трудовое и эстетическое воспитание школьников, особенно в национальных школах, должно основываться на специфике местного искусства. Именно поэтому вопросы эстетического воспитания на основе народного художественного творчества, задачи освоения подрастающим поколением идейно-эстетических интересов и вкусов средствами народного искусства остаются актуальными и требуют дальнейших исследований.

Активная работа в этом направлении проводится в последние годы и в Казахстане. Совершенствуются формы и методы классно-урочных занятий по предметам эстетического цикла, внедряются новые факультативные занятия по эстетике и искусству, вводятся экспериментальные программы по музыке и изобразительному искусству. Ведется разработка методических рекомендаций по формированию изобразительных навыков детей на основе традиций народного искусства. В некоторых школах организовано проведение уроков казахского прикладного искусства. Более разнообразной по содержанию и интересной по форме организации становится внеклассная и внешкольная работа по эстетическому воспитанию учащихся.

Вместе с тем не всегда и не везде в должной мере осуществляется комплексный подход к художественному воспитанию школьников. Недостаточно его методическое обеспечение на материалах казахского народного искусства. Слабо используются современные методы обучения изобразительному искусству с применением технических средств. В большинстве средних школ нет кабинетов изобразительного искусства, уроки изобразительного искусства ведут неспециалисты.

Особенно страдает от этого сельская школа, где наиболее заметно ощущается нехватка педагогических кадров по предметам эстетического цикла, нет профессиональных культурных учреждений.

В области художественного воспитания подрастающего поколения предстоит решить еще немало проблем.

Современная художественная педагогика уже накопила значительный научно-теоретический и методический опыт в данной области, что позволяет научно обоснованно сформулировать современные задачи эстетического воспитания и художественного образования:

- усиление роли изобразительного искусства воспитательном и учебном процессе школы в целом и на этой основе создание единой системы эстетического воспитания школьников средствами изобразительного искусства, эстетизацию всей жизни ребенка от детского сада до школы (урок, художественные кружки, факультативы, детские художественные выставки, олимпиады, конкурсы на лучший рисунок);

- расширение и углубление межпредметных связей изобразительного искусства с другими общеобразовательными предметами – родной речью, литературой, музыкой, трудом, историей, использование игры в учебном процессе;

- стабилизацию методики преподавания на основе принципов реалистического изобразительного искусства.

Учитывая, что изобразительное искусство как один из предметов общеобразовательной школы имеет важное значение в художественном воспитании учащихся, учебная программа по изобразительному искусству должна ставить основными равноправными задачами преподавания осуществление идейно-политического, нравственного, трудового и эстетического воспитания учащихся, вооружения их знаниями элементарных основ реалистического рисунка, формирования у них навыков рисования с натуры, рисования по памяти и по представлению, знакомство ребят с особенностями работы в области декоративно-прикладного искусства. Конечная цель учебной программы – развитие у детей изобразительных способностей, хорошего художественного, эстетического вкуса и понимания прекрасного, творческого воображения, воспитание интереса и любви к искусству.

При такой комплексной постановке учебных и воспитательных задач сами по себе отпадают еще встречающиеся споры по искусственно создаваемой, надуманной проблеме: что важнее – общее эстетическое развитие школьника (формирование у него целостного эстетического восприятия, яркого образного воображения, сохранение творческой непосредственности выражения и т.п.) или обучение его основам изобразительной грамоты (навыком и умению анализировать и воспроизводить пластическими средствами натуру, приемам работы карандашом, красками и т.д.).

Особенностью программы должно быть также введение в ее содержание учебно-творческих заданий по ознакомлению с народным и декоративно-прикладным искусством как действенным средством эстетического, трудового, патриотического и нравственного воспитания. Произведения декоративно-прикладного искусства раскрывают перед детьми представления народа о красоте, добре, дают представление о национальном своеобразии народной культуры.

Положительной тенденцией в последнее время следует считать усиление роли занятий изобразительным искусством. Во многих школах изобразительное искусство заняло ныне равноценное место наряду с другими учебными предметами и, прежде всего, с предметами гуманитарными. Это способствует успешному решению общих задач духовного развития и воспитания детей.

Повышение эффективности преподавания изобразительного искусства способствует также обеспечению школ высококвалифицированными специалистами, систематически повышающими свой профессиональный уровень на курсах переподготовки учителей.

Однако, несмотря на значительные достижения в области преподавания изобразительного искусства в школе, имеются и определенные недостатки. До настоящего времени недостаточно исследован вопрос о роли изобразительных навыков в формировании интереса учащихся к изобразительной деятельности, в воспитании эстетического отношения к народному декоративно-прикладному искусству. Наиболее слабым звеном в системе преподавания изобразительного искусства является методическая обеспеченность системы формирования у учащихся изобразительных навыков на основе исследования произведений народного искусства. Именно этот путь приобщения школьников к изобразительному искусству представляется наиболее приемлемым. Декоративно-прикладное искусство по своему характеру, выразительности художественного образа наиболее соответствует восприятию внешнего мира ребенка в его сознании. Поэтому привлечение народного орнаментального и декоративно-прикладного

творчества открывает широкие возможности для формирования изобразительных навыков, развития творческих возможностей школьников .

ЛИТЕРАТУРА

1. Выготский Л.С. Психология искусства. М., 2006.
2. Хозжаева Б.Ж. Восприятие и обучение. М., 2007.
3. Камаков А.О. Эстетическое воспитание школьников. А, 2013.
4. Балкенов Ж.Ш. Традиции народного творчества. А., 2004.

ӘОЖ: 259.144

ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРЫҢ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САБАҒЫНДА ПАЙДАЛАНУ

Т. Мұқаметәлі магистр оқытушы, Қ.Қ. Қилыбаев, аға оқытушы,
М.Р.Озенбаев аға оқытушы

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті
Дене шынықтыру және спорт кафедрасының
T.mukametali@gmail.com, arlan86-86@mail.ru*

Ұлттық ойындар пән аралық байланыстың негізгі элементі бола алады. Өйткені көп жағдайда оның мазмұны мес, идеясы мен формасы негізгі роль атқарады. Қазақтың ұлттық ойындары бәсеке мен жарысқа негізделген, оның осы мүмкіншілігін жеткіншектердің денешынықтыру іс-әрекеттерде пайдалану олардың табиғат, қоғам, адам өмірі -туралы білімдерін молайтады, өзара жарысына айналдырсақ сабақтың сапасы мен жеткіншектердің сабаққа деген ынтығасы мен қызығушылығы артады.

Национальные игры будет ключевым элементом междисциплинарного общения. Потому что в большинстве случаев содержание месяцев, идеи и формы играет главную роль. Казахские национальные игры и соревнования предназначается на основе состязаний молодежи для развития физических качеств и для использование с окружающим миром.

National wedding it will be klyuzevim elementom mejdisciplinarnogo Communication. Potomw something bolsnmstve embraced slwzaev months, Waveform idei and igraet the main role. English National Wedding and sorevnovaniya Racing on bases His physical aktov Junior vozmojnost Use Their prirodw society, zelovezeskaya life -twralı Quality intensivnost knowledge and in sorevnovanne lesson between klassami have bwdwt greatly and interest podrostkov.

Кілт сөздер: Ұлттық ойындар, салт-дәстүр, денешынықтыру, мәдениет, қоғам.

Денсаулық – тұтастай алғанда адамның өмір әрекеттері мен қоғам дамуының толыққандылығының ең қажетті алғы шарттыры болып саналады.

Денсаулық сақтау, нығайту механизмдерін іздестіру, денсаулықтың адамдардың өмір сүру салтына ықпал әсері әрдайым зерттеушілердің назарында болды.

Өмір салты – “Тұрмыс салтының бірлігінде тұтастай алғанда индивидтердің, әлеуметтік топтардың, қоғамның өмір әрекеттерінің типтік түрлерінің жиынтығы” болып саналатын аса маңызды жүйелік категориялар.

Ғылыми әдебиеттерде бұл ұғымның түрлеріне бағалар берілген. Мәселен, А.П. Бутенко өмір салты дегенді: “Тұрмыс салтының бірлігінде тұтастай алғанда индивидтердің, әлеуметтік топтардың, қоғамның өмір әрекеттерінің, формаларының жиынтығы деп түсіндіреді”. Осы тұрғыдан А.П. Бутенко өмір салты ұғымының мәнін: “Өмір салты дегеннің өмір әрекеттері шарттарынан айырмашылығы оның адам”.

Осы тұрғыдан А.П. Бутенко өмір салты ұғымының мәнін: “Өмір салты дегеннің өмір әрекеттері шарттарынан айырмашылығы оның адамдардың өмір сүруінің нақты әрекеттері екендігінде”, - деп пайымдайды. Өмір салтын талдау үшін өмір сүру әрекеттерінің формаларының нақты жиынтығы ретінде сол өмірдің өзін зерттеу қажет. Өмір салтын өндіріс құралдары, өмір сүру деңгейлері, табиғи-географиялық жағдайлардың жиынтығы, адамдардың құндылық бағдарлары арқылы айқындылау және адамдардың өмір сүрудегі мақсатын қалай өмір сүретінін, немен шұғылданатынын көрсетеді. Міне сондықтан да ол тек өмір сүру шарттарын ғана емес өмір сүру әрекеттерінің формаларының бүткіл жиынтығын қамтиды.

Өмір сүру салты адамдардың белсенді түрде бағытталған, жаңартын жаңғыртушы, шығармашылықты іс-әрекетінің нәтижесі мен байқалуы болып табылады. Осыған байланысты адамдардың өмір салты олардың бет-бейнесінің айнасы деуге болады.

“Өмір сүру салты” жеке тұлғалық деңгейде типтік кен жекелікті көрсетеді. В.И. Толстық айтқандай: “Әрбір нақты жағдайда күнділікті тұрмыс-тіршіліктің өзіндік сипаты мен белгілерін ажыратын қорғауға болды”. Яки, “Өмір салты” философиялық категориясы ретінде адамның жеке тұлғалық мінез-құлық мен тіршілік ету деңгейіндегі. Әлеуметтік – типологиялық ерекшелігін білдіреді, сонымен қатар әлеуметтіктің адамның жеке сипатына айналатындығын танытады.

Біздер бұдан әрі өмір салтының мәнін ұғыну үшін, біріншіден өмір салтының құрылымын, құрамдас элементтердің, екіншіден өмір салтын айқындайтын факторларды қарастырамыз. Философтардың пайымдауынша өмір салтының құрылымдық элементтері болып, “Әлеуметтік-шарттастықтағы және қоғамдық - маңызды (еңбек, қоғамдық іс-әрекет, мәдениет)”. Өмір әрекеттерінің формасы. Ондай факторларға күнділікті өмірде көрініс табатын жағаяттар жетеді.

1. Әлеуметтік – экономикалық факторлар.
2. Табиғи – географиялық жағдайлар мен факторлар.
3. Субъектінің өмір салтының табиғатымен байланысты факторлар.

Осы ретте Н. Сарсембаевтың осы топтағы факторларға ұлттық мәдениет, салт-дәстүрлер жатқызатындығын айтып өту керек. Мәселен, Н. Сарсембаевтың ұлттық мәдениет, салт-дәстүрлер жатқызатындағын айтып өту керек [63]. Мәселен, Н. Сарсембаевтың ұлттық салт-дәстүрдің сол қоғам өкілдерінің қоғамдық мінез-құлқын реттеуші материяға айналған идеялар яки ішкі фактор ретінде қарастыратын пайдалауларына назар аудару керек.

Біздің пікірмізше жоғырады қарастырылған факторлар өзара тығыз байланыста әрі олар осы жиынтықта өмір салтына әсер етіп, оның түрлі жатқарын ашып отырады және олардың өмір салтын қалыптастыруда әр қойсысының орны мен ролі бар.

Адам табиғатынан тек қана биологиялық тіршілік иесі ғана емес саналы тіршілік иесі – Homo sapiens. Осыған сәйкес ой мен сана, құндылықтардың белгілі бір иерархиясы субъективті шарт ретінде адамның өмір салтына мақсаттын бағытталған сипат берік бүткіл өмір әрекеттерінің барлық формаларын бағытып, ұйымдастырын отырады. Психологтар болса кез келген өмір салтында субъектінің өмір сүре әрекеттеріне тән құндылықтар иерархиясы, дүниетанымы, қажеттіктердің,

қызығушылықтардың, қабілеттердің жиынтығы әрдайым белгі беріп отырады. Сондықтан адам дүниетанымын ролін айналып өтуге болмауы.

Сонымен дүниетаным, мұрат (идеал), құндылық бағдар, өмір тұжырымдамалары адамның өмір сүру әрекетіндің субъективті шарттары болуымен қатар өмір салтының дамуы мен қалыптасуында ерекше маңызды орын алуы.

Өмір салты проблемасына байланысты социологтар сипаттама беругеде өмір сүру деңгейі, өмір сапасы, өмір сүру мәнері деген категорияларды пайдаланады.

Өмір сүру деңгейі ұғымы адамдардың материалдық және мәдени қажеттіктерінің қанағаттану дәрежесі. (экономикалық жағынан).

Өмір санасы – адамдардың жай күші, комфорттық жағынан қанағаттану дәрежесін көрсетеді (әлеуметтік) категория.

Өмір сүру мәнері – жеке тұлғаның немесе топтардың тұрақты түрде көрініс табатын сипаты, мәнері, әдет, толғамдары, бейімділіктері байқалатын белгілі бір мінез – құлық типтері. Өмір сүру мәнеріне адамның тіршілік етуінің сыртқа формалары арқылы баға берілді (бос уақытын немесе өз жұмысын ұйымдастыру еңбе сферасынан басқа жерде шұғылдантын сүйікті істері, мінез құлық әдебі, құндылықты жақсартатыны, тауғамы және т.б.).

Тарихи кезеңдерде әр халықтың мәдениетіне, салт-дәстүріне, байланысты өмір сүру салты қалыптасқан және ол ұрпақтардың бейімделген тәжірибесін көрсетеді.

Осыған байланысты “мәдениет” пен “өмір салты” ұғымдарының мазмұнын ашу қажет.

Мәдениет өзінің маңызда мазмұны арқасында өмір сайының жүйесінде бірқатар әлеуметтік функциялары атқарады:

1. Қоршаған әлемді тану және практика жүзінде жаңғыртып өзгерту функциясы.
2. Әлеуметтік тәжірибені сақтау және жеткізу функциясы.
3. Коммуникативтік – мөлшерлік функциясы.
4. Реттеушілік – нормативтік функциясы.
5. Индивидті әлеуметтендіру тәрбиелу функциясы.

Мәдениеттің адамдардың биологиялық және әлеуметтік өмір сүру салтына амал-жолдары арқылы енуі адам денсаулығының маңызы жақтарының бір белгісі ретінде био-әлеуметтік үйлесілуілігін қолдап отыруы оның аса бір маңызда рөл атқаратындығын көрсетеді.

“Денсаулық” ұғымының мәнін ашу қажеттілігі оның “Денешынықтыру әрекеттерінде салт” ұжымының мазмұнын талдауда, оған ықпал етуші факторларын анықтауда әдіснамалық негіз болуымен ерекшеленді.

Ғалымдар денсаулық дегенге: “Денсаулық – ауруы немесе физиологиялық мүкісі жоқ қана емес, дене, рухани, әлеуметтік аман – саулық жағдайы”, - деп анықтама берді. Бүгінгі күніде денсаулық ұғымына басқада түсініктемелер берілен.

1. Денсаулық – ешқандай ауру, кеселдін болмауы.

2. Денсаулық дене, психоэмоционалдық және әлеуметтік – экономикалық констант.

Зерттеушілер денсаулықтың физиологиялық, эмоционалдық, интеллектуалдық, жеке тұлғалық, әлеуметтік, рухани аспектілерін боліп көрсетеді.

Денсаулықтың физиологиялық аспектісі дегенгі адам ағдасының барлық жүйелерінің денсаулығы. Және органдарының дұрыс ұмыс істеуі.

Денсаулықтың интеллектуалдық аспектісіне адамның денсаулық туралы мағлұматтар алуы, оларды қайдан және қалай ала білуі жөніндегі білімдері.

Эмоционалдық аспектісіне адамдардың өз сезімін ұғынуы және оны білдіре алу іскерлігі.

Денсаулықтың әлеуметтік аспектісіне адамдардың өзінің жеке тұлғалық немесе ер, әйел сияқты жынысына қарай өзін және қомаған ортамен өзара әрекеттестігін саналы түрде ұғынуы.

Жеке тұлғалық аспектісіне_ адамның өзін өзі жеке тұлға ретінде санамен ұғынуы “мен” дейінгі қасиетінің қалыптасуы.

Денсаулықтың рухани аспектісі біздің тіршілік етудің мәні көрсетеді. Ол денсаулықтың барлық аспектілерін түсінік және соған деген қарым-қатынасын ұғынуға көмектеседі.

Сонымен денсаулық дегеніміз оның өзара байланыстағы, өзара шарттастықтағы физиологиялық, әлеуметтік, интеллектуалдық, эмоционалдық, жеке тұлғалық аспектілерінен құралатын “біртұтастық”. Денсаулық пен өмір сүру адмдардың объективті өзара байланысы “Денешынықтыру әрекеттерінде салты” ұғымы арқылы жүзеге асады.

Егер жеке немесе қоғамдық белсенділіктердің формасы мен көрініс табуы өмір салты деген кеменді ұғымды білдірсе, “денешынықтыру әрекеттерінде салты” индивидтің адами функцияларын орындау мақсатында өзінің өмір жағдайын сауықтыруды еңбек, демалыс, тұрмыс-тіршілік әрекеттерін танытуы. Сонымен, “денешынықтыру әрекеттерінде салтын” бір жағынан өмір сүру формасы болса, екінші жағынан өмір сүру салтында өзге фомалардың жүзеге асуы мен дамуына ықпал ететін шарттары болып табылды. Осылайша “денешынықтыру әрекеттерінде салтын” ұғымын зиянды әдеттерден арылу, гигиеналық нормалар мен ережелерді сақтау, санитарлық ағарту, еңбек, демалыс, тамақтану режимін сақтау сияқты медициналық-әлеуметтік белсенділік формаларын сақтау ғана деп түсінбеу керек.

Бұл ретте денешынықтыру әрекеттерінде салты жөніндегі зерттеулер назар аударалық. Мәселен, бірқатар ғылымдар дене және адмгершілік тәрбиесінің өзара байланысында немесе дене мәдениеті және спортпен шұғылыдандың мақсаты жеткіншектердің эстетикалық сапа-қаситтеріне ықпалын, дене тәрбиесінің адамның ары мен тәжінің үйлесімділігіне ықпал-әсеріне назар аударды. бастауыш сынып жеткіншектердің дене тәрбиесі және спортпен шұғылдану мотивациясы, осы әрекет сфераларына қызығушылығы, үнемі күнделікті спорттық жаттығулар жасауға құлшынысы әдеттенуі проблемаларға арналған еңбектерде назар аударарлық. Дене тәрбиесінің медико- физиологиялық аспектілерін және денешынықтыру әрекеттерінде салтын мәселелері де әр қырынан қарастырылған еңбектерде баршылық.

Жарық көрген еңбектерде денешынықтыру әрекеттерінде салтын ұғымына көптеген анықтамалар берілген. Мәселен, зерттеушілер мектеп оқушысының денешынықтыру әрекеттерінде салтын деп оқушының дене мәдениеті, ал дене мәдениет және спорттық белсенділігі денешынықтыру әрекеттерінде салтының денгейін сипаттайды деп тұжырымдайды. А.Д.Дубогай пайымдауына. Бұл гигиеналық нормалар мен ережелерді ұстану, еңбек, демалыс, тамақтану режелік қадағалау; оңтайлым қозғау режимі; зиянды әдеттерден аулақ болу; жоғары медициналық белсінділік; дұрыс денешынықтыру әрекеттерінде салты мінез-құлық, өздік тәртіптілік.

Кейбір зерттеушілер денешынықтыру әрекеттерінде салтын ұғымы жеткіншектердың жас шамасына қарай қарастырады, Мәселен, А.Д. Дубогай денешынықтыру әрекеттерінде салтын ұғымын бастауыш сынып жеткіншектердің денсаулығын сақтау, нығайтуға ықпал ететін дене мәдениеті белсенділігі, ал жоғары сынып жеткіншектердің оқу-еңбек, әлеуметтік және биологиялық функцияладры тиімді орындауға ықпал ететін, физиологиялық психикалық, адамгершілік денсаулығын нығайтуға көмектесетін күнділікті, мәдени өмір әрекеттерінің маңыздысы.

Бүгінгі күні қазақ қоғамында күн тәртібіндегі бірінші проблема ұлттық идеология болып тұр. Себебі, қандай қоғам болса да алдына айқын мақсат қойып, соған жетудің жолын іздейді. Ал біз болсақ, тәуелсіздік алғанмызға он жылдан асса да, осы кезге дейін болашақ даму жолымызды әлі айқындап алған жоқпыз.

Рас, 1998 жылы қабылдаған Қазақстан – 2030 стратегиясында негізінен әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық-саяси саланың даму жолдары қарастырылған. Бірақ та, көп этностың өкілдері тұрратын және соған байланысты көп мәдениеттің түрлері шоғырланған республикада рухани-мәдени саланың ескерусіз қалуы, бұл біздің болашақта қандай қоғам құрып, қалай өмір сүру керектігімізді беймәлім жағдайда қалдырып отыр. Сондықтан да біз, ұлттық идеология арқылы осы сұрақтарға жауап беруіміз керек.

Біздің қазіргі ресми идеологтарымыз бұл проблеманы Қазақстанда тұратын халықтардың бәрінің босын қосып, бір “Қазақстандық ұлт” жасау арқылы шешуге болады дейді.

Мүмкін Қазақстанда тұратын басқа ұлт өкілдерін осылай атау дұрыс та шығар, бірақта өзінің тарихи отанында өмір сүріп отырған қазақтарды былай айту ешқандай қисынға келмейтін, ақылға сыймайтын тірлік.

Әріне, әртүрлі тілде сөлейтін, әртүрлі дінді ұстанатын, әртүрлі тілде сөйлейтін, әртүрлі дінді ұстанатын, әртүрлі мәдениетті бар халықтардың бәріне ортақ бір идея табу оңай шаруа емес. Бірақ та бәріміз бір мемлекетте, бір қоғам өмір сүргеннен кейін, бізге ортақ өмір салтын ұстануға тура келеді. Яғни, қайткен күнде де осы Қазақстанда тұратын адамдардың бәрі алдарына бір ортақ мақсат қойып, бір-бірімен тіл табысып, тату-тәтті өмір сүрулері керек.

Біз Қазақстанды қанша көп ұлтты десек те, мұнда негізінен ең көп тұратын қазақтар, одан кейін орыстар. Сол себепті, бұнда тұратын халықтардың тыныштық пен бейбітшілікте өсіп-өркендеуі осы екі этностың қарым-қатынасына тікелей байланысты. Біздің елімізде жеткіншектер мен жастарды тәрбиелеу – бүкіл халықтық іс болып отыр. Осымен байланысты жанұясының, мектептің, әрбір еңбек ұжымының жеткіншек жастарды тәрбиелеу жауапкершілігі күшейіп отыр. Жеткіншектерны тәрбиелеу ісімен айналысатын адамдардың қай-қайсысы болмасын, оқытып тәрбие беру барысында жеткіншектерның денсаулығы жөнінде жан-жақты хабары болуға тиісті екендігін өмір тәжірибесі көрсетіп отыр.

Бүгінгі денешынықтыру әрекеттерінде салтының жолдауы бойынша “жеткіншектерның саулығы” деген ұғымын бір-біріне тәуелді бөліктерден құрылатын бүтіндік болып қарау керек. Бір бөлікте пайда болатын бөліктеріне әр ететіні белгілі. Әбір бөлікті “денсаулықтың түгел бүтіндігі” деген ұғымда түсіну керек. “Тек бүтіндік бірлестігі” деген ұғымын қрастыратын әрбір бөлігі – денсаулықтың нақтылы бір аспекті, анығарақ айтқанда, оларды: жан-тәннің күй-жайы, адамның жеке басының ағза ерекшелігі, рухани жағдайы, қызу-сезім билеу әсерлілігі, ақыл-ой көздеген мұнделері, денсаулықтын әлеуметтік жағдайға, адамның жеке басының ерекшелігі мен рухани жағдайына, еңбекке байланысы болады.

Енді, алдағы уақытта осы Қазақстанда өмір сүретін барлық этностардың мүддесіне ортақ, олардың мәдени, әлеуметтік, саяси дамуына мүмкіндік жасайтын, оларды ұлтқа, тілге, дінге, тапқа бөлмей бәрінің толыққанды өмір сүруіне мүмкіндік беретін қандай идеология болуы керек? Ондай идеология меніңше, “Денешынықтыру әрекеттерінде салты” болуға тиіс.

Себебі, адам болсын, қоғам болсын, табиғат болсын бәрі де қандай да бір өмір заңына бағынады. Адамдар табиғаттың бірден-бір иесі болғандықтан, осы заңдарды ғылыми түрде зерттеп, олардың даму заңын айқындап, күнділікті өмір

тіршілігімізде оны дұрыс қолдана білсек, біз парасатты ақыл иесі ретінде осы өмірде адамдардың қолы бақытқа жетуіне мүмкіндік жасаған болар едік.

Ұлт ойындарының бойына ұлтқа тән қасиеттердің бәрі шоғырланған. Олай дейтініміз зерттеулерге қарағанда қазақ халқына тән рухани, мәдени туындылардың бәрі де ең алдымен ойын-тойларда әлеумет құлағына жетіп, бүкіл ұлттың қажетіне асып, мүддесіне жарап, көңілінен шыққандарды ғана ел есінде қалып, өмірге жолдама алған. Қазақ үшін ойын-той көне грек жұртының «агоны» іспеттес ерліктің де, елдіктің де өнердің де сынға түсер қасиетті орыны ретінде бағаланған. Қазақ жұртына, қазақ ұлтына - өнеге жақсылықтың нышандары үлгі болып осы жерден тараған. Сондықтан ұлттық ойын қатынасқан әрбір мереке, жиын тойлар үлгі-өнеге, тәрбие мектебі болып есептелген.

Ұлттық ойындар пән аралық байланыстың негізгі элементі бола алады. Өйткені көп жағдайда оның мазмұны мес, идеясы мен формасы негізгі роль атқарады. Қазақтың ұлттық ойындары бәсеке мен жарысқа негізделген, оның осы мүмкіншілігін жеткіншектердің денешынықтыру іс-әрекеттерде пайдалану олардың табиғат, қоғам, адам өмірі - туралы білімдерін молайтады, өзара жарысына айналдырсақ сабақтың сапасы мен жеткіншектердің сабаққа деген ынтасы мен қызығушылығы артады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Аскарлова. Ж. Болашақ мұғалім даярлаудағы ақпараттық мәдениет «Ұлағат» 1999ж № 6, 7-8б.
2. Асыллов .Ұ. Нұскабайұлы. Ж. «Ұстазы мейрім, шәкірті пейілді» Әдеп инабаттылық дәрістері 1998ж, 63б.
3. Бейтейұлы А. «Мұғалімдік мамандық адамтанушы» Қазақстан мектебі 2006ж №10 76б.
4. Жансүгіров А. «Мұғалім мен оқушы қарым-қатынас технологиясы». Қазақстан мектебі 2001ж №4 26б.
5. Дубогай А. Д. Психолого-педагогические основы формирования здорового образа жизни школьников младших классов: диссертация д.п.н. Киев, 1991, 347с.
6. Наубаева Қ., «Өзара қарым-қатынас және мінез құлық» Қазақстан мектебі 2000ж., №3
7. Ж. Қоянбаев, Р. Қоянбаев. Педагогика. - Алматы, 1998.

ӘӨЖ 355/359(574)

САПТА ЖҮРІП ОРЫНДАЛАТЫН ӘСКЕРИ ӘНДЕРДІҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ

п.ғ.к., доцент Рысбекова Р.М., Шаяхметов Б.Ш.

*И. Жансүгіров атындағы Жетісу Мемлекеттік университеті., Талдықорған қ.
meirhan2009@mail.ru*

Биыл Қазақтан Республикасының Тәуелсіздік алғанына 25 жыл толады. Осы уақыт ішінде еліміз төрткүл дүниеге төрт құбыласын түгендей отырып танылды. Қазақстан өзінің дамуының жиырма бес жылдық тарихында барлық бағыттар бойынша елеулі жетістіктерге қол жеткізді.

В этом году исполняется 25 лет обретение Независимости РК. За четверть века Независимости Казахстан состоялся как суверенное государство и добилась невиданных во всей нашей истории темпов экономического развития.

This year marks 25 years of the acquisition of RK Independence . For a quarter - century of independence Kazakhstan was held as a sovereign state and has achieved unprecedented in our history of economic development.

Кілттік сөздер: Қарулы күштер, алғашқы әскери дайындық, жас ұлан.

Қазақстан Республикасы егемендігін алып, тәуелсіз мемлекет болғанына 25 жылға таяп калды. Енді қысқаша тарихқа көз жіберсек. Қазақстан Республикасының тұңғыш президенті Н. Н. Назарбаев 10 жылдыққа байланысты сөйлеген сөзінде: «Соңғы он жылдықта бұған дейінгі жүздеген ұрпақтардың қолы жетпегенге қол жеткіздік. Тәуелсіз мемлекет құра алдық...»

1989 жылы 11 қыркүйекте қабылданған “Тіл туралы” Заңда “Тіл халықтың ұлы жетістігі, әрі оның ажырамайтын және бөлінбейтін белгісі” делінген. Ал бірінші баптың бірінші тармақшасында “Қазақ тілі. Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі болып табылады” деп жазылған. Яғни, қазіргі таңда қазақ тілі Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі болып табылады.

Елбасы Н.Ә.Назарбаев “Қазақстанның болашағы, қазақ тілінде” деген тұжырымдаманы үнемі айтып келеді. Қазақ тілі мәселесі мемлекеттік деңгейге көтерілген кейінгі жылдары бұқара жұртшылық та ана тілі үшін белсенділік танытуда. Бірақ әлі шешілмей жатқан түйінді мәселелер де баршылық.

Халық тәуелсіздігінің ең басты белгісі оның ана тілі, ұлттық мәдениеті. Өзінің ана тілі, ұлттық мәдениеті жоқ ел өз алдына мемлекет болып өмір сүре алмайды. Дүниедегі барлық халық тәуелсіздікке ұлттық қадір қасиетін, мәдениетін, ана тілін сақтап қалу үшін ұмтылады. Сондықтан, кез келген мемлекет өзінің аумақтық салт-дәстүрін, ана тілін ерекше құрметтейді.

Сондай – ақ, 2016 жылдың мамыр айында Қазақстан Республикасының Қарулы Күштерінің құрылғанына да 24 жыл толады. Ал 1997 жылдың наурыз айында Қазақстан Республикасының «Тіл туралы Заңы» қабылданып, мемлекеттік тіл – қазақ тілі болғанына да 19 жыл толды. Енді мемлекеттік тіл – қазақ тілі болғандықтан, Қазақстан Республикасының Қарулы Күштерінің жауынгерлері арасында әскери – тәрбие жұмыстары қазақ тілінде жүргізілуі туындатады. Әсіресе, жауынгерлердің сапта жүріп ән айтуы қазақ тілінде жүргізіледі.

Бүгінгі таңда осы мәселелерді шешу, болашақ Отан қорғаушыларды дайындау, мектептің үлесіне тиетіні мәлім. Осы орайда, мектептің алғашқы әскери дайындық пәні мұғалімдері зәру болып келген, Қазақстан Республикасының Қорғаныс министрі М. Қ. Алтынбаевтың басшылығымен қазақ тілінде шыққан, 10 – 11 сынып оқушыларына арналған «Алғашқы әскери дайындық» оқулықтары үлкен жетістік болып табылады. Осы оқулықтардың жас өспірімдерді қазақстандық патриотизмге тәрбиелеудегі мәні аса зор екендігін атап айтуға болады. Сондай – ақ, тәжірибелі ұстаз ретінде, мектептің алғашқы әскери дайындық пәні мұғалімдеріне оқушыларға саптық әндерді үйрету жолдарын ұсынғым келеді. Себебі, 70 жыл бойы әскери – патриоттық тәрбие жұмысы тек орыс тілінде болып келгендіктен, қысқа мерзімде қазақ тіліне ауысу көп қиыншылықтарға кездестірді. Әсіресе, сапта жүріп ән айту дәстүрі орыс тілінде жақсы дамыған, Қазақстан композиторлары да әскери – патриоттық тақырыпта көптеген әндер шығарды, біраз қазақ тілінде сапта жүріп ән айту қажеттілігі болмағандықтан, тәжірибеде пайдаланылған жоқ. Мысалы, Талдықорған қаласында қатарынан бірнеше жылдар бойы мамыр айында мектептің жоғары сынып оқушылары (10 – 11 сыныптар) арасында алғашқы әскери дайындық деңгейін көрсету мақсатында «Жас ұлан» сайысы өткізіліп тұрады. Осы сайыста ұландар жалпы әскери дайындықтарын көрсетумен қатар, қазақ тілінде саптық бұйрықтарды орындайды және сапта жүріп ән айтып өтеді. Осы жұмысты ұйымдастырып, өткізудің алғашқы кездерінде, қаланың 24 мектебінің оқушылары

бірінен кейін бірі сап түзеп, айтып өтіп жатқан екі әнінің бірі ғана қазақ композиторы Шәмші Қалдаяқовтың «Менің Қазақстаным» әні де, ал екіншісі орыс композиторы Аркадий Островскийдің қазақ тіліне аударылған «Әрқашан күн сөнбесін!» әні еді. Міне, осы мысал жоғарыдағы айтқан ойға нақты дәлел бола алады және осы тақырыпты қозғауға түрткі болып, маман ретінде, алғашқы әскери дайындық пәні мұғалімдеріне бірқатар сапта жүріп орындауға лайықты ән репертуарын ұсынғымыз келеді.

Ең алдымен, сапта жүріп айтуға арналған әндерге қойылатын талаптарға тоқталып өткен дұрыс болады. Олар мыналар:

Біріншіден, 1, 2 деген санға аяқты нық басып жүруге лайық, $\frac{2}{4}$; $\frac{4}{4}$; өлшеміндегі марш екпінімен орындалатын әндер болуы тиіс;

Екіншіден, әннің сөзі мазмұны жағынан әуеніне сай, патриоттық сезімді білдіретін, елдік пен ерлікке, батырлық пен батылдыққа шақыратын рухта болуы тиіс;

Қазақстан Республикасының Қарулы Күштерінің, саптық жарғысының талаптарына сәйкес "Әндетіп өту үшін" командасы бойынша мыналар саптан шығады және рота командирінің орынбасарлары - рота командирінен екі адымда, взводтардың командирлері - өз взводтары алдында екі адымда, белгі беруші-барabanшы - рота командирінің орынбасарларынан кейін екі адымда, рота сержанты - басқару тобының алдында екі адымда тұрады.

Қазақстан композиторлары әскери – патриоттық тақырыпта көптеген әндер шығарған деп, жоғарыда айтып кеттік, дегенмен олар сарбаздардың сапта жүріп орындауына сай келе бермейді екен. Әйтседе, көп ізденіп, шығармашылықпен еңбек ете отырып, халық арасында кеңімен танымал композиторлардың әндерінің ішінен сапта жүріп айтуға лайықтыларын таңдап, іріктеуге мүмкіндік болды.

Сонымен, мектептің жоғары сынып оқушыларына (10 – 11 сыныптар) сапта жүріп орындауға лайықты мына төмендегі әндерді атауға болады:

1. Менің Қазақстаным. музыкасын жазған Ш. Қалдаяқов, өлеңін жазған Ж. Нәжімеденов.
2. Жастар маршы. музыкасын жазған Б. Байқадамов, өлеңін жазған Н. Шәкенов.
3. Жас ұландар маршы. музыкасын жазған Б.Байқадамов өлеңін жазған Н. Шәкенов.
4. Сарбаздар жыры. музыкасын жазған М.Маңғытаев өлеңін жазған Т. Иманбеков.
5. Атамекен. музыкасын жазған Е.Хасанғалиев өлеңін жазған Қ. Мырзалиев.
6. Біздің сұңқарлар. музыкасын жазған Ә.Бейсеуов өлеңін жазған О. Әубәкіров.
7. Бейбітшілік сақталады. музыкасын жазған Ә. Еспаев. өлеңін жазған Н. Шәкенов.

Әрине, «Менің Қазақстаным», «Атамекен», «Біздің сұңқарлар», «Бейбітшілік сақталады» әндерінің сөздерінен еш өзгеріссіз оқушыларға үйретуге болады. Ал, Б. Байқадамовтың екі әні: «Жастар маршы» (бұрынғы аты «Комсомолдар маршы») мен «Жас ұландар маршы» (бұрынғы аты «Пионерлер маршы») және М. Маңғытаевтың «Сарбаздар жыры» (бұрынғы аты «Революция сарбаздары») әндерінің сөз мәтіндеріне уақыт талабына сай өзгертулер енгізілсе, мектептің тәрбие жұмысына зор пайдасын тигізеді хақ.

Қазақстан композиторларының патриоттық әндері – қай уақытта болмасын өзінің құндылығын жоғалтпақ емес, керісінше жаңа өмірге жаңаша өң беріп, жас

өспірімдерді елжандылыққа, ұлтжандылыққа, отансүйгіштікке тәрбиелеуде алатын орны орасан зор.

Қорыта келе, жоғарғы оқу орнының мұғалімдері ретінде, уақыт талабына сай, мектептің күнделікті тыныс – тіршілігінен туындаған мәселелерінің бірі – саптық әндер репертуары, алғашқы әскери дайындық пәні мұғалімдерінің сұранысына ие болып, қажеттілігіне жарар деген ойдамыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының «Тіл туралы Заңы» - Астана. 1997 ж.
2. Алғашқы әскери дайындық оқулығы. Алматы: Мектеп баспасы. 2007 ж.
3. ҚР ҚК жалпы әскери жарғылары.-Астана қ. 2007 ж.

**МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ**

МАТЕМАТИКА

Оразбаева Ә.А. ОҚУ ПРОЦЕСІНІҢ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУДА КОМПЬЮТЕРЛІК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ МАҢЫЗЫ.....	4
Мальтекбасов М.Ж., Мукажанов Е.Б., Шаяхметов Н.Н., Алимбаев Ч.А., Телебаев Е.Е., Акжолов Е.К, Закирұлы О. ЖЫЛЫЖАЙ МИКРОКЛИМАТЫН БАСҚАРУДЫҢ МЕХАТРОНДЫҚ ЖҮЙЕСІН ҚҰРАСТЫРУ	9
Мальтекбасов М.Ж., Мукажанов Е.Б., Шаяхметов Н.Н., Алимбаев Ч.А., Телебаев Е.Е., Акжолов Е.К. ЖЫЛЫЖАЙ МИКРОКЛИМАТЫНЫҢ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ МАТЕМАТИКАЛЫҚ МОДЕЛІ	14
ПЕДАГОГИКА	
Галиева А.Н., Жалғасбай-қызы Мағзума БАСТАУЫШ СЫНЫПТЫҢ ОҚЫТУ ҮРДІСІНДЕ ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ	21
Сүлейменов Ғ.К. ДАУЫС ҚОЮДЫҢ КЕЙБІР ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ОРЫНДАЛУ ЖОЛДАРЫ.....	25
Сержанқызы М., Намазбаев К.Т. ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОЙЛАУ ЖӘНЕ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУ.....	30
Мамекова А.Т. МЕКТЕПТЕГІ ПСИХОЛОГ ҚЫЗМЕТІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	33
Капенова А.А. АДАМНЫҢ ПСИХИКАЛЫҚ ДЕНСАУЛЫҒЫ	38
Кабылова М.С. ДАУ-ДАМАЙЛЫ ЖАҒДАЙДЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТҮРҒЫДА ТАЛДАУ ЖӘНЕ ОНЫ ШЕШУДІҢ ЖОЛДАРЫ	42
Идрисова А.Е. ХАРАКТЕРИСТИКА МЕТОДОВ И ТЕХНОЛОГИЙ ОБУЧЕНИЯ ПО ПРОГРАММЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ЦЕНТРА ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ «ОРЛЕУ».....	48

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

Толқынова М.А. БОЛАШАҚ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МОДЕЛІНДЕГІ СОТ ЖҮЙЕСІН РЕФОРМАЛАУ ТУРАЛЫ.....	53
Мусекенова А.А., Наурызбаев Р.Р. ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ ЛИЦЕНЗИОННО- КОНТРАКТНОЙ СИСТЕМЫ В ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН О НЕДРОПОЛЬЗОВАНИИ	59
Рамазанова Н., Байжұманова А.М. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЛТАРАЛЫҚ БЕЙБІТШІЛІК ПЕН ЫНТЫМАҚТАСТЫҚТЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	65
Мажбек Айдана, Байжұманова А.М. РЕСПУБЛИКАЛЫҚ РЕФЕРЕНДУМНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ – ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	71

ЭКОНОМИКА

Аяжанова М.К., А.К. Кажиева ҚАЗАҚСТАН ЭКОНОМИКАСЫНА ШЕТЕЛ ИНВЕСТИЦИЯЛАРЫН ТАРТУДЫ МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	79
Кантуреев М.Т., Султанова Г.С., Ағымбай А.О., Абжақов А.Т. ЖАҒАНДАНУ ЖАҒДАЙЫНДА ҚАЗАҚСТАННЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ТЕХНИКАЛЫҚ ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫ	84
Молдаәкімұлы Р. СУЩНОСТЬ И ВЗАИМОСВЯЗЬ СОБСТВЕННОГО КАПИТАЛА С НАДЕЖНОСТЬЮ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ.....	90
Кылышпаева Б.Х., Шаймерденов Р.Б. ЖАСТАРДЫ ЖҰМЫСПЕН ҚАМТУ МЕМЛЕКЕТТІҢ ӨЛЕУМЕТТІК САЯСАТЫНЫҢ БАҒЫТЫ РЕТІНДЕ.....	96

ГУМАНИТАРНЫЙ

Алпысбаева А.Е. АБАЙДЫҢ «ҚҰЛАҚТАН КІРІП БОЙДЫ АЛАР» ӨЛЕҢІНДЕГІ КӨРКЕМДІК-БЕЙНЕЛЕУ ҚҰРАЛДАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ АУДАРУДЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫ-КОГНИТИВТІ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	104
Тоғысбаева Б.Ш., Сейдикенова А.С. МЕДИЦИНАЛЫҚ МӘТІНДІ АУДАРУДЫҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	109

Маликова В.Қ. ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ АССАМБЛЕЯСЫНЫҢ МАҚСАТЫ МЕН МІНДЕТТЕРІ	115
Мүлік Д., Давлетпакова М.Ж. ЖАМБЫЛ - ХАЛЫҚ АҚЫНЫ	118
Құрбан Б. МАСУД ИБН ОСМАН КУХИСТАНИДЫҢ “ТАРИХ-И ӘБЛХАЙЫР- ХАНИ” ЕҢБЕГІНДЕГІ КӨШПЕЛІ ӨЗБЕКТЕР МЕМЛЕКЕТІНІҢ ЭТНИКАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ	122
Смағұлова М.Қ. МАУЕРЕННАХРДА ШАЙБАНИЛЕР МЕМЛЕКЕТІНІҢ ҚҰРЫЛУЫ.....	126
Щербовских И.Г. «ДВОЙНОЕ БЫТИЕ» ТЮТЧЕВСКОГО ОБРАЗА	132
Щербовских И.Г. МИРОВОЗРЕНЧЕСКИЕ И ЛИЧНОСТНЫЕ ОСНОВЫ ПОЭТИЧЕСКОЙ БИНАРНОСТИ В ЛИРИКЕ Ф.И. ТЮТЧЕВА	138
КУЛЬТУРА И СПОРТ	
Баримбеков Ж., Бекбергенова А. ПРОБЛЕМЫ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ ШКОЛЬНИКОВ СРЕДСТВАМИ НАЦИОНАЛЬНОГО ИСКУССТВА	153
Мұқаметәлі Т., ҚилыбаевҚ.Қ.,Озенбаев М.Р. ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРЫН ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САБАҒЫНДА ПАЙДАЛАНУ	158
Рысбекова Р.М., Шаяхметов Б.Ш. САПТА ЖҮРІП ОРЫНДАЛАТЫН ӘСКЕРИ ӘНДЕРДІҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ	163

<p>ЖМУ ХАБАРШЫСЫ</p> <p>Ғылыми журнал 1997 жылы шыға бастады. Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім Министрлігінде жаңадан тіркеліп, 2003 ж.12 қыркүйегінде №4188-Ж куәлігі берілген. ISSN 1813-1123</p>	<p>ВЕСТНИК ЖГУ Научный журнал Издается с 1997 г.</p> <p>Перерегистрирован Министерством информации и общественного согласия Республики Казахстан. Свидетельство №4188-Ж от 12 сентября 2003 г. Международный центр ISSN в Париже зарегистрировал журнал «Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің хабаршысы» под номером ISSN 1813-1123</p>
---	---

ВНИМАНИЮ АВТОРОВ!

➤ Электронные версии статей доступны на сайте zhgu.edu.kz

Мақалалардың электронды нұсқалары zhgu.edu.kz сайтында орналастырылған

Electronic versions of the articles are available on the web page zhgu.edu.kz

➤ Редакция не несет ответственность за достоверность информации, приводимой авторами

Общие положения

Журнал "Вестник Жетысуского государственного университета" принимает к публикации материалы, содержащие результаты оригинальных исследований, оформленных в виде полных статей, кратких сообщений, а также обзоры (по согласованию с редакцией). Опубликованные материалы, а также материалы, представленные для публикации в других журналах, к рассмотрению не принимаются.

Для публикации статьи авторам необходимо представить в редакцию следующие материалы и документы:

- 1) Текст статьи с УДК, подписанный всеми авторами;
- 2) Резюме на казахском, русском, английском языках должно кратко излагать предмет статьи и основные содержащиеся в ней результаты (3-5 предложений).
- 3) ключевые слова (5-10);
- 4) файлы всех представляемых материалов на электронном носителе;
- 5) на отдельном листе сведения об авторах: должность, ученое звание, ученую степень, место работы (наименование учреждения или организации, населенного пункта), телефоны и адреса электронной почты.

Материалы для публикации, поступившие в редакцию, направляются на научную экспертизу. Решение экспертной комиссии оформляется протоколом и при положительном отзыве статья публикуется в ближайшем номере Вестника ЖГУ.

Статьи магистрантов должны сопровождаться отзывом научного руководителя с пометкой о рекомендации к публикации.

Статья, направленная автору на доработку, должна быть возвращена в исправленном виде вместе с ее первоначальным вариантом в максимально короткие сроки (5-7 дней). Статья, задержанная на срок более трех месяцев или требующая повторной переработки, рассматривается как вновь поступившая.

Статьи могут быть представлены на казахском, русском и английском языках.

Представляя текст работы для публикации в журнале, автор гарантирует правильность всех сведений о себе, отсутствие плагиата и других форм неправомерного заимствования в рукописи произведения, надлежащее оформление всех заимствований текста, таблиц, схем, иллюстраций. Авторы опубликованных материалов несут ответственность за подбор и точность приведенных фактов, цитат, статистических данных и прочих сведений.

Плагиатом считается умышленное присвоение авторства чужого произведения науки или мыслей или искусства или изобретения (или их части). Плагиат может быть нарушением авторско-правового законодательства и патентного законодательства и в качестве таковых может повлечь за собой юридическую ответственность Автора.

Требования к оформлению

Текст статьи должен быть представлен на бумажном и электронном носителе в редакторе Microsoft Word 6.0/95 или в редакторах, совместимых с ним). Гарнитура - Times New Roman, кегль 12, одинарный интервал, для казахских текстов шрифт - KZ Times New Roman. Поля со всех сторон 2 см, абзац – 1,25.

Общий объем статьи должен составлять не менее 5 страниц.

Статья должна быть тщательно отредактирована и аккуратно оформлена.

Библиографические ссылки в тексте статьи следует давать в квадратных скобках в соответствии с нумерацией в списке литературы.

Список литературы должен быть оформлен в соответствии с ГОСТ 7.0.

Список литературы для статьи не менее 5 наименований.

Страницы рукописи должны быть пронумерованы, включая листы с рисунками.

Все буквенные и цифровые обозначения, приведенные в рисунках, необходимо пояснить в основном подрисуночном тексте;

Все сокращения и условные величины должны быть расшифрованы в тексте. Размерности физических величин следует давать в системе СИ.

Названия иностранных фирм и организаций – в транскрипции первоисточников с указанием страны.

Рукописи статей, не соответствующие требованиям, не рассматриваются. Присланные рукописи обратно не возвращаются. Не допускается направление в редакцию работ, которые посланы в другие издания или напечатаны в них.

Структура статьи

С левого края прописными буквами УДК

Через один интервал–Название статьи прописными буквами по центру, жирным шрифтом

Через один интервал – Ф.И.О. строчными буквами по центру, жирным шрифтом, ученая степень, ученое звание

На следующей строке – место работы или учебного заведения/учреждения, город, адрес электронной почты - *курсивом*

Через один интервал – резюме на казахском языке

Через один интервал – резюме на русском языке

Через один интервал – резюме на английском языке

Через один интервал – ключевые слова

Через один интервал – текст статьи

Через один интервал – список литературы

Образец

УДК 541.124

СИСТЕМА СОВРЕМЕННОГО БИЗНЕС-ОБРАЗОВАНИЯ

Мукашева А.Б., к.э.н., доцент

ЖГУ имени И. Жансугурова, г.Талдықорған, mukasheva@mail.ru

Резюме на казахском языке

Резюме на русском языке

Резюме на английском языке

Ключевые слова

Текст статьи

Список литературы

Корректоры:

Г.С. Султанова, М.Е. Абдрахим

Компьютерная верстка, изготовление
оригинал-макета С.Д. Шудабаевой
Печатник Р.А. Айдарбеков

Подписано в печать 21.04.2016 г.

Гарнитура Таймс. Формат 200x280. Бумага офсетная.

Печать офсетная. Тираж 550 экз. Усл.п.л.10.7.

Отпечатано в издательском центре ЖГУ им.И.Жансугурова
Заказ № 00829

040009. Талдықорған, І. Жансүгіров атындағы Жетісу
мемлекеттік университеті, Жансүгіров көшесі, 187а.